

ИДЕИ

ФИЛОСОФСКО СПИСАНИЕ
(СПЕЦИАЛНО НАУЧНО ИЗДАНИЕ)

БРОЙ I (23)-2(24)

ГОДИНА XIII

2024

ЮНИ – НОЕМВРИ

ISSN 1313-9703 (PRINT)

ISSN 2367-6108 (ONLINE)

© **ЦЕНТЪР ЗА РАЗВИТИЕ НА ЛИЧНОСТТА HUMANUS, БЪЛГАРИЯ**

СЪВМЕСТЕН ПРОЕКТ

Център за развитие на личността "HUMANUS", България
Катедра по философия, биоетика и история на медицината на Националния медицински университет "О. О. Богомолец" (Киев, Украйна)
Катедра по философия на Историко-географски факултет на Полтавския национален педагогически университет "В. Г. Короленко"

JOINT PROJECT

Centre for Development of Personality "HUMANUS", Bulgaria
Department of Philosophy, Bioethics and History of Medicine of the Bogomolets National Medical University, Kyiv, Ukraine
Department of Philosophy of the Faculty of History and Geography at the Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University

Редакционен адрес: Център за развитие на личността "HUMANUS", Пловдив, България, тел. +359878269488, E-mail: angeligdb@abv.bg; Web-site: 1) <http://aig-humanus.blogspot.com>; 2) <http://grancharov.blogspot.com>

Катедра по философия, биоетика и история на медицината на Националния медицински университет "О.О.Богомолец" (01601, Киев, булевард Т.Шевченко,13). Тел.: +38 (044) 234-40-62, Телефакс +38 (044) 234-92-76. E-mail: ivafilos1403@gmail.com. Web-site: <https://nmuofficial.com>

Полтавския национален педагогически университет "В. Г. Короленко" (36003, Полтава, ул. Остроградского, 2). Тел.: +38(0532) 52-59-08. E-mail: fhg.dekanat@gsuite.pnpu.edu.ua. Web-site: <http://historic.pnpu.edu.ua/>

Editorial Office Address: "HUMANUS" Center for Development of Personality, Plovdiv, Bulgaria, tel. +359878269488, angeligdb@abv.bg; Web-site: 1) <http://aig-humanus.blogspot.com>; 2) <http://grancharov.blogspot.com>

Department of Philosophy, Bioethics and History of the Bogomolets National Medical University (13, T. Shevchenko boulevard, Kyiv 01601, Ukraine), tel.: +38 (044) 234-40-62, fax +38 (044) 234-92-76. E-mail: ivafilos1403@gmail.com. Web-site: <https://nmuofficial.com>

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University (2, Ostrogradskoho str., Poltava 6003, Ukraine), tel.: +38(0532) 52-59-08. E-mail: fhg.dekanat@gsuite.pnpu.edu.ua. Web-site: <http://historic.pnpu.edu.ua>

Редакционен съвет

Издател

Център за развитие на личността "HUMANUS"
(България)

Главен редактор

Ангел Грънчаров,

Директор на Центъра за развитие на личността "HUMANUS"

Изпълнителен редактор

Константин Райда,

доктор на философските науки, професор,
Центъра за развитие на личността
"HUMANUS"

Отговорен редактор

Сергей Шевченко,

доктор на философските науки, професор,
Национален медицински университет
"О. О. Богомолец" (Украйна)

Редактор на текстовете на български език

Светлана Мисержи,

кандидат на политическите науки, доцент,
Национален медицински университет
"О. О. Богомолец" (Украйна)

Редактор на текстовете на украински език

Марина Турчин,

кандидат на философските науки, доцент,
Национален медицински университет "О.
О. Богомолец" (Украйна)

Редактор на текстовете на чешки и словашки езици

Милан Луптак,

доктор по философия, старши научен сътрудник,
Карлов университет (Чешка Република)

Редактор на текстовете на полски език

Катерина Расудина,

кандидат на философските науки, Висш институт за религиозни науки на св. Тома Аквински (Украйна)

Редактор на текстовете на английски език

Вячеслав Кобржицки,

старши преподавател, Национален медицински университет "О. О. Богомолец" (Украйна)

Editorial Team

Publisher

"HUMANUS" Center for Development of Personality
(Bulgaria)

Chief editor

Angel Grancharov,

Director of the "HUMANUS" Center for Personality Development

Executive Editor

Constantine Raida,

Professor, "HUMANUS" Center for Personality Development

Managing Editor

Serhii Shevchenko,

Professor, O. Bogomolets National Medical University, Kyiv, (Ukraine)

Bulgarian Language Editor

Svetlana Mysergi,

PhD in Political Science, Associate professor,
O. Bogomolets National Medical University,
Kyiv (Ukraine)

Ukrainian Language Editor

Maryna Tyrchyn,

PhD, Associate professor, O. Bogomolets National Medical University, Kyiv (Ukraine)

Czech and Slovak Languages Editor

Milan Luptak,

PhD., Senior Research Fellow, Charles University (Czech Republic)

Polish Language Editor

Kateryna Rassudina,

PhD., Superior Institute of Religious Sciences of St. Thomas Aquinas (Ukraine)

English Language Editor

Viacheslav Kobrzhitskyi,

senior lecturer, O. Bogomolets National Medical University, Kyiv (Ukraine)

Редакционна колегия

Мирена Атанасова,

доц. доктор Софийски Университет "Свети Климент Охридски", Солунски Университет "Македония", Департамент "Балкански, славянски и източни изследвания" (България)

Петру Бежан,

професор на Факултета по философия и социално-политически науки, Университет "Александру Йоан Куза", завеждащ катедра "Философия" (Румъния)

Ирина Василиева,

доктор на философските науки, професор, завеждащ катедра "Философия, биоетика и история на медицината", Национален медицински университет "О. О. Богомолец" (Украйна)

Анна Емельяненко,

доктор на философските науки, професор, професор в катедра "Философия, история и социални и хуманитарни науки" на "Донбас държавен педагогически университет" (Украйна)

Анатолий Колодний,

доктор на философските науки, професор, Заслужил деец на науката и техниката на Украйна, главен научен сътрудник на отделението "Религиознание" на Института по философия "Г. С. Сковорода", Национална академия на науките на Украйна, президент на Асоциация на изследователите на религиите на Украйна

Петро Кравченко,

доктор на философските науки, професор, декан на историческия факултет на Полтавския национален педагогически университет "В. Г. Короленко" (Украйна)

Роман Кралик

Професор, директор на Централно-европейския изследователски институт на Сьорен Киркегор, Факултет по изкуствата, Университет "Константин Философ" в г. Нитра (Словакия)

Марина Луптакова,

доктор по философия, Хуситски теологически факултет на Карлова университет в Прага (Чешка Република)

Киня Масугата,

професор и вице-президент на Микогава Форт Райт институт (международен филиал-кампус на университет Микогава за жени в САЩ), почетен професор на Педагогическия Университет в Осака, президент на киркегоровото общество на Япония (Япония)

Editorial Board

Mirena Atanasova,

PhD, Associate Professor, Department of Balkan, Slavic and Oriental Studies at Sofia University St. Kliment Ohridski (Bulgaria)

Petru Bejan,

professor at the Faculty of Philosophy and Social-Political Sciences University "Alexandru Ioan Cuza", director of the Department of Philosophy (Romania)

Irina Vasilyeva,

Professor, Head of the Department of Philosophy, Bioethics and History of Medicine of the O. Bogomolets National Medical University, Kyiv (Ukraine)

Hanna Yemelianenko,

Professor of the Department of Philosophy, History and Social and Humanities Sciences of SHEI "Donbas State Pedagogical University" (Ukraine)

Anatolii Kolodny,

Professor, Honored Worker of Science of Ukraine, principal research fellow of the Department of Religious Studies of G. S. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine, President of the Ukrainian Association of Religious Studies scholars

Petro Kravchenko,

Professor, Dean of the History Faculty of the Poltava Korolenko National Pedagogical University (Ukraine)

Roman Kralik,

Professor, Director of Central European Research Institute of Soren Kierkegaard, Faculty of Arts, Constantine the Philosopher University in Nitra (Slovakia)

Marina Luptáková,

PhDr., ThD; Hussite Theological Faculty of Charles University in Prague (Czech Republic)

Kinya Masugata,

Professor, Executive Vice-President of Mukogawa Fort Wright Institute (Mukogawa Women's University), Emeritus at Osaka University of Education, President of the Kierkegaard Society of Japan (Japan)

Митко Момов,

доц. доктор Велико-Търновски Университет
"Св. Кирил и Методий", Философски факултет,
катедра "История на философията" (България)

Стефан Пенов,

доктор на философските науки, ст. н. с., Институт за изследване на обществата и знанието, Българска академия на науките

Упендер Рао,

професор, специален център за изучаване на санскрит, Университет "Джавахарлал Неру", Ню Делхи (Индия)

Флориан Стегер,

Редовен професор и директор на Института по история, философия и етика на медицината, Университет Улм (Германия)

Джон Стюарт,

старши научен сътрудник на Центъра за изследване на С. Киркегор, теологически факултет на университета в Копенхаген (Дания)

Людмила Филипович,

доктор на философските науки, професор, завеждащ отдел "История на религиите и практическо религиознознание", Институт по философия "Г. С. Сковорода", Национална академия на науките на Украйна

Mitko Momov,

PhD, Associate Professor, Department of History of Philosophy Philosophy Faculty of Veliko Turnovo, University of St. Cyril and Methodius (Bulgaria)

Stefan Penov,

Dr.Sc., Senior Research Fellow, Institute for Research and Knowledge Society, Bulgarian Academy of Sciences

Upendar Rao,

Professor, Special Centre for Sanskrit Studies, Jawaharlal Nehru University, New Delhi (India)

Florian Steger,

Full Professor and Director of the Institute of the History, Philosophy and Ethics of Medicine, Ulm University (Germany)

Jon Stewart,

Associate Research Professor, Soren Kierkegaard Research Centre, Faculty of Theology, University of Copenhagen (Denmark)

Liudmyla Fylypovych,

Professor, Head of Department of History of Religion and Practical Religious Studies, G. S. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine

За контакти с редакцията

ЗА КОНТАКТИ С РЕДАКЦИЯТА В БЪЛГАРИЯ:

t.: 0878269488; e-mail: angeligdb@abv.bg

ЗА КОНТАКТИ В УКРАИНА:

t.: 0975243567; e-mail: idei.filosofa@gmail.com

Editorial Contacts

PRINCIPAL CONTACT – FOR QUERIES REGARDING SUBMISSIONS IN BULGARIA

FOR QUERIES REGARDING SUBMISSIONS, QUERIES REGARDING ACCESS, GUIDELINES ETC IN UKRAINE

СЪДЪРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ НА ФИЛОСОФИЯТА

Социално-политическото измерение на философията на Мераб Мамардашвили	9
<i>Свитлана Пустовит</i>	

ЕКЗИСТЕНЦИАЛНАТА ФИЛОСОФИЯ И ФЕНОМЕНОЛОГИЯТА

Инверсията и скритите смисли на феномена "свобода" в светлината на екзистенциалния анализ	22
<i>Константин Райда</i>	

ФИЛОСОФИЯ НА РЕЛИГИЯТА

Проблемът на войната в католическата социална доктрина: условията за правна защита .	32
<i>Олга Недавня</i>	

Загуби и подкрепа в процеса на скръбта: пастирският и медиен контекст	39
<i>Хедвига Ткачова</i>	

ФИЛОСОФИЯ НА МЕДИЦИНАТА

Класическите и съвременните направления на взаимодействието между Европейската философия и медицина	51
<i>Анатолий Верменко</i>	

Емпатия, професионална емпатия, медицинска емпатия: опит за сравнителен подход	61
<i>Олена Вячеславова</i>	

ДИСКУСИОНЕН КЛУБ

Християнството в следвоенна Украйна: предизвикателства, тенденции, предпазливост. "Теологията след Буча"	72
<i>Павло Павленко</i>	

НАУЧЕН ЖИВОТ

"Философия на религията и медицината в пост-секуларен период": обзор на VI Международна научно-практическа конференция	83
<i>Ирина Василиева, Сергей Шевченко</i>	

МАТЕРИАЛИ НА КОНФЕРЕНЦИЯТА

Войната, медицината и вярата като фактори за осъзнаване на украинската идентичност	90
<i>Александър Науменко, Валентина Моисеенко, Инна Тарченко, Наталия Тарченко</i>	

Недостатъчната аргументация и "съветизъма" в учебния процес на медицинските висши учебни заведения през погледа на студентите	98
<i>Милена Коршунова</i>	

НАШИТЕ НОВИ АВТОРИ	106
--------------------------	-----

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

Соціально-політичний вимір філософії Мераба Мамардашвілі	9
<i>Світлана Пустовіт</i>	

Інверсійність та прихованість смислів феномена "свобода" в світлі екзистенціального аналізу	22
<i>Костянтин Райда</i>	

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

Проблематика війни в католицькій соціальній доктрині: умови законного захисту	32
<i>Ольга Недавнія</i>	

Втрати та підтримка в процесі скорботи – пастирський і медійний контекст	39
<i>Гедвіґа Ткачова</i>	

ФІЛОСОФІЯ МЕДИЦИНИ

Класичні та сучасні напрями взаємодії Європейської філософії та медицини	51
<i>Анатолій Верменко</i>	

Емпатія, професійна емпатія, лікарська емпатія: спроба компаративного підходу	61
<i>Олена В'ячеславова</i>	

ДИСКУСІЙНИЙ КЛУБ

Християнство у повоєнній Україні: виклики, тенденції, застороги. "Теологія після Бучі"	72
<i>Павло Павленко</i>	

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

"Філософія релігії та медицини в постсекулярну добу": огляд VI міжнародної науково-практичної конференції	83
<i>Ірина Васильєва, Сергій Шевченко</i>	

МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЇ

Війна, медицина та віра як чинники усвідомлення української ідентичності	90
<i>Олександр Науменко, Валентина Мойсєєнко, Інна Тарченко, Наталія Тарченко</i>	

Недостатня аргументованість та "радянщина" у навчальному процесі медичних закладів вищої освіти очима студентів	98
<i>Мілена Коршунова</i>	

НАШІ НОВІ АВТОРИ	106
------------------------	-----

CONTENTS

HISTORY OF PHILOSOPHY

Socio-political dimension of Merab Mamardashvili's philosophy	9
<i>Svitlana Pustovit</i>	

EXISTENTIAL PHILOSOPHY AND PHENOMENOLOGY

Inversibility and secrecy of meanings of the "freedom" phenomenon on the background of existential analysis	22
<i>Constantine Raida</i>	

RELIGIOUS STUDIES

Issues of war in the Catholic social doctrine: conditions of legal protection	32
<i>Olga Nedavnya</i>	
Losses and support in the grieving process — pastoral and media context	39
<i>Hedviga Tkáčová</i>	

PHILOSOPHY OF MEDICINE

The classical and modern trends of interaction between European philosophy and medicine	51
<i>Anatoliy Vermenko</i>	
Empathy, professional empathy, medical empathy: an attempt of a comparative approach	61
<i>Olena Vyacheslavova</i>	

DISCUSSION CLUB

Christianity in post-war Ukraine: challenges, trends, cautions. "Theology after Bucha"	72
<i>Pavlo Pavlenko</i>	

SCIENTIFIC LIFE

"Philosophy of Religion and Medicine in the Post-secular Age": Review of the 6th International Scientific and Practical Conference	83
<i>Iryna Vasylieva, Serhii Shevchenko</i>	

MATERIALS OF THE CONFERENCE

War, medicine and faith as factors of awareness of Ukrainian identity	90
<i>Oleksandr Naumenko, Valentyna Moiseyenko, Inna Tarchenko, Natalia Tarchenko</i>	
Lack of sufficient argumentation and "Sovietism" in the educational process of higher educational medical institutions as viewed by students	98
<i>Milena Korshunova</i>	

OUR NEW AUTHORS	106
-----------------------	-----

ИСТОРИЯ НА ФИЛОСОФИЯТА

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР ФІЛОСОФІЇ МЕРАБА МАМАРДАШВІЛІ

С. В. Пустовіт,

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри фундаментальних дисциплін та інформатики,
Національний університет охорони здоров'я України імені П. Л. Шупика, Київ, Україна
pustovit-sv@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-5104-8491>

[https://doi.org/10.34017/1313-9703-2024-1\(23\)-2\(24\)-9-21](https://doi.org/10.34017/1313-9703-2024-1(23)-2(24)-9-21)

Анотация

Світлана Пустовіт. Соціально-політичеськото измерение на философията на Мераб Мамардашвили. Статията подчертава социално-політичеськите аспекти на творчеството на грузинския философ-шестдесетник Мераб Мамардашвили. Показано е, че разбирането на Мамардашвили за политическото и социалното съвпада с първичното, древногръцко разбиране за дълга на гражданина да се грижи за общественото благо и да участва активно в обществения живот на полиса. Подчертава се важността на социално-політичеськото измерение на інтелектуалното наследство на философа и неговото откриване на метафизичните основи на политическата несвобода на гражданите при тоталитарен режим. Социалното битие и справедливостта, според Мамардашвили, изискват пълното присъствие на индивида и неговата непрекъсната умствена и морална работа, в същото време свободата, доброто, справедливостта са квази-предметни символи и умопостижими неща, генерирани от съвместния опит на съществуването на хората в гражданското общество.

Ключови думи: социални и политически аспекти на философията, метафизика на съзнанието, практическа философия, субект на социалното действие, социална справедливост

Анотація

Світлана Пустовіт. Соціально-політичний вимір філософії Мераба Мамардашвілі. У статті висвітлено соціально-політичні аспекти творчості грузинського філософа-шістдесятника Мераба Мамардашвілі. Показано, що мамардашвілівське розуміння політичного та соціального збігається із первинним, давньогрецьким розумінням обов'язку громадянина – піклуватися про соціальне благо, брати активну участь у громадському житті полісу. Наголошено на важливості соціально-політичного виміру філософської спадщини філософа, на розкритті ним метафізичних засад політичної несвободи громадян в умовах тоталітарного режиму. Соціальне буття та справедливість, на думку Мамардашвілі, потребують повної присутності особистості та її безперервної мислинневої і моральної праці, водночас, свобода, добро, справедливість є квазіпредметними символами та умосяжними речами, народженими через спільний досвід існування людей в умовах громадянського суспільства.

Ключові слова: соціальні та політичні аспекти філософії, метафизика свідомості, практична філософія, суб'єкт соціальної дії, соціальна справедливість

Abstract

Svitlana Pustovit. Socio-political dimension of Merab Mamardashvili's philosophy. The paper focuses on the social and political aspects of the intellectual legacy of Georgian philosopher of the 1960s, Merab Mamardashvili. It is shown that his understanding of the political and social coincides with primary, ancient Greek understanding of citizen's duty to take care of social welfare, to take an active part in the public life of the polis. The importance of socio-political dimension of philosopher's intellectual legacy, as well as his discovery of metaphysical grounds of citizens' political non-freedom under totalitarian regime, has been emphasized. According to Mamardashvili, social existence and justice require personality's full presence as well as ongoing thinking and moral work; however, freedom, goodness and justice are quasi-object symbols and intelligible things born through the common experience of people's existence in the conditions of civil society.

Key words: social and political aspects of philosophy; metaphysics of consciousness; practical philosophy, subject of social action; social justice

Актуальність та постановка проблеми. Сьогодні, коли Україна як держава виборює свою свободу та суверенність у надскладних умовах російсько-української війни, своє право та здатність як суб'єкту цивілізації формувати своє цивілізаційне майбутнє, постає актуальне завдання філософського розуміння витоків і наслідків тоталітаризму та метафізичного обґрунтування демократичних цінностей, соціальних і політичних прав та свобод людини. Власне співставлення етичного та епістемологічного, політичного та онтологічного, приватного та соціального є лейтмотивами творчості грузинського філософа-шістдесятника Мераба Мамардашвілі. В цьому сенсі неможливо відокремити його метафізику свідомості від його соціально-політичних ідей. Проте величезний соціально-політичний потенціал філософії Мамардашвілі, глибокий аналіз ним метафізичних умов громадянської активності особистості, її свободи та гідності, ще й досі залишається недостатньо вивченим.

Соціально-політична проблематика

Значна частина філософської спадщини Мамардашвілі побачила світ (у вигляді систематизованих і відредагованих текстів лекцій) тільки після його смерті, наприкінці 20-го століття. Протягом останніх двадцяти років кількість історико-філософських досліджень, присвячених Мамардашвілі, не зменшилася, а проблемне коло інтересу філософської спільноти до його творчості стало більш різноманітним, особливо в англомовному науковому середовищі (ДеБласіо, 2020; Pontini, 2020; Wilmes, 2020; Anemone, 2021; Moor, 2022 та ін.).

Філософські розвідки творчості Мамардашвілі зосереджені на соціокультурних, біографічних аспектах (Murchland, 1991; Скляренко, 2006; Пущаєв, 2018; Мотрошилова, 2011, веб-ресурс; Смирнов, 2020 та ін.); дослідженнях оригінальної феноменології свідомості, яку розробляв філософ (Пенчев, 1996; Мотрошилова, 1999; Вековшиніна, 2000; Gasparyan, 2021 та ін.); культурологічних вимірах його творчого спадку (Dobrokhotoy, 2011; ДеБласіо, 2020; Pontini, 2020; Anemone, 2021; Wilmes, 2020 та ін.). Досліджень, які б безпосередньо стосувалися соціально-політичних аспектів філософії Мамардашвілі, небагато (Малышкіна, 2005, веб-ресурс; Van Der Zweerde, 2006; Гаспарян, 2019). Як зазначає голандський дослідник Ван Дер Зверде, ім'я Мамардашвілі набагато менше асоціюється з соціальною та політичною філософією, ніж з феноменологією свідомості або філософією культури (Van Der Zweerde, 2006, с. 179-203). Водночас, дослідники Д. Гаспарян та Ван Дер Зверде наголошують на величезному значенні соціально-політичного виміру його філософії, констатуючи,

що у своєму аналізі радянської дійсності філософ дійшов практично аналогічних висновків, що й Г. Арендт – стосовно природи тоталітаризму та джерел радикального/банального зла (Gasparyan, 2019, Van Der Zweerde, 2006).

Після Другої світової війни в західноєвропейській філософії робилися неодноразові спроби дослідження морального та психологічного портрету індивіда, схильного до прояву насильства та жорстокості по відношенню до інших людей, сприйнятливий до антидемократичної пропаганди, підтримки тоталітарних режимів та фашизму (Г. Арендт, Е. Фром, Т. Адорно, В. Лефевр, С. Мілгрем). Було з'ясовано, що особистість, хоча і є продуктом попередніх життєвих умов, але не є пасивним началом, вона здатна до активних дій та вибору серед численних стимулів і мотивацій. З іншого боку, було показано, що те, що називається *добром* або *злом*, хоча і визначається епохою, країною та соціокультурними умовами, не виключає існування об'єктивних формальних правил оперування ними, подібно до правил оперування поняттями *істина* та *брехня* у формальній логіці (Лефевр, 2003, с. 26).

У тоталітарних суспільствах, коли будь-які форми політичної свободи вже неможливі, радикальне зло планомірно і послідовно підпорядковує собі особистість, яка втрачає спонтанність та непередбачуваність, припиняє бути суб'єктом свободи та нести певну відповідальність. Парадокс радикального зла полягає в тому, що, виникаючи з абсолютно неочевидних причин, лише як побічний наслідок тоталітарного устрою, воно функціонує дуже точно. Основним механізмом стає знеособлення як жертв, так і самих виконавців. Система влади через свої соціальні інститути знищує своїх жертв або, якщо говорити в термінах Г. Арендт (Арендт, 2005), робить своїх громадян зайвими та непотрібними з позиції соціальної та політичної активності.

Початок професійної діяльності Мамардашвілі співпав з початком хрущовської відлиги, яка вже не була схожа на сталінський терор. Було ліквідовано величезну поліцейську імперію, знищено більшість концентраційних таборів, припинилися репресії проти "об'єктивних ворогів" (Арендт, 2005, с. 12). Але, не зважаючи на це, вже до кінця 50-их років комуністична партія повернула собі позиції безумовного верховенства в усіх аспектах громадської активності. Радянські люди як і раніше були позбавлені всіх форм політичної свободи, права самостійно впливати на суспільно-політичне життя країни.

Лекції Мамардашвілі зрілого періоду¹ традиційно супроводжуються виходом у площину практичної філософії, сферу людських вчинків в умовах соціальної та політичної несвободи. Ключовими поняттями концентрації уваги аудиторії, так званими точками кристалізації думки, незмінно постають поняття *свободи*, *совісті*, *честі та гідності*. На думку філософа, ці моральні категорії є *структурами буття*, цілями та засобами пізнання людиною самої себе, тим, що характеризує її особливе становище в світі – *condition humaine* – "положення людини в бутті" (Мамардашвілі, 1995, с. 90). Навіть визначення філософії, її завдань часто зводиться ним до пошуку засад практичної філософії та "живого вчинку" суб'єкта.

Мамардашвілівське розуміння політичного та соціального вочевидь збігається з первинним, давньогрецьким розумінням соціально-політичного феномену як обов'язку вільного громадянина регулярно піклуватися про загальне благо, брати активну участь у спільній справі, громадському житті полісу (Мамардашвілі, 1997b, с. 300). Коли мова йде про демократію, вважає філософ, "важливий власне спосіб соціального зв'язку... коли загальне, спільне є обов'язком громадянина" (Мамардашвілі, 1997b, с. 300).

¹ За основу нашого дослідження були взяті філософські праці Мамардашвілі зрілого періоду: "Лекції з античної філософії" (Мамардашвілі, 1997b); курси лекцій "Картезіанські роздуми" та "Кантіанські варіації" (Мамардашвілі, 1993; Мамардашвілі, 1997a); вільнюські лекції з соціальної філософії (Мамардашвілі, 2009), останній цикл лекцій "Естетика мислення" (Мамардашвілі, 2000), "Лекції про Пруста" (Мамардашвілі, 1995) та ін.

Політика, на переконання філософа, – є мистецтвом можливого, вона виникає тоді і там, де незалежні одна від іншої сили – соціальні інститути, державні органи, громадяни – визнаються у своїй незалежності, яку неможливо відмінити, і з якою потрібно рахуватися під час досягнення будь-яких цілей (Мамардашвілі, 1997b, с. 300). Спільний розподіл “політики” як обов’язку між усіма громадянами і є античною демократією, яка, на думку Мамардашвілі, незалежна від форми державного правління. За Мамардашвілі, платонівська “*Res publica*” є способом продумування походження та сутності соціальних зв’язків, на які вона може спиратися (Мамардашвілі, 1997b, с. 303). Вона створюється зусиллями думки громадян і є невидимою смисловою, символічною основою реальності, умоосязною річчю, незалежною від будь-яких прагматичних цілей. Саме ця символічна дійсність є умовою можливості постановки та рішення людством соціально-політичних та історичних завдань (Мамардашвілі, 1997b, с. 303). На думку філософа, конструкція всього давньогрецького соціального та політичного мислення, уявлень про справедливе суспільство побудована на трьох “китах”: космосі, полісі та душі. Власне цю традицію наслідує і Мамардашвілі, на переконання якого феномен соціальної справедливості можна розкрити за допомогою метафізики свідомості та практичної філософії.

У розумінні моралі та моральної проблематики в філософії радянського часу можна умовно виділити дві лінії: перша – гегельянська, більшою мірою марксистська, та друга – кантіанська (Пуцаєв, 2018, с. 200). Для представників першого напрямку моральна проблематика не є самодостатньою, вона по-гегелівськи “знімається” у межах більш широкого цілого, залежить від нього, а саме – від суспільної практики.

Інша лінія виникає і набирає силу вже на тлі зростаючого розчарування у ортодоксальному марксизмові і характеризується більшою симпатією до Канта. Саме цю лінію продовжує “зрілий” Мамардашвілі (Пуцаєв, 2018, с. 200-201), який надає моральній проблематиці (якщо порівняти з марксистами гегельянського ґатунку) вищої, онтологічної семантики. Грузинський філософ не тільки не вважає, що соціально-політична дійсність автоматично переводить людську істоту до розряду моральних, а, навпаки, постійно наголошує, що соціальне буття та справедливість кожної миті, *hic et nunc*, потребують повної присутності соціальних суб’єктів (Мамардашвілі, 1995, с. 90). Умовою збереження здобутків цивілізації є безперервна моральнісна праця особистості: “...не існує таких точок, в яких ми б вже щось мали, не почавши рух, не доклавши власних зусиль та пристрасі, не наразивши власне існування на ризик. Цю працю не замінити жодною заздалегідь переданою соціальною приналежністю” (Мамардашвілі, 2000, с. 147).

Мислення як реалізація людської свободи

Мамардашвілі вирішує кантівську проблему дуалізму теоретичного та практичного розуму за допомогою власного понятійного інструментарію, феноменологічної методології та надання соціального виміру екзистенційній філософії. У трактуванні моральної автономії Канта бракувало теорії дії та самості (Гайденок, 1997, с. 149). Кант не пояснює, звідки походять максими, але саме тут могла би бути створена теорія дії в антропологічному сенсі – *я можу*. Індивід, який керується моральним законом, не створює цей закон, а лише сприймає його, він не робить вибору, не народжує особистість.

На відміну від Канта, мамардашвілівська людина є відкритою та дієвою, вона може змінити себе та світ на власних засадах – як результат рефлексії та важкої мислинневої праці щодо об’єктивації та осмислення свого соціального буття. “Відкритість” суб’єкта передбачає розуміння того, що відбувається у ньому, визнається як незалежна думка і випробовується як свобода (Regnier, 2009, web resource). У цьому сенсі вибір Мерабом Мамардашвілі Канта та

Декарта як центральних постатей для своїх філософських студій (Мамардашвили, 1993; Мамардашвили, 1997а), на нашу думку, зумовлений не тільки прагненням осучаснити новочасну та класичну німецьку філософію, але й наміром реконструювати етичну раціональність, повернути метафізиці її соціальний та політичний потенціал та дієвість на кшталт давньогрецької філософії.

Подібно до Канта, Мамардашвілі вважає, що в основі нашого свідомого життя знаходяться деякі далі нерозкладні речі, даності, які вже існували до того, відколи ми усвідомили себе мислячими суб'єктами. Ми ніколи не будемо знати, як виникла свідомість, але ми можемо розуміти її явища з огляду на те, що її сприйняття є емпіричною *подією* у світі, переживанням, зустріччю з буттям, спів-буттям (Вековшиніна, 2000, с. 149). Себто, трансцендентальна свідомість постає як *подія*. І тут вже закладена феноменологічна абстракція, яка розкриває свідомі явища з боку їхнього існування, з боку виконання мислиннєвих актів у просторі та часі. Отже, у світі трапляється не тільки те, що міститься у сприйнятті і впізнано, але ще й існує емпіричний факт самого сприйняття. Людина перетворюється на дієвого суб'єкта соціального та політичного життя, *щоразу* знову і знову відтворюючи і світ і саму себе у світі. У Декарта ця думка, за Мамардашвілі, втілюється у теорії безперервної підтримки Богом світу.

Мінімумом існування, подією-мінімумом, у Канта є декартівське “Я мислю”, після чого тільки і можна починати відлік світу. Тому що “Я мислю” – це не тільки зміст, але й існування, онтологічне явище. Подію “Я мислю” Мамардашвілі називає естезисом, сутність якого не у змісті, але у факті свого існування. І те, що у Канта, згідно Мамардашвілі, називається існуванням або *буттям*, відноситься не до наочних змістів або ідеальних форм, але є терміном, який фіксує факт наявності чогось, *щойності*, яка не мислиться у термінах змісту.

За Мамардашвілі, саме у Канта, а не у Гуссерля, термін “явище” має онтологічний, а не гносеологічний смисл. Тому можна сказати, що гносеологія Канта іманентно містить у собі і його онтологію. Це стає можливим завдяки тому, що будь-яке знання як подія має свій топос, або простір реалізації і здійснення. Можна щось знати лише існуючи (“*бытийствуя*” – рос.), коли кожен акт думки – це подія особливого значення, вихід у трансцендентну область. Людина стає частиною світу саме через те, що постійно трапляються свідомі розумові акти.

Цікаво, що феноменологічні проблеми свідомості увійшли у філософію Мамардашвілі незалежно від засвоєння ним Гуссерля, через “проблематику тіла”, предметно-діяльнісних структур, і поштовх до цього свого часу дав К. Маркс (Мотрошилова, 1999, с. 20). За Мамардашвілі, саме Маркс першим вводить свідомість у сферу наукового детермінізму та відкриває її соціальний вимір. Початок будь-якого Марксового дослідження пов'язаний з соціально-економічними системами, які функціонують через діяльність людини, тобто, вже містять у собі свідомість спостерігача (Мамардашвили, 1990а).

У працях “Обернені форми (Про необхідність іраціональних проявів)” та “Аналіз свідомості в працях Маркса” Мамардашвілі звертається до більш складних, фетишистських форм свідомості, описаних Марксом, які у вигляді ідеології проникають у науку, філософію, культуру (Мамардашвили, 1990а, Мамардашвили, 1990b). Причина виникнення таких обернених форм свідомості – її стихійна природа, яка формується у суспільних структурах як буденна звичайна свідомість. Маркс відкриває квазіпредметний характер свідомості, коли вона виступає “зворотнім присвоєнням проекції та об'єктивації, які здійснилися незалежно від індивіда, “спрацювали” в соціальній системі” (Мамардашвили, 1990а, с. 257). Іншими словами, в суспільстві є природні, натуральні елементи, які не породжені Логосом, думкою, і вони є небезпечними для існування індивіда, його свідомості.

Саме тому, розгляду свідомості у Мамардашвілі завжди передують процедура (подібна до феноменологічної редукції) абстрагування від змісту – усталеного уявлення про свідомість як спонтанну і самодостатню. Сам факт присутності суб'єкта-спостерігача у будь-якому

пізнавальному акті унеможлиблює розгляд феномену свідомості “у чистому вигляді”. Філософ завжди має справу не зі свідомістю, а з певною пізнавальною сферою, метатеорією, яка припускає щоразу новий рівень об’єктивації: “...розмірковуючи про прагматику свідомості, можна собі уявити, що світ свідомості у чомусь надзвичайно суттєвому чинить опір нашим внутрішнім прагненням, протистоїть якійсь важливій лінії нашого життя, і тоді вираз “боротьба зі свідомістю” набуває більш конкретного життєвого смислу, бо виявиться, що заради деяких мотивацій і цілей поза межами свідомості, її треба “припинити” (Мамардашвили и др., 1997, с. 29).

“Припинення” свідомості супроводжується активною працею особистості в моральному та духовному планах, вилученням смислів, конверсією особистості. Мамардашвілі доповнює та розвиває герменевтику *Homo politicus*, вперше тематизовану греками. Необхідно зазначити, що ідеї філософа щодо діяльній природи людини концептуально збігаються з персоналістичним підходом. Отже відомо, що основна відмінність персоналістської концепції діяльності від марксистської полягає у спробі пов’язати працю з цілісним самовиявленням особистості, самореалізацією суб’єкта не тільки в сфері виробничої діяльності, але й через моральну, естетичну, релігійну, духовну діяльність. У статті Мамардашвілі “Свідомість та цивілізація” ця діяльність отримує назву *cogito ergo sum*, “принцип першого К” (принцип Картезія) (Мамардашвили, 1992, с. 109). Для філософа це невербальна очевидність, філософський парафраз лютерівського “я тут стою і не можу інакше”, на якому, як на фундаменті, базується і людське знання, і моральність (Пуцаев 2018, с. 213). Проте, на відміну від персоналістів, згідно з Мамардашвілі, одної лишень діяльності та зусиль суб’єкта замало. Особисте існування має чимось підтримуватися, з чимось співставлятися. Тому перший принцип доповнюється “принципом другого К” (принципом Канта). Цей принцип є свідченням існування певних нерозкладаваних інтелігібельних об’єктів, предметних тіл культури – символів, які генерують, формують і підтримують індивідуальні людські зусилля. Якщо перші два принципи не реалізуються, то в цивілізаційній, суспільно-людській реальності “визріває” “третє К” (принцип Кафки): “процесія симулякрів”, ситуації абсурду і безглуздя страждань зомбі-людей, які імітують життя та його сенси (Мамардашвили, 1992, с. 109).

За Мамардашвілі, людина конститується за допомогою зв’язку з особливими квазіпредметними та надчуттєвими ідеями та цінностями – добром, справедливістю, істиною, сенсом, які перевищують її поточне становище у світі (Аронсон, 2009, с. 285). Йдеться про ідеали, з приводу яких у неї є “стійка інтуїція”, для якої вони є реальними, але ці ідеали не існують у світі “наочно”. Ми гадаємо, що в емпіричному світі немає ідеалів та абсолютів, проте ми керуємося ними, вибудовуємо себе відповідно до них, діючи так, нібито вони є цілком реальними. Але ідеальне встановлюється щоразу заново і завжди тільки “заднім числом” – людина спочатку діє, і лише потім розпізнає у своєму вчинку прояв ідеалу.

Отже філософ стверджує, що бути людиною означає бути залученою до порядку ідей та цінностей, які перевищують її наявне становище, це означає бути культурною істотою, належати до цивілізації. Якісні характеристики не мають сенсу: немає як такого суб’єкту соціальної дії, а також добра, істини, справедливості як певних чеснот, які нібито потрібно в людині виховувати (Мамардашвили, 2000, с. 178). Насправді є сингулярна символічна структура, зріз буття разом зі вкоріненою у ньому людиною, яка в кожен момент свого життя співіснує з іншими індивідуумами та речами у світі. Тому бути вільним, чесним, справедливим означає бути в структурі свідомості, не переривати процедуру мислення, яка є одномоментно пізнанням істини та вчинком, реалізацією людської свободи в суспільстві. Процедура мислення як екзистенція, як вчинок та реалізація людської свободи, передбачає соціальні порядки, наявність інших людей, готових розділити цю думку, готових жити життям цієї актуалізованої думки (Аронсон, 2009, с. 288). Свобода, добро, справедливість – квазіпредметні символи та

умоосажні речі, “народжені через спільний досвід існування людей” (Аронсон, 2009, с. 284). Феноменологічне зміщення дає змогу перевести символи в розряд певних речей, фізичних явищ, які емпірично впливають на свідомість.

Як результат, герменевтичне коло замикається: етика, етос, царина цінностей, збігаються з “метафізикою”, остання отримує фізичний вимір, соціальний топос. Це також означає, що природа мислячої людини, як розумної та здатної до рефлексії, є водночас її політичною та соціальною природою, а будь-яка філософія підтверджує свій статус тільки через вирішення соціальних запитів, коли вона стає соціальною (Аронсон, 2009, с. 288).

Метафізика соціального буття

За рік до своєї смерті у доповіді під назвою “Про громадянське суспільство”, філософ підсумовує свої погляди про зв’язок питань соціальної та політичної теорії з оригінальною метафізикою свідомості, яку він розробляв все життя (Мамардашвили, 2009b). На думку філософа, причина краху соціальної системи – руйнування мислинневого елементу соціально-історичних ситуацій, процесів, дій. Для того, щоб цей елемент “спрацював”, необхідні чотири передумови, зокрема: *конструктивна зв’язність, об’єктивація, розуміння, праця* (Мамардашвили, 2009b, с. 221).

Перша – вказує на незвідність теоретичного та практичного розуму до єдиного поняття, а діяльності думки – до її психологічних, ментальних та інших змістів. Те, що є предметом нашого мислення – його знаки або референти, є вторинними або паралельними до певної невидимої, неемпіричної дійсності. Завдання громадянина – реалізувати іншу умову – об’єктивувати цю невидиму реальність; перевести її у площину публічного життя, представити на суд “публічного визнання”, на Агору; визнати права та свободи не тільки як певні ідеали, але і як власний обов’язок щодо їхнього втілення у соціальних інститутах та інституціях. Саме Агора, публічний простір, кристалізує власне людські стани (якості) та природу суб’єкта, дає змогу здійснити рефлексивну роботу, дізнатися про зміст своїх думок, бажань, переживань, про саму себе як моральну, соціальну істоту (Мамардашвили, 2009b, с. 240). Чим щільніший історичний простір, тим більше моментів піднесення людини шляхом приєднання до нескінченного смислового багатоманіття об’єктивації.

Третя умова є заporукою уникнення автоматичної об’єктивації, її здійснюватиме *живий суб’єкт*, який під час переведення символів та смислів у публічну площину, не діятиме механічно. Його дія – це складна праця, яку філософ розуміє власне в екзистенційному сенсі, як випробування, зусилля людини у просторі та часі, в суспільстві, співіснування з іншими, спів-буття.

Отже, причина “радикального зла” є *банальною*, це – відсутність публічного простору для об’єктивації людської свободи та цінностей, соціальна та політична незатребуваність мислинневої та моральнісної праці індивіда. Формується відповідне світосприйняття, властиве саме “маленькій людині”, зануреній у свою рутинізовану діяльність, яка реалізує свій потенціал моральності в умовах роздільного існування *особистого і суспільного блага*, перебуваючи в ілюзії, що завдяки “технічному”, “якісному” виконанню суспільних обов’язків можна уникнути моральнісного вибору. Таку особистість характеризує абсолютна “аполітичність”, нездатність та небажання критично мислити, публічно відстоювати свої права та свободи, впевненість в своїй непричетності до руйнівних наслідків утвердження тоталітарної держави – насильства, тортур, військової агресії, геноциду, голодомору тощо. Як справедливо зазначає Ц. Тодоров, “суб’єкти тоталітаризму вірять в те, що знайшли певний захист: вони вирішують проявляти покору лише ззовні вчинками та словами на людях, а відряду знаходять у можливості залишитися господарями своєї свідомості та бути вірними собі у житті

інтимному. Насправді такий вид соціальної шизофренії... обертається проти них самих" (Тодоров, 2000, с. 170-171).

Аналіз метафізики соціального буття наштовхує Мамардашвілі на важливий висновок: російський та європейський історичні простори об'єктивації громадянського суспільства значною мірою різняться: перший майже незаповнений, а другий дуже щільний (Мамардашвили, 2009b: с. 240). Тоталітарна держава – держава “духовних автоматів”, “науковий комунізм” вже “знає”, як побудований світ, знає закони розвитку суспільства, тому свобода особистості та її обов'язок бути автономним громадянином не можуть бути вбудованими у соціальні інститути, структури, в соціальну тканину, вони “недоречні”, що й зумовлює смислову “порожнечу” російського соціокультурного та політичного простору. Ситуація людської гідності не була реалізована за різних причин, був згааний момент, коли треба було чинити опір. Тоталітарна держава – це країна штрейкбрехерів, які у якийсь момент добровільно поставили себе в такі умови: “і ніколи ніхто не бачив, щоб штейкбрехери страйкували” (Мамардашвили, 1995, с. 71).

Природа мислення та її соціальна форма була для Мамардашвілі центральною філософською проблемою, однак, у його філософських поглядах закладене глибоке протиріччя, парадокс, якого він так і не зміг позбутися ані на рівні теорії, ані на рівні праксеологічних висновків. З одного боку, тільки індивід завдяки своїй свободі може потрапляти в особливі стани живої думки, які є некаузальними та неприродними явищами. З іншого боку, результат мислення не є гарантованим, бо можна й не “потрапити в стан мислення” (Мамардашвили, 2000, с. 107). Зважаючи на це, складається враження, що інтелегібельні переживання, які поєднують емпіричний світ вчинків особистості та реальний світ, мислення і соціальні смисли та символи, виникають інтуїтивно, спонтанно, непередбачувано (магічна точка) (Там само: с. 104). І якщо прагнення Блага є порожньою (чистою) формою, яка спрямовує мислення, надає йому вектор, то формування самої мети як цінності також знаходиться поза його компетенцією. Чи може тоді мислення вберегти людство від скочування на шлях зла? Якщо демократичні традиції є спадкоємністю, реальністю, в яку неможливо увійти усім охочим, тим, хто не є частиною цих традицій, то як “справжньому” громадянину може допомогти “здатність мислити, вимагати та чекати” (Там само: с. 64-65), а філософові – фізична метафізика задля того, щоб подолати “мислинневу неписьменність цілої країни” (Сенокосов, 2000, с. 8)?

Висновки. Проблема думки та її соціальної форми була в творчості Мамардашвілі центральною. Філософ прагнув надати дієвості та виразного соціального забарвлення екзистенційній філософії, а індивіда – перетворити на суб'єкта соціальної дії, громадянина. У цьому сенсі, апеляція Мамардашвілі до справи і праці глибоко особистісного філософування не мала нічого спільного з загальними офіційними установками, з філософією як зовнішньо нав'язаною ідеологічною програмою.

Мамардашвілівське розуміння політичного та соціального вочевидь збігається з давньогрецьким розумінням обов'язку вільного громадянина піклуватися про спільне благо, брати активну участь в громадському житті полісу. У своїх поглядах на соціальну природу людини та практичної філософії Мамардашвілі дотримується кантіанської традиції, однак надає моральній проблематиці вищої онтологічної семантики. Він переосмислює практичну філософію крізь призму створеною ним оригінальної метафізики свідомості, визначаючи, де і як ми можемо йти за давньогрецькою або кантівською думкою, а де виходити за їхні межі.

Поняття свободи розкриває мамардашвілівську концепцію єдності двох гілок розуму – теоретичної та практичної. На відміну від Канта мамардашвілівська людина є відкритою та дієвою, вона може змінити себе та світ на власних засадах – як результат моральної рефлексії та складної мислинневої праці щодо об'єктивації та осмислення свого соціального буття. Рух думки є незворотнім, він призводить до кристалізації певного становища речей та

формування символічної реальності. Отже, політичні свободи та соціальна справедливість виявляються квазіпредметними символами та умоосязними речами, народженими через спільний досвід існування людей в умовах громадянського суспільства.

Мамардашвілі був абсолютним західником, вважаючи "ідеальну Європу" більш сприятливою для моральних вчинків з огляду на її громадянський, суспільно-політичний устрій, та протиставляючи її Росії. Він застерігав, що для російського духовного та соціально-політичного простору притаманний "інфантилізм", нерозвиненість духовних вимірів особистості (відсутність першого К) та автономних громадських інститутів, незалежних від влади та держави (принцип другого К), що з великою вірогідністю може призвести до реалізації принципу Кафки (Пуцаєв, 2018, с. 213).

У цьому сенсі творчі здобутки видатного філософа Мераба Мамардашвілі є вартими подальшого історико-філософського аналізу.

Література та посилання

- Арендт, Г. (2005), *Джерела тоталітаризму*, Дух і Літера, Київ, 540 с.
- Аронсон, О. (2009), "Неуместное бытие". *Мераб Мамардашвили. Опыт физической метафизики (Вильнюсские лекции по социальной философии)*. Прогресс-Традиция, Москва, с. 278 – 289.
- Всковшиніна, С. В. (2000), "М. Мамардашвілі: феномен свідомості у працях Р. Декарта й І. Канта", *Магістеріум. Історико-філософські студії*, № 3, с. 145 – 152.
- Гайденок, П. П. (1997), *Прорыв к трансцендентному: новая онтология XX века*, Республика, Москва, 495 с.
- Гаспарян, Д. Э. (2019), "На пути к моральному действию: политическое измерение человека у Х. Арендт и М. Мамардашвили", *Вопросы философии*, № 6, с. 62 – 75.
- ДеБласіо, А. (2020), *Философ для кинорежиссера: Мераб Мамардашвили и российский кинематограф*, Academic Studies Press, БиблиоРоссика, Санкт-Петербург. 272 с.
- Лефевр, В. А. (2003), *Алгебра совести*, "Когито-Центр", Москва, 496 с.
- Малышкина, Н. А. (2005), "Философское учение М. К. Мамардашвили о человеке и обществе, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук (специальность 09.00.03., история философии)", ГОУ ВПО Нижегородский государственный педагогический университет, Н. Новгород, 24 с. Электронный ресурс. Режим доступа (29.06.2024): <https://www.dissercat.com/content/filosofskoe-uchenie-mk-mamardashvili-o-cheloveke-i-obshchestve/read>
- Мамардашвили, М. (1990) а, "Анализ сознания в работах Маркса", *Мамардашвили М. Как я понимаю философию*, Прогресс, Москва, с. 295 – 314.
- Мамардашвили, М. (1990) б, "Преобразованные формы (О необходимости иррациональных выражений)", *Мамардашвили М. Как я понимаю философию*, Прогресс, Культура, Москва, с. 314 – 328.
- Мамардашвили, М. К. (1992), "Сознание и цивилизация". *Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию*, Прогресс, Культура, Москва, с. 107 – 121.
- Мамардашвили, М. (1993), *Картезианские размышления*, Издательская группа "Прогресс", "Культура", Москва, 352 с.
- Мамардашвили, М. (1995), *Лекции о Прусте (психологическая топология пути)*, Ad Marginem, Москва, 212 с.
- Мамардашвили, М. (1997) а, *Кантианские вариации*, "Аграф", Москва, 320 с.
- Мамардашвили, М. (1997) б, *Лекции по античной философии*, "Аграф", Москва, 320 с.

- Мамардашвили, М. (2009) а, "Опыт физической метафизики", *Мераб Мамардашвили. Опыт физической метафизики (Вильнюсские лекции по социальной философии)*, Прогресс-Традиция, Москва, с. 9 – 209.
- Мамардашвили, М. (2009) б, "О гражданском обществе". *Мераб Мамардашвили. Опыт физической метафизики (Вильнюсские лекции по социальной философии)*, Прогресс-Традиция, Москва, с. 213 – 247.
- Мамардашвили, М. К. (2000), *Эстетика мышления*, "Московская школа политических исследований", Москва, 416 с.
- Мамардашвили М. К., Пятигорский А. М. (1997), *Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символике и языке*, Школа "Языки русской культуры", Москва, 224 с.
- Мотрошилова, Н. В. (1999), "Цивилизация и феноменология как центральные темы философии Мамардашвили", *Конгениальность мысли. О философе Мерабе Мамардашвили*, АО Издательская группа "Прогресс". "Культура", Москва, с. 17 – 32.
- Мотрошилова, Н. В. (2011), "Социокультурный контекст 50-80 годов XX века и феномен Мамардашвили", *Ciberleninka*, 2011, с. 54-72. Электронный ресурс. Режим доступа (29.06.2024): <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsiokulturnyy-kontekst-50-80-h-godov-xx-veka-i-fenomen-mamardashvili/viewer>
- Пенчев, В. (1996), *Коментар към Мамардашвили*, ЛИК, София, 80 с.
- Пуцаев, Ю. В. (2018), *Философия советского времени: М. Мамардашвили и Э. Ильенков (энергии отталкивания и притяжения): монография*, РАН. ИНИОН. Центр гуманитар. науч.-информ. исслед., Москва, 356 с.
- Ренье, Д. (2009), "Сознание и совесть: Мамардашвили об общей отправной точке эпистемологической и моральной рефлексии", Фонд Мераба Мамардашвили. Электронный ресурс. Режим доступа (29.06.2024): <https://www.mamardashvili.com/ru/merab-mamardashvili/opyty-chteniya/daniel-rene/soznanie-i-sovest-mamardashvili-ob-obshhej-otpravnoj-tochke-epistemologicheskoy-i-moralnoj-refleksii>
- Сенокосов, Ю. П. (2000), "От редактора", *Мамардашвили М. К. Эстетика мышления*, "Московская школа политических исследований", Москва, с. 5 – 8.
- Скляренко, Е. (2006), *Мераб Мамардашвили за 90 минут*, С43 АСТ, Москва, Сова, СПб, 94 с.
- Смирнов, С. (2020), *Мераб Мамардашвили: топология мысли*, Алетейя, Москва, 530 с.
- Тодоров, Ц. (2000), "Ні потвори, ні звірі", *Обличчям до екстрими*, Літопис, Львів, с. 158 – 283.
- Anemone, A. (2021), "The Filmmaker's Philosopher: Merab Mamardashvili and Russian Cinema", *Russian review*, Vol. 80, No 2, pp. 323 – 324.
- Gasparian, D. (2021), *The Philosophic Path of Merab Mamardashvili*, Brill, Leiden/Boston, 176 p.
- Dobrokhoto, A. L. (2011), "The Tradition of Immortality. Mamardashvili as a Philosopher of Culture", *Russian studies in Philosophy*, V. 49, № 2, pp. 51 – 76.
- Moor, H. J. (2022), "Review of: Diana Gasparian, The Philosophic Path of Merab Mamardashvili", Leiden and Boston, Brill, 2021, 176 pages", *Studies in East European Thought*, Vol. 76, pp. 337 – 339.
- Murchland, B. (1991), *The mind of Mamardashvili (An occasional paper of the Kettering Foundation)*, Kettering Foundation, 24 p.
- Pontini, E. (2020), "The Filmmaker's philosopher – Merab Mamardashvili and Russian cinema", *Studies in East European thought*, V. 72, No 2, pp. 191 – 194.
- Van Der Zweerde, E. (2006), "Philosophy in The Act: The Socio-Political Relevance of Mamardasvili's Philosophizing", *Studies in East European Thought*, Vol. 58, pp.179 – 203.
- Wilmes, J. (2020), "The Filmmaker's Philosopher: Merab Mamardashvili and Russian Cinema", *Slavic review*, Vol. 79, No 4, pp. 885 – 886.

References

- Anemone, A. (2021), "The Filmmaker's Philosopher: Merab Mamardashvili and Russian Cinema", *Russian review*, Vol. 80, No 2, pp. 323 – 324.
- Arendt, H. (2005), *Sources of totalitarianism [Dzherela totalitarizmu]*, Spirit and Letter, Kyiv, 540 p. [In Ukrainian]
- Aronson, O. (2009), "Inappropriate life", *Merab Mamardashvili. Experience of physical metaphysics (Vilnius lectures on social philosophy) ["Neumestnoe bytie", Merab Mamardashvili. Opyt fizicheskoy metafiziki (Vil'njusskie leksii po sotsyal'noj filosofii)]*, Progress-Tradition, Moscow, pp. 278 – 289 [In Russian]
- DeBlasio, A. (2020), *The Filmmaker's Philosopher. Merab Mamardashvili and Russian Cinema [Filosof dlya kinorezhissera: Merab Mamardashvili i rossiiskii kinematograf]*, Academic Studies Press, BiblioRossika, St. Petersburg, 216 p. [In Russian]
- Dobrokhoto, A. L. (2011), "The Tradition of Immortality. Mamardashvili as a Philosopher of Culture", *Russian studies in Philosophy*, Vol. 49, No 2, pp. 51 – 76.
- Gasparyan, D. E. (2019), "On the way to moral action: the political dimension of man by H. Arendt and M. Mamardashvili" ["Na puti k nornalnomu dejstvuju: politicheskoe izmerenie cheloveka u Kh. Arendt i M. Mamardashvili"], *Philosophical issues*, No 6, pp. 62 – 75 [In Russian]
- Gasparyan, D. (2021), *The Philosophic Path of Merab Mamardashvili*, Brill, Leiden/Boston, 176 p.
- Haydenko, P. P. (1997), *Breakthrough to the Transcendent: a new ontology of the 20th century [Proryv k transcendental'nomu: novaja ontologija XX veka]*, Republic, Moscow. 495 p [In Russian]
- Lefebvre, V. A. (2003), *Algebra of conscience [Algebra sovesti]*, "Kogito Center", Moscow, 496 p. [In Russian]
- Malysheva, N. A. (2005), "The philosophical doctrine of M. K. Mamardashvili about man and society, abstract of the dissertation for the candidate of philosophical sciences degree (speciality 09.00.03., history of philosophy)", GOU VPO Nizhegorod State Pedagogic University, N. Novgorod, 24 p. ["Filosofskoe uchenie M. K. Mamardashvili o cheloveke i obshchestve (aftoreferat disertatsii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filosofskikh nauk)"], viewed 29 June 2024, available at: <https://www.dissercat.com/content/filosofskoe-uchenie-mk-mamardashvili-o-cheloveke-i-obshchestve/read> [In Russian]
- Mamardashvili, M. (1990)a, "Analysis of consciousness in the works of Marx", *Mamardashvili M. As I understand philosophy ["Analiz soznaniya v rabotakh Marksa", Mamardashvili M. Kak ja ponimaju filosofiju]*, Progress, Moscow, pp. 295 – 314 [In Russian]
- Mamardashvili, M. (1990)b, "Transformed forms (On the necessity of irrational expressions)", *Mamardashvili M. As I understand philosophy ["Prevrashchennyye formy (O neobkhodimosti irratsional'nykh vyrazheniy)", Mamardashvili M. Kak ja ponimaju filosofiju]*, Progress, Culture, Moscow, pp. 314 – 328 [In Russian]
- Mamardashvili, M. (1993), *Cartesian reflections [Kartezijskie razmyshleniya]*, Publishing group "Progress", "Culture", Moscow, 352 p. [In Russian]
- Mamardashvili, M. (1995), *Lectures on Proust (psychological topology of the path) [Leksii o Pruste (psikhologicheskaya topologiya puti)]*, Ad Marginem, Moscow, 212 p. [In Russian]
- Mamardashvili, M. (1997)a, *Kantian variations [Kantianskie variatsii]*, "Agraf", Moscow, 320 p. [In Russian]
- Mamardashvili, M. (1997)b, *Lectures on ancient philosophy [Leksii po antichnoj filosofii]*, "Agraf", Moscow, 320 p. [In Russian]
- Mamardashvili, M. (2009)a, "Experience of physical metaphysics (Vilnius lectures on social philosophy)", *Merab Mamardashvili. Experience of physical metaphysics ["Opyt fizicheskoy*

- metafiziki" (Vil'njusskie leksii po sotsyal'noj filosofii)", *Merab Mamardashvili, Opyt fizicheskoy metafiziki*], Progress-Tradition Publishing House, Moscow, pp. 9 – 209. [In Russian]
- Mamardashvili, M. (2009)b, "About civil society", *Mamardashvili, M. Experience of physical metaphysics* ["O grazhdanskom obshchestve", *Mamardashvili, M. Opyt fizicheskoy metafiziki*], Progress-Tradition Publishing House, Moscow, pp. 213 – 247. [In Russian]
- Mamardashvili, M. K. (1992), "Consciousness and civilization", *Mamardashvili M. K. As I understand philosophy* ["Soznanie I tsivilizatsiya", *Mamardashvili M. K. Kak ja ponimaju filosofiju*], Progress, Culture, Moscow, pp. 107 – 121. [In Russian]
- Mamardashvili, M. K. (2000), *Aesthetics of thinking* [*Estetika myshleniya*], Moscow School of Political Studies, Moscow, 416 p. [In Russian].
- Mamardashvili, M. K., Pyatigorsky, A. M. (1997), *Symbol and consciousness. Metaphysical reasoning about consciousness, symbolism and language* [*Simvol i soznanie. Metafizicheskie rassuzhdeniya o soznanii, simvolike i jazyke*], School "Languages of Russian culture", Moscow, 224 p. [In Russian]
- Moor, H. J. (2022), "Review of: Diana Gasparyan, The Philosophic Path of Merab Mamardashvili, Leiden and Boston, Brill, 2021, 176 pages", *Studies in East European Thought*, Vol. 76, No 2, pp.337-339.
- Motroshilova, N. V. (1999), "Civilization and phenomenology as the central themes of Mamardashvili's philosophy", *Congeniality of thought. About the philosopher Merab Mamardashvili* ["Tsivilizatsiya I fenomenologiya kak tsentral'nye temy filosofii Mamardashvili", *Kongeniai'nost' mysli. O filosofo Merabe Mamardashvili*], JSC Publishing Group "Progress", "Culture", Moscow, pp. 17-32 [In Russian]
- Motroshilova, N. V. (2011), "Socio-cultural context of the 50-80s of the XX century and the phenomenon of Mamardashvili" ["Sotsiokul'turnyi kontekst 50-80 godov KhKh veka i fenomen Mamardashvili"], *Ciberleninka*, 2011, pp. 54 – 72, viewed 29 June 2024, available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsiokulturnyy-kontekst-50-80-h-godov-xx-veka-i-phenomen-mamardashvili/viewer> [In Russian]
- Murchland, B. (1991), *The mind of Mamardashvili (An occasional paper of the Kettering Foundation)*, Kettering Foundation, 24 p.
- Penchev, V. (1996), *Commentary on Mamardashvili* [*Komentar k" Mamardashvili*], LIK, Sofia, 80 p. [In Bulgarian]
- Pontini, E (2020), "The Filmmaker's philosopher – Merab Mamardashvili and Russian cinema", *Studies in Eeast european thought*, Vol. 72, No 2, pp.191 – 194.
- Pushchaev, Yu. V. (2018), *Philosophy of the Soviet era: M. Mamardashvili and E. Ilyenkov (energies of repulsion and attraction)* [*Filosofiya sovetsoj ery: M. Mamardashvili i E. Il'enkov (energii ottalkivaniya i pritjazheniya)*], RAN. INION. Humanitarian scientific-inform. research center, Moscow, 356 p. [In Russian]
- Regnier, D. (2009), "Consciousness and conscience: Mamardashvili on the common starting point of epistemological and moral reflexes" ["Soznanie I sovest: Mamardashvili ob obshchej opravnoj tochke epistemologicheskoy i moral'noj refleksii"], *Merab Mamardashvili Fund*, viewed 29 June 2024, available at: <https://www.mamardashvili.com/ru/merab-mamardashvili/opyty-chteniya/daniel-rene/soznanie-i-sovest-mamardashvili-ob-obshhej-otpravnoj-tochke-epistemologicheskoy-i-moralnoj-refleksii> [In Russian]
- Senokosov, Yu. P. (2000), "From the editor", *Mamardashvili M. K. Aesthetics of thinking* ["Vid redaktora", *Mamardashvili M. K. Estetika myshleniya*], Moscow School of Political Studies, Moscow, pp. 5 – 8. [In Russian]
- Skiyarenko, E. (2006), *Merab Mamardashvili in 90 minutes* [*Merab Mamardashvili za 90 minut*], S43 AST, Moscow, Owl, Sanct Petersburg, 94 p. [In Russian]

- Smirnov, S. (2020), *Merab Mamardashvili: topology of thought* [*Merab Mamardashvili: topologija dumky*], Aletheya, Moscow, 538 p. [In Russian]
- Todorov, Ts. (2000), No monsters, no beasts, *Facing the extreme* ["Ni potvory, ni zviri", *Oblychchiam do ektrimy*], Chronicle, Lviv, pp. 158 – 283 [In Ukrainian]
- Van Der Zweerde, E. (2006), "Philosophy in The Act: The Socio-Political Relevance of Mamardasvili's Philosophizing", *Studies in East European Thought*, Vol. 58, pp. 179 – 203.
- Vekovshynina, S.V. (2000), "M. Mamardashvili: the phenomenon of consciousness in the works of R. Descartes and I. Kant" ["M. Mamardashvili: fenomen svidomosti v pratsiakh R. Dekarta i I. Kanta"], *Magisterium. Historical and philosophical studies*, № 3, pp. 145 – 152 [In Ukrainian]
- Wilmes, J. (2020), "The Filmmaker's Philosopher: Merab Mamardashvili and Russian Cinema", *Slavic review*, Vol. 79, No 4. pp. 885 – 886.

© **Світлана Віталіївна Пустовіт**

ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНАТА ФИЛОСОФИЯ И ФЕНОМЕНОЛОГИЯТА

ИНВЕРСИЙНІСТЬ ТА ПРИХОВАНІСТЬ СМИСЛІВ ФЕНОМЕНА СВОБОДИ В СВІТЛІ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНОГО АНАЛІЗУ

К. Ю. Райда,

професор, Центр розвитку особистості "HUMANUS" (Пловдив, Болгарія)

constantin.raida664@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9813-8336>

[https://doi.org/10.34017/1313-9703-2024-1\(23\)-2\(24\)-22-31](https://doi.org/10.34017/1313-9703-2024-1(23)-2(24)-22-31)

Анотация

Константин Райда. Инверсията и скритите смисли на феномена "свобода" в светлината на екзистенциалния анализ. Твърди се, че екзистенциалният анализ позволява да се преодолее в изследването пропастта, възникнала между екзистенциалната основа на феномена на свободата, нейната "първа поява", целта като определено усещане и състояние на човешкото същество и онези смисли, които впоследствие възникват в различни системи от взаимоотношенията между социално-икономическата, политическата реалности, реалността на духовния свят и др. Полисемията и множествеността на дефинициите на свободата се обясняват със спецификата на процесите на формиране на смисъла на този феномен, когато коренното, първоначално явление няма значение.

Ключови думи: свобода, различни ипостаси на свободата, проблемът за разбирането на смисъла на свободата

Анотація

Костянтин Райда. Інверсійність та прихованість смислів феномена "свобода" в світлі екзистенціального аналізу. Стверджується, що екзистенціальний аналіз дозволяє подолати в дослідженні те провалля, що виникло поміж екзистенціальною основою феномена свободи, її "першим явленням" і призначенням як певного відчуття і стану людської істоти та тими смислами, що виникають згодом у різних системах взаємовідносин соціально-економічної, політичної реальності, реальності духовного світу тощо. Багатозначність і множинність визначень свободи і пояснюється специфікою процесів формування сенсу цього феномену, коли кореневе, першопочаткове явище сенсу не має.

Ключові слова: свобода, різні постави свободи, проблема розуміння смислу свободи

Annotation

Constantine Raida. Inversibility and secrecy of meanings of the "freedom" phenomenon on the background of existential analysis. It is claimed that the existential analysis makes it possible to overcome that gap in the research which originated among the existential core of the freedom phenomenon, its "first appearance" and purpose as a certain sensation and human being's state and those senses that eventually arise in various systems of socio-economic, political reality as well as the actuality of the spiritual world, etc. The ambiguity and multiplicity of definitions of freedom is explained by the specificity of the processes of forming the meaning of this phenomenon, in case when the root, original phenomenon has no any point.

Key words: freedom, different perspectives of freedom, the problem of understanding the meaning of freedom

У минулій розвідці ми наголосили на таких особливостях: щодо феномену свободи – його *багатовимірності*, щодо самого поняття свободи – його неоднозначності, або ж *багатозначності*. Як з'ясувалося, свобода має багато постав і багато вимірів і у повсякденному житті, і у соціальній, суспільній практиці індивідів. Більше того. Подеколи такі постави у суспільному житті практично обертаються і прямо на протилежні. Окрім такої “динаміки”, такого обертання смислу свободи, існує і серйозна проблема її відтворення у філософському мисленні.

На відміну від традиції раціоналістичного аналізу, методологія і методика екзистенціального розуміння свободи передбачає інтерпретацію її смислу не тільки у сфері об'єктивного, або ж об'єктивізованого відтворення реальності, але й у сфері духовного життя, духовної діяльності та мислення позанаукового, світоглядного типу. Адже і спосіб, і суспільні умови реалізації індивідом власного “Я”, і розуміння сенсу такої реалізації (у тому числі й феномену відчуження своєї особистості у вимірі “свободи-поневолення”) у різні історичні часи були різними, так само як і рівень розвитку самої людини як родової істоти та суспільства загалом. А кожний феномен історико-філософського знання (у тому числі й поняття свободи) виступає ще і як уособлення історично сформованого світовідчуття, обумовленого відповідним типом “екзистенціальності людської істоти”, її свідомості, особливостями духовної діяльності у її історично відмінних типах.

Історико-філософський аналіз свободи в екзистенціальній парадигмі її розуміння містить в собі додаткове акцентування на особливостях взаємозв'язку феномена людського існування як специфічної реалізації історично типового комплексу самовідчуття й світопереживання особи, її духовного життя зі специфікою формування і категоризації відповідних філософських концепцій. У цьому випадку кожна така концепція і кожний елемент цієї концепції (поняття) може бути представлений не тільки у якості здобутку загальноприйнятого логічно, або історично створеного філософсько-наукового методу, але і у вигляді відповідного моменту реалізації особою певного синтезу загальновідомого й загальнооціюваного через специфічно-індивідуальне прагнення, мету, особистісне розуміння сенсу свого існування, у вигляді конкретного випадку типово історичної форми духовно-психологічної активності людей у певному визначеному соціумі.

Але про все поступово.

На наше глибоке переконання свобода – це, передусім, феномен екзистенціальний. Він, насамперед, пов'язаний з людською істотою і поза її існуванням втрачає і своє призначення, і свій кореневий сенс. Він є найсуттєвішою характеристикою буття людської істоти, й фіксується у її почуттях в моментах свого виникнення та анігіляції, на рівні психоемоційному і, навіть, на рівні психосоматичному. Свободу людська істота, насамперед, відчуває. Радіє, якщо вона вільна, або, можливо, обурюється, якщо поневолена. Таким чином, ми можемо стверджувати, що свобода як явище представлена нам у наших відчуттях. Усі інші конотації, пов'язані з свободою, і, зокрема, конотації дискурсивні онтологічно є, безумовно, вторинними. А на первинному рівні, на рівні відчуття про сутність свободи іще не йдеться.

Принципова ж пов'язаність феномену свободи з відчуттями людини, на нашу думку, і є наріжним каменем його антропологічного виміру. І якщо говорити про реальне і конкретне життя людської істоти, то й феномен свободи у цьому житті зникає водночас зі зникненням, або згасанням її відчуження свободи. І це також є першим пунктом екзистенціальної інтерпретації, або ж так званого екзистенціального розуміння свободи.

Про це відчуття, розглядуване у часі, можна говорити і як про певний стан людської істоти. Адже безумовним є і те, що певне відчуття в реальності перетворюється і у відповідний стан людини, який і засвідчує, що тут ми маємо вже справу не з окремим актом, а зі “сталим відчуттям”, яке подовжується у часі і відбувається у просторі (конкретній людській екзистенції).

Назагал стан свободи (перебування-у-свободі) неможливо відокремити від відчуття свободи.

Таке відчуття і такі стани виникають й складаються в процесі утворення в реальності (життєдіяльності) індивіда відповідних умов, які кардинально зменшують, або позбавляють його залежності від тих чи інших обставин його існування. Обставин, які обумовлюють ту чи іншу ступінь його залежності від оточуючого світу, суспільства, природи, історичного часу, культурних, політичних, економічних передумов тощо. І таке відчуття, або подібні стани у різних площинах їхнього вияву (або різних джерелах і площинах свого виникнення) мають не тільки різні форми конституалізації, різні постави, але й різні значення та смисли. І у цьому полягає специфіка формоутворення смислу поняття свободи, особливість самого процесу формування такого смислу. А за особливостями процесів формування смислу поняття свободи приховується й джерело головних його таємниць. Історик філософії, як і будь-який інший дослідник феномену свободи, на наше глибоке переконання, повинен зважати на ці обставини. Методика і методологія його дослідження повинна бути дієвою у відображенні цього особливого процесу формоутворення смислу поняття свободи.

У свою чергу, первинність психосоматичного і психоемоційного контексту у підґрунті феномену свободи, який й формує її генетичний образ, й виступає у якості її першопочаткового антропологічного виміру, підтверджується й історично відомим розумінням свободи як свободи волі. Остання, як волевиявлення, безумовно, невідокремлювана від бажань та прагнень людини, її чуттєвого світу – усього того, що ми називаємо екзистенціальністю людської істоти.

Однак сама екзистенціальність, чуттєвий світ людської істоти у свою чергу є основою, підґрунтям її духовності, духовного життя, того духовного руху, який і спрямовує її до самоствердження власного Я у суспільстві та світі. У своїй праці “Дух та реальність. Підґрунтя боголюдської духовності” М.Бердяєв зауважить з цього приводу, що в історії філософії дуже часто відбувалося неправомірне змішування понять духовного та душевного, і характеризує дух як “вищу якість душі”, її “сенса і істину”. “Дух має аксіологічний характер, дух є не природою, хоча б і природою душевною, а істиною, красою, добром, сенсом, свободою” (Бердяєв, 1994, с.382).

Дух, на думку М. Бердяєва, вносить цілісність, єдність та смисловий зв'язок у душевне життя індивіда. У ньому і відбувається подолання протилежності поміж приватним та універсальним, особистісним та загальним.

Й секрет головної таємниці свободи полягає у тому, що вона лише фіксується й відчувається екзистенційно, але набуває сенсу, належить й “функціонує” у різних площинах, у різних “світах”: і у світі природної людської фізіології та ментальності, і у світі її духовності, духовному русі людського самоствердження як площині ідеального¹, коли вона конституалізується й сприймається у якості певного ідеалу та цінності, що детермінують устремління та цілепокладання людей, і, нарешті, у світі соціальному – у системі соціальних взаємовідносин, де свобода може набувати й постави певного відповідника – міри можливого – міри припустимих дій індивіда у тих чи інших соціальних умовах, або у системі існуючої культури, як символа, або поняття, які фіксують і ступінь розвитку і суспільства, і самої людини як істоти суспільної у їхньому віднесенні до рівня етичних, моральних і правових застережень. І це - різні форми “існування”, або ж “явлення” свободи.

З огляду на це, свобода є і “сутністю” чуттєвою, генетично (екзистенційно) пов'язаною з людською істотою як природним створінням, з одного боку, і сутністю надчуттєвою, пов'язаною з духовністю та духовним ідеальним світом людської істоти, з духовною і у тому числі інтелектуальною діяльністю, теоретичним мисленням, культурою, досвідом свідомості і досвідом мислення, і, нарешті, з умовами і обставинами її екзистенції, з реальним соціальним

¹ Свобода, на думку М. Бердяєва, взагалі є процесом “здобування духовного життя” (1994, с. 90).

світом та соціальними відносинами. Свобода як феномен може бути водночас й предметом відчуття людської істоти, й ідеалом, що спрямовує її духовну діяльність, й показником ступеню залежності індивіда від різних обставин й перешкод її соціального життя. Вона може мати й поставу утаємничених сентенцій містично-філософського гнозису, і поставу символіки ідеологічних конструкцій у соціально-політичних практиках, і поставу теоретичного поняття у філософських системах, які претендують на роль наукових концепцій тощо. Зрештою, екзистенціальна фіксація людиною свободи не виключає можливості відповідним чином виступати й характеристикою (показником) наявності особливих умов реалізації людиною свого призначення в світі. Звідси випливає й багатовимірність самого феномену, й багатозначність поняття свободи, й неоднозначність у її понятійному визначенні за допомогою логічного мислення.

В історії філософії і взагалі у практиці осмислення свободи цю її “різноформатність” пояснювали й описували по-різному. Р.Леріш, наприклад, писав про співпадіння на найнижчому і суто біологічному рівні свободи зі здоров'ям організму, яке і визначав як певне існування людської істоти “у тиші органів”, коли хвора людина відчуває себе поневоленою своїм тілом, своєю психосоматикою; Р.Декарт намагався описувати феномен свободи також у якості “живого і внутрішнього почуття, що робить нас вільними”; епікурейці відзначали і зв'язок людської свободи з безпосередністю нахилів, і лише вже на рівні свідомості у описуваннях вільної дії з'явилося й поняття вибору та морального усвідомлення, або ж етичної оцінки своїх дій. Для того ж, щоби свободу визначити з огляду на можливість вибору повинна була з'явитися й оцінка численних мотивів і самої можливості дії людини. Людину ж, згідно з тлумаченнями М.Бердяєва, треба розглядати як “буття змішане” – буття духовне, надприродне, та буття душевно-тілесне, природне. Вона і розглядалася ним як “місце переплетіння” цих “двох світів” (Там само, с. 36). Водночас, М.Бердяєв категорично розмежовував і навіть протиставляв світ природний та світ духовний. Свободу ж, яку вважав “свободою духа” не рекомендував розшукувати у світі природи. “Порядок природи, – на його думку, – протистоїть устрою свободи. Природа - завжди детермінізм. Моя власна природа не може бути джерелом свободи. Свободу потрібно виявити і продемонструвати у духовному житті, у духовному досвіді, її неможливо довести та вивести з природи речей” (Там само, с. 87).

Своєрідно продовжуючи традицію І. Канта, М. Бердяєв у своїй праці “Філософія свободного духу” ствердив і незвідність духовної та природної площин у гносеологічній практиці пізнання феномену свободи. “У всякому предметі пізнання, що є частиною природного світу, – вважав М.Бердяєв, – свобода зникає, робиться невловимою. Будь-яка раціоналізація свободи є її умертвіння” (Там само). Події ж духовного життя видалися йому парадоксальними та антиномічними для розуму і раціональної свідомості, і такими, що є не висловлюваними у понятті. “Тотожність протилежностей антиномічна для розуму, невідома у понятті. Поняття вироблено не для тієї дійсності, що містить у собі протилежності. Поняття підлягає логічним законам тотожності та протиріччя, а події духовного досвіду носять надлогічний характер, порушують закон тотожності та протиріччя” (Там само, с. 57).

Стверджуючи, що свободу не слід розглядати як “статичну”, “застиглу категорію”, що вона є “внутрішньою динамікою духу”, “ірраціональною таємницею буття”, “таємницею життя та долі”, М. Бердяєв, подібно до С.Кіркегора, водночас зазначив і те, що з його констатації сутності феномену свободи зовсім не випливає, що свободу зовсім не можливо аналізувати. Шлях пізнання свободи, натомість, видався йому більш складним та несхожим з тими шляхами, якими прямувала натуралістична метафізика, – філософська система, що породжувала вчення про детермінізм та свободу волі. З огляду на це, М.Бердяєв і спробував створити доволі оригінальну концепцію інтерпретації феномену свободи, у яку заклав два головні принципи:

- Принцип неможливості розбудови філософської концепції свободи на основі раціоналістичної метафізики духу;
- Принцип нетотожності релігійно-духовного розуміння свободи вченню щодо свободи волі.

Він заперечив доцільність дослідження і розуміння свободи через волюнтаристичну інтерпретацію її як акта причинності. На його думку, було б помилкою розуміти свободу як внутрішню причинність. Свобода знаходиться поза причинними відношеннями. Причинні відношення знаходяться в об'єктивованому світі феноменів, напише він у праці "Царство Духа та царство Кесаря". "Питання ж щодо свободи є зовсім не питання щодо свободи волі у його натуралістично-психологічній та педагогічно-моралістичній інтерпретації" (Там само, с. 87), зазначить М. Бердяєв у "Філософії вільного духу", і цим кардинально розмежується з усією попередньою філософсько-метафізичною традицією. Згодом ця теза знайде детальне пояснення на сторінках його праці "Щодо призначення людини. Досвід парадоксальної етики" (1931 р.).

Вчення щодо свободи волі, яке домінувало і правило за відправний пункт роздумів про свободу у класичній метафізиці, згідно з переконанням філософа, само по собі засновувалось на хибній тезі, застарілій психології. Так, Бердяєвим було проголошено не правильним розуміння волі як елемента душевного життя індивіда, завдяки якому ним і здійснювався вибір поміж добром та злом. Вчення щодо свободи волі, засноване на подібному розумінні, на думку М. Бердяєва, історично містило утилітарно-педагогічні устремління. Теологічна точка зору поєднана з вченням щодо свободи волі, роз'яснював М. Бердяєв, може бути сформульована наступним чином: людина повинна підкорити усе своє життя наданій їй вищій меті, та ієрархічно підкорити їй усі наступні цілі, свобода ж волі саме і надає можливість підкорити своє життя цьому найвищому благу. Таке спрямування телеології, що йде від Аристотеля, приводить, зрештою, до рабської етики, зазначив М.Бердяєв. "Свободи волі як *liberum arbitrium indifferentiae* не існує... Традиційний принцип свободи волі є зовсім не творчий принцип, і він не стільки звільняє людину, скільки тримає її у страхі" (Бердяєв, 1993, с. 81-82). У даному випадку М. Бердяєв фіксує і той парадокс, що у свій час відігравав значну роль в історії релігійних ідей: свобода волі, яка завжди знаходилася перед пристрашуючою необхідністю зробити обрання присилуваного нею з боку і згори, пригнічувала і поневолювала людину; реальне ж звільнення йшло не від свободи волі, а від благодаті. Людина, стверджував М. Бердяєв, вільна у той час, коли їй не потрібно вибирати... Тому і вчення І.Канта щодо автономії інтерпретувалося М.Бердяєвим не як вчення щодо свободи людини, а як вчення щодо свободи морального закону. "Автономна етика Канта в сутності заперечує людину, для неї існує тільки морально-розумна природа, що пригнічує її" (Там само, с. 82). Людина ж є істотою, що діє не лише у зв'язку з метою, але внаслідок закладеної в ній творчої свободи та енергії, благодатного світу, що спалахує у її житті.

Перенесенню проблем свободи з площини свободи волі у площину першоджерел існування, підвалин буття та висновку, що від свободи залежить сприйняття буття, а не навпаки, а сама свобода "передує буттю" (Бердяєв, 1994, с. 88), сприяло і Бердяївське знайомство зі спадщиною своїх попередників, зокрема, філософією "добра та зла" Шелінга. Так як і Шелінг, розмірковуючи над історичною традицією пояснення зла свободою, М. Бердяєв зауважив, що "традиційно-шкільне" вчення щодо свободи волі статично і не розкриває таємницю походження зла. Залишається незрозумілим, як з добродійної природи людини і самого диявола, з райського життя у променях Світу Божого завдяки свободі тварі, що розуміється як найвищий дарунок Бога, виникло зло і зле життя індивіда. У даному випадку, стверджував М. Бердяєв, потрібно припустити існування деякої нествореної первинної свободи, яка передує буттю. Визнання ж такої свободи і перетворює зло на важкий досвід, а не онтологічний початок.

Саме тут М. Бердяєв і спирався на вчення, або ж, точніше, світобачення та світорозуміння Я. Бьоме, ідеї якого вважав геніальними.

Застерігав М. Бердяєв і від сплутування різних смислів феномену свободи. Заперечення свободи духа у житті релігійному та суспільному, притаманне католицькій та візантійській теократії, своїм корінням, на думку Бердяєва, також сягало хибного отождолення Фомаю Аквінським свободи (і саме “свободи вищої”) з божественною необхідністю, з запереченням того, що у людині залишилася її духовна природа, її богоподібність. “Авторитарний тип суспільства, - як стверджував цей мислитель, - є породженням абстрактно витлумаченої другої свободи” (Там само, с. 97). Людське життя, індивідуальне та суспільне, насильно організується в даному випадку у підкоренні істині та добру. І не залежить, чи це добро, і ця істина виступають у подібі папської або імператорської теократії, чи у подібі комуністичній: в обох випадках однаково заперечується свобода духу, свобода совісті, однаково не залишається вільного вибору ідеалів та цінностей.

Трагедію світового історичного процесу М. Бердяєв побачив саме у трагедії свободи, породженій притаманній свободі її внутрішньою динамікою, її здатністю обернутися на свою протилежність. У “Філософії вільного духу” він акцентував і на нездоланності конфлікту свободи та необхідності, на відсутності можливості вирішення такої “трагедії свободи” природним чином. І уся історія філософії також, на його думку, засвідчила нездатність філософів допомогти людству у вирішенні цієї проблеми: “Ніяка натуралістична метафізика не в змозі указати шлях вирішення цієї трагедії свободи” (Там само). “Раціональні метафізичні системи не здатні обґрунтувати і виправдати свободу двох природ, Божественної та людської природи, - стверджував цей мислитель, - вони не здатні зрозуміти зустріч двох свобод” (Там само, с. 98).

Визначивши свободу як дещо, укорінене в душі, як дух, як духовний початок в людині, що визначає її зсередини, з одного боку, та розмежувавши поміж собою численні реальності життєвого існування людини (особистість та суспільство, дух та природа, суб'єкт і об'єкт – це, за текстом праці “Я та світ об'єктів”, – абсолютно “різні світи” (Там само, с. 248))¹, М. Бердяєв, крім характеристики феномена свободи як показника можливості та здатності людини до проявів духовної (творчої) активності, вийшов й на таку її особливість як здатність відтворювати специфіку духовної активності індивіда у кожній з відзначених ним реальностей, здатність відтворювати взаємодію систем причинності² несхожих поміж собою світів, скажімо, світу духовного та світу природного.

Інакше кажучи, М. Бердяєв підтвердив призначення поняття свободи, у якому воно специфічним чином позначає не тільки особливості “функціонування” духовної діяльності індивіда, але й можливість “реагування” на специфіку процесів складної взаємодії духовної активності індивіда з цілою низкою систем причинності, або систем специфічних відносин, що діють у різних формах суспільної свідомості та різних площинах соціальної реальності.

¹ “Помилкою було б вважати, що людство існує в одному й тому ж об'єктивно даному ззовні світі, стверджував М. Бердяєв і у своїй праці “Царство Духа та царство Кесаря”. – Людина існує у різних, часто фіктивних світах, не відповідних, якщо їх взяти окремо, складній та багатобічній дійсності” (Бердяєв, 1995, с. 292).

² Психічна причинність, наприклад, інтерпретувалася М. Бердяєвим у “Філософії вільного духу” все ж таки як різновид природної причинності, де одне душевне явище певним чином визначається іншим явищем. Це, на його думку, і означало наявність дії відомої необхідності світу матеріального у психічній реальності. У сфері духовної діяльності (“духовній причинності”) натомість, як стверджував він у “Філософії вільного духу”, взагалі зникає зовнішньопокладеність у визначеності подій. Причина тут діє неначе з середини. Вона є сама “самовизначенням, завдяки якому і розкривається утаємничений зв'язок світового буття” (Бердяєв, 1994, с. 91).

Багато у чому М. Бердяєв продовжував тут і ідеї І.Канта, який вважав, що різні смисли існування людської істоти (існування як істоти вільної, і у той самий час підпорядкованої іншій системі причинності) “не тільки можуть водночас існувати поряд, але й повинні мислитися з необхідністю об’єднаними в одному й тому ж суб’єкті...” (Кант, Основоположення метафізики нравов, 1994, с. 238).

З позиції емпіричної філософії це значення поняття свободи поєднувати у собі різні смисли і справді зрозуміти майже неможливо. Не випадково і І.Кант вважав це поняття “каменем спотикання” (Кант, Критика практического разума, 1994, с. 379) для усіх емпіриків.

Таке розуміння могло б бути представлене і наукоподібним чином, де в системі понять були б виокремлені різні площини сенсу застосування і існування у філософському мисленні поняття свободи. Проте М.Бердяєв пішов шляхом релігійно-філософського гнозису, гіпотазував поняття власного мислення, і у своєрідній формі екзистенціальних пояснень утаємниченості раціонального аналізу створив вчення про “соціалізацію” та “об’єктивацію духа”, “соціалізацію” та “об’єктивацію” свободи, тобто вчення щодо суперечливості та парадоксальності “існування” свободи у соціальній реальності.

“Об’єктивність” якгносеологічний термін, традиційно передуючий поняттю об’єктивізації, у концепції Бердяєва не позначав “істинність, незалежність від суб’єктивних станів, від відносин поміж людьми” (Бердяєв, 1994, с. 245). Об’єктивацію, натомість, М.Бердяєв розумів як “виникнення “суспільства” і “загального”, виникнення замість “спілкування” та “спільності” – “царства кесаря” (Там само, с. 254). Під об’єктивацією тут, перш за все, розумілася усяка трансформація духовної енергії індивіда, її “перехід” до сфери будь-якої реальності, де свобода і людська духовність протиукладалася діючій у цій реальності системі причинних відносин. Об’єктивація, за М.Бердяєвим, інтерпретувалася як необхідність “зчеплення” та “пов’язаності” духа з “іншими” та “іншим” (Там само, с. 254).

Світ об’єктивації, роз’яснював М.Бердяєв, є світ пропачий. Об’єктивація – це є відчуження та відпадиння. “Світ був створений як устрій внутрішнього існування та спільності, як устрій духа. Та він відпав від цього устрою до устрою об’єктивізованого й примусово соціалізованого” (Там само). Процес об’єктивації і інтерпретувався в даному випадку як “неминуче процес соціалізації” (Там само, с. 255).

І раціоналізація свідомості, і естетичне сприйняття об’єкта, процес пізнання загалом, і культура, і суспільство, і релігія, і держава, і церква – усе те, що підпадає під дію закону, необхідності, а не визначається свободою, на думку М. Бердяєва, і є об’єктивацією.

У екзистенціальній ж площині антропологічного виміру існування людини на усіх тих шляхах, де зустрічається об’єктивізація, людське “я”, за М.Бердяєвим, неначе зустрічається з іншим “я” не у духовному, незалежному спілкуванні, але, передусім, як з об’єктом, з суспільством. І “викинутість” людини у соціальну повсякденність розглядалася як її занепащення.

Соціальністю, на думку М. Бердяєва, і створюється те “загальне”, що протиукладається особистості. Проте особистість ніколи не виступає окремою частиною якогось загального. У своєму внутрішньому, духовному устрої вона ніколи не є тільки частиною роду, частиною природи, частиною суспільства. Те, що часткове містить в собі універсальне, на думку М.Бердяєва, є хибне уявлення партикуляризму, який виправдовується об’єктивізованою свідомістю, відношеннями логіки, математичним законом. Особистість, однак, тим й відрізняється від від усього часткового та приватного, що вона спроможна містити у собі універсальний зміст. “Особистість є єдністю у множині, яка охоплює універсум. Тому існування особистості є парадоксом для об’єктивізованого світу. Особистість є реальна суперечність – протиріччя поміж особистим та соціальним, поміж формою та змістом, поміж кінечним і нескінченним, поміж свободою та долею” (Там само, с. 303), – стверджував цей мислитель.

Визначаючи особистість як дух, “антиномічне співпоєднання кінцевого та нескінченного”, як динамічну, і ніколи остаточно не завершену структуру, М. Бердяєв загалом прямував колись проторованим С.Кіркегором шляхом, своєрідно розвиваючи та помножуючи його здобутки. Особистість М.Бердяєв інтерпретував ще й як “переплетіння багатьох світів”, численних реальностей, як сутність, що не може бути вміщена у світову систему до останку. “Особистість належить лише частково системі соціальній, державній, зовнішньо конфесійній, лише частково належить і нашій космічній системі” (Там само, с. 303), – роз’яснював він свою позицію у праці “Я та світ об’єктів”.

Бердяєв намагається витлумачити обмеженість метафізичного розуміння особистості як складової частини людства та людства як множини численних індивідуумів. Людство, на думку М. Бердяєва, аж ніяк не можна мислити в якості абстрактної безякісної єдності, людство – це якісно конкретна єдність, що містить у себе багатоступневі процеси індивідуалізації. Об’єктивована низка реальних цінностей подібних до суспільства і національності, на думку М. Бердяєва, і відрізняються від живої конкретної особистості насамперед тим, що не мають чуттєвища задля страждання та радощів. Вони, якщо використовувати термінологію І. Канта, є лише “трансцендентальним витвором” певного відчуття спільності, відчуженою подобою помноженої людської екзистенціальності. Особистість й реалізує образ власного уявленого “Я” через якісні цінності, що пов’язані з її ставленням до таких надособистісних реальностей: соціальних груп, суспільств, національностей, людства. Проте, ці об’єктивовані реальності, на думку М. Бердяєва, не мають більшої сили онтологічної реальності ніж особистість. “У ієрархії цінностей особистість є цінністю найвищою” (Там само, с. 304). Суспільство ж, нація і держава намагаються перетворити її на своє знаряддя. Свобода тому і перетворюється постійно на несвободу, на поневолення, тому що необхідність у якості закону існування подібних реальностей неминуче накладає на творче волевиявлення і процес самореалізації людської істоти певні обмеження. “Жахлива ідея” світового устрою, для якого людська особистість перетворюється на засіб, є, на думку М. Бердяєва, “космічною об’єктивацією гріховного падіння людини”. Здобуття свободи, таким чином, і виступало у його концепції як звільнення особистості від соціалізації та об’єктивації духу.

Таким чином, стає зрозумілим, що свобода – це унікальне явище, яке наявно перш за все виявляє себе у психосоматиці, психоемоційній та психологічній сферах людської істоти, детермінує її духовне життя, спрямовуючи її духовний рух у напрямку до самоздійснення у історично і світолядно різних системах його культурологічного, юридичного та аксіологічного опосередкування. Це явище має чуттєво-надчуттєвий і до певної міри умовний характер, може набувати властивості “обернення форми” та постійної динаміки змісту. Явище свободи є дотичним до різних площин екзистенції людської істоти. Воно може бути суттєво присутнім у кожній з цих площин, але доконечно не детермінованим жодною з них. Цьому явищу притаманне і особливе визначення смислу в понятті, яке й відбувається в процесі його відчуження, унаочнення, усвідомлення та осмислення: оскільки у своєму кореневому вигляді свобода – це не метафізична сталість, а феномен екзистенціального штибу й певний процес (духовного руху), процес “здобування духовності”, то надання, або ж виявлення смислу поняття свободи переважно відбувається не за кореневим призначенням самого явища (в момент його фіксації в межах екзистенціального комплексу людської істоти), а за значеннями його “опредметнення” у тій чи іншій сфері людської екзистенції, духовному житті, культурі, суспільній свідомості, категоріальних системах гуманітарної науки тощо. Тому й визначення смислу самого феномену переважно стосуються не поняття “свободи” як такої, але, власне, його похідних – “свободи волі”, “свободи мислення”, “свободи слова”, “свободи вибору”, “свободи зовнішньої” та “свободи внутрішньої”, “моральної свободи”, свободи творчості, “політичної свободи” і т. і. Звідси походить й явище “багатозначності” поняття свободи. Інтерпретація його змісту

залежить й від методики та методології його дослідження (при визначенні гносеологічного статусу), вихідної філософсько-світоглядної позиції (при визначенні онтологічного статусу), або ж характеру розуміння сутності людини та її екзистенції (при визначенні антропологічних характеристик).

Натомість “кореневе явище” у його понятті сенсу не має¹. Оскільки сенс може мати не само відчуття, а лише те, що у цьому відчутті “відсвічує”, те, що саме людиною й відчувається.

Парадигма екзистенціального розуміння свободи і дозволяє аналітикам: по-перше, адекватно розмежувати в теорії численні значення та визначення феномену свободи, зрозуміти їх ієрархічну і діалектичну, складну, можливо й непряму, а подеколи й зворотну взаємозалежність поміж собою і у процесі розвитку самого явища, і у процесі його осмислення в гуманітарних науках; по-друге, створити методологію дослідження феномена свободи, у якій її “генетичний образ” (відповідне відчуття й стан людської істоти) не стає перешкодою на шляху вивчення тих смислів поняття свободи, що формуються на основі різних соціально-економічних, політичних, ідеологічних та правових засновків.

Однією з особливостей екзистенціального розуміння свободи є і визначення характеру того базового взаємозв'язку її “генетичного образу” та різноманітних постав, або ж виявів свободи у різних площинах екзистенції людської істоти, суспільному житті, політичній культурі, ідеології, науці – і надання можливості визначити те, про що, власне, йдеться: або про свободу – як про характеристику життя у певній системі соціальних взаємовідносин та норм законодавства, або про поняття у тій чи іншій системі аксіології, або про символ чи ж ідеал у відповідній ідеології і т. і.

До таких особливостей слід віднести й розуміння свободи у якості певного чинника духовного процесу, що детермінує самоздійснення людської істоти, а не метафізичної категорії, символу, поняття, онтологічно представленої сутності тощо.

Екзистенціальна парадигма розуміння феномена свободи, якщо йдеться про його історико-філософське дослідження, дозволяє також представити цей феномен і у межах екзистенціальності окремого індивіда, і у межах досвіду його свідомості, досвіді мислення та духовному досвіді; відповідно згодом звернутися й до інших форм відтворення даного феномену у суспільній свідомості, (абстрактного, теоретичного мислення – в науці), символіки – в ідеології або релігії (духовному досвіді) тощо.

Саме ця парадигма надає можливість зрозуміти “трансформацію”, можливий перехід свободи зі сфери реально-конкретного, зі сфери екзистенції окремого індивіда у сферу можливого, сферу ідеального, сферу духовного буття, майбуття й незвіданого, підсвідомо або свідомо омріяного, й підвищення через абстрактне теоретичне мислення до сфери інтелектуального, сфери культури та мистецтва.

Література та посилання

- Бердяев, Н. А. (1993), *О назначении человека*, Республика, Москва, 383 с.
Бердяев, Н. А. (1994), *Философия свободного духа*, Республика, Москва, 480 с.
Бердяев, Н. А. (1995), *Царство духа и царство Кесаря*, Республика, Москва, 383 с.
Кант, И. (1994), “Критика практического разума”, Кант, И. *Сочинения*, В 8-ми т. Т.4., Чоро, Москва, с. 373 – 565.

¹ У потребі описати свободу, ми одразу ж натрапляємо на великі труднощі, стверджував у свій час і Ж.-П. Сартр. Адже кожний опис цього феномену – це, на його думку, здебільшого “процес експлітації, спрямованої на структури конкретної сутності”. Свобода ж, натомість, не має сутності. Вона не “підлягає жодній логічній необхідності” (Сартр, 2001, с. 604).

- Кант, И. (1994), "Основоположения метафизики нравов", Кант, И. *Сочинения*, В 8-ми т. Т.4, Чоро, Москва, с.153 – 246.
- Сартр, Ж.-П. (2001), *Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології*, Вид-во Соломії Павличко "Основи", Київ, 855 с.

References

- Berdyayev, N. A. (1993), *On the Purpose of Man* [*O naznachenii cheloveka*], Respublika, Moscow, 383 p.
- Berdyayev, N. A. (1994), *Philosophy of the Free Spirit* [*Filosofiya svobodnogo dukha*], Respublika, Moscow, 480 p.
- Berdyayev, N. A. (1995), *The Kingdom of the Spirit and the Kingdom of Caesar* [*Tsarstvo dukha i tsarstvo Kesarya*], Respublika, Moscow, 383 p.
- Kant, I. (1994), "Critique of Practical Reason" ["*Kritika prakticheskogo razuma*"], Kant, I. *Works*, In 8 Volumes, Vol. 4, Choro, Moscow, pp. 373 – 565.
- Kant, I. (1994), "Fundamentals of the Metaphysics of Morals" ["*Osnovopolozheniya metafiziki нравов*"], Kant, I. *Works*, In 8 Volumes, Vol. 4, Choro, Moscow, pp. 153 – 246.
- Sartre, J.-P. (2001), *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology* [*Buttya i nishho: Nary's fenomenologichnoyi ontologiyi*], Solomia Pavlychko "Osnovy" Edition, Kyiv, 855 с.

© Костянтин Юрійович Райда

ФИЛОСОФИЯ НА РЕЛИГИЯТА

ПРОБЛЕМАТИКА ВІЙНИ В КАТОЛИЦЬКІЙ СОЦІАЛЬНІЙ ДОКТРИНІ: УМОВИ ЗАКОННОГО ЗАХИСТУ

О. В. Недавня,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства,
Інститут філософії імені Г.С.Сковороди НАН України,
okyjanka@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4634-1137>

[https://doi.org/10.34017/1313-9703-2024-1\(23\)-2\(24\)-32-38](https://doi.org/10.34017/1313-9703-2024-1(23)-2(24)-32-38)

Резюме

Олга Недавня. Проблемът на войната в католическата социална доктрина: условията за правна защита. Извършен е религиозен анализ на католическата социална доктрина по въпроса за войната с оглед на контекста на продължаващото военно противопоставяне между Русия и Украйна. Отбелязва се, че в Компендиумът на социалната доктрина на католическата църква, както и в нейният Катехизис, се говори за условията на правна защита, а не за справедлива война. Такива условия се определят и обосновават въз основа на менталитета на християнските народи, представители на евроатлантическия цивилизационен кръг. Насоките за правна защита и водене на война като цяло не дават изчерпателни рецепти в ситуация, когато нападателите практически пренебрегват всички християнски норми, но ясно очертават правилното отношение на християните към проблемите на войната и предлагат използването на сила като последният аргумент срещу агресорите. Перипетиите на съвременната война на Русия срещу Украйна, по-специално нейните хибридни характеристики, подтикваат към изясняване и добавяне на католическата социална доктрина. В този процес трябва да се вземат предвид разсъжденията на украинското католическо духовенство по този въпрос, основаващи се на разбирането на практическия опит на настоящата реалност.

Ключови думи: католическа църква, социална доктрина, война, правна защита, Украйна

Резюме

Ольга Недавня. Проблематика війни в католицькій соціальній доктрині: умови законного захисту. Здійснений релігійнознавчий аналіз положень католицької соціальної доктрини щодо проблематики війни з огляду на контекст триваючого військового протистояння поміж Росією та Україною. Зауважено, що в Компендіумі соціальної доктрини католицької Церкви, як і в її Катехизмі, йдеться про умови законного захисту, а не справедливої війни. Такі умови визначені та обґрунтовані, виходячи з ментальності християнських народів, представників Євро-атлантичного цивілізаційного кола. Настанови щодо законного захисту та ведення війни в цілому не дають вичерпних рецептів у ситуації, коли нападники практично нехтують всіма християнськими нормами, проте чітко окреслюють належне як для християн ставлення до проблематики війни, і припускають застосування сили як останній аргумент проти агресорів. Перипетії сучасної війни Росії проти України, зокрема її гібридні характеристики, спонукають до уточнення й доповнення католицької соціальної доктрини. У цьому процесі

мають бути враховані рефлексії українських католицьких священнослужителів з даної проблематики, основані на осмисленні практичного досвіду теперішньої дійсності.

Ключові слова: Католицька Церква, соціальна доктрина, війна, законний захист, Україна

Abstract

Olga Nedavnya. Issues of war in the Catholic social doctrine: conditions of legal protection. A religious studies analysis of the provisions of the Catholic social doctrine regarding the issue of war was carried out in view of the context of Russia's ongoing war against Ukraine. It is noted that the Compendium of the Social Doctrine of the Catholic Church, as well as its Catechism, refers to the conditions of legal defense rather than righteous war. Such conditions are defined and substantiated based on the mentality of Christian peoples, representatives of the Euro-Atlantic circle of civilization. It was found that the guidelines on the legal defense and waging of war in general do not provide comprehensive recipes in a situation where the attacker practically disregards all Christian norms, but they clearly outline the appropriate Christian attitude to the issue of war, and allow the use of force as the last argument against the aggressors. The vicissitudes of Russia's modern war against Ukraine, in particular its hybrid characteristics, encourage specifications and additions to the Catholic social doctrine. In this process, it is necessary to take into account the reflections of Ukrainian Catholic priests on this issue, based on the understanding of the practical experience of the current reality.

Key words: Catholic Church, social doctrine, war, legal protection, Ukraine

Постановка проблеми. Резонансні висловлювання Папи Римського Франциска стосовно різних аспектів війни Росії проти України відомі як у нашій державі, так, схоже, і у світі, більшому колу слухачів та читачів, ніж фундаментальні католицькі документи, котрі окреслюють офіційне ставлення Католицької Церкви до воєнної проблематики. Водночас неодноразово та багатьом незрозуміле реагування чинного Понтифіка на перипетії військових дій в Україні спонукають до звернення саме до документальної бази очолюваної ним Церкви, аби зауважити, що є (і якими вони є) настановами віровчення, а що – поточними рефлексіями Папи, висловлюваними з тою чи іншою, далеко не завжди очевидною метою. Залишаючи останнє на подальші розвідки та розсуд “судді Хроносу”, слід уточнити, як представлена тематика війни в теології Католицької церкви, що викладена у її офіційних документах, і маючи на увазі те, що такий аналіз здійснюється у контексті сучасної війни між Україною та Росією.

Дана проблематика нині виправдано цікавить дослідників, світських та церковних. Зокрема, у період від початку збройної агресії Росії проти України (з 2014 р.) цю проблематику вже у воєнній сучасності студювали колеги І. Загребельний (Загребельний, 2024; Загребельний, 2022, веб-ресурс), Л. Моїсеєнко (Моїсеєнко, 2018, с. 545-565, веб-ресурс), Р.П'яста і В.Лукашевський (П'яста, 2022, веб-ресурс) та ін. Також відзначимо відповідні дослідження представників Церкви – наприклад, отців П. Балого Римсько-католицької Церкви (Балог, 2022, веб-ресурс) та Ю. Щурка Української Греко-Католицької Церкви (Щурко, 2022, веб-ресурс), де вони звертають увагу на актуальне відчитання положень католицької теології щодо війни. О.Недавнія (Недавнія, 2023а) застановлялась над цими положеннями і їх опрацюванні й коментуванні українськими католицькими церковними чинниками.

Знайомство з працями означеної тематики свідчить, що більшість авторів таких досліджень осмислюють умови та прикмети “справедливої війни”. Не можна стверджувати, що таке формулювання розходиться з сутністю аналізованого, однак відкриває можливість довільних інтерпретацій. Власне, у самих першоджерелах – Катехизмі католицької Церкви

(Катехизм, 2002) та Компендіумі її соціальної доктрини (Компендіум, 2008) – наголошується, що йтися може про необхідний захист, законний захист. З огляду на численні суперечки навколо позиції Ватикану, і Папи Франциска зокрема, щодо війни Росії проти України, варто уточнити та чітко артикулювати в релігійнознавчому аналізі, якими базовими настановами керуються католицькі чинники у їх діяльності в ситуації війни, котра серйозно загрожує перерости у третю світову. Тож відповідне дослідження є досить актуальним.

Адже, незалежно від того, коли, ким і в якому контексті робилися й робляться доповнення, уточнення та роз'яснення до тексту першоджерел, що в цих доповненнях широко застосовується термін “справедлива війна”, незаперечним фактом є: саме положення Катехизму католицької Церкви та Компендіуму її соціальної доктрини – виклад чинної офіційної позиції цієї Церкви щодо війни: позиції, яка зобов'язує всіх католиків. У статті О. Недавної (Недавна, 2023b) докладно простудійований на цей предмет текст Катехизму, тож ми наразі зосередимось на тексті Компендіуму соціальної доктрини, звертаючи увагу на нюанси виписаних у ньому викладок щодо війни та співвідносячи їх з аналогічними фрагментами Катехизму католицької Церкви.

Виклад основного матеріалу. Питанням війни присвячений Розділ 11 Компендіуму соціальної доктрини, він має назву “Зміцнення миру” (розділ Катехизму, де розглядається та сама проблематика, називається “Захист миру”), і у ньому рясно прикликаються настанови з Катехизму католицької Церкви, документів II Ватиканського Собору, папських енциклік тощо. Як для тексту, що складався у реаліях післявоєнної доби, коли, утім, у світі точилась “холодна” війна з накопиченням збройного потенціалу, зокрема – ядерного, акценти відвернення наступної війни зрозумілі. У той період був час для підсумування всього попереднього осмислення лиха війни та висування пропозицій щодо умов та механізмів її упередження. Тож у даному розділі виписане принципове ставлення католицької Церкви до війни, виходячи з християнського погляду на відомий католицьким теологам досвід ведення військових дій. Звернімо увагу, що, не підважуючи обізнаність авторів з історією війн різних народів, вичитані знання про неї і власне знайомство з війною – все ж таки не одне і те саме. Якби жахи першої та другої світових воєн не точились на європейських землях (що й були доступні для очних спостережень), якби не вразила трагедія Хіросіми й Нагасакі, все ж те, що відбувалось на великих теренах Російської імперії та СРСР було значно менш відомо. А там з жахами зовнішньої агресії успішно конкурували жахи внутрішні – плід столітнього насилля над підкореними народами, насилля, що продовжувалось і у воєнний, і у мирний час.

З огляду на це зміст підрозділу 3 Компендіуму соціальної доктрини, названого “Поразка миру – війна”, попри його вірність з точки зору християнської позиції, читається як такий, що не може мати ніякого стосунку до реальної позиції та сучасних практичних дій Російської Федерації. Це для католиків “важко уявити собі, щоб в атомну епоху війну використовували як знаряддя справедливості” (Компендіум, 2008, с. 303), це вони вважають, що війна “ніколи не може сприяти розв'язанню проблем між народами” (Компендіум, 2008, с. 303), що війна є непотрібною різаниною та безвиграшною авантюрою, яка вражає теперішнє і загрожує майбутньому людства, що війна – це крах будь-якого справжнього гуманізму і завжди поразка для людства. Очевидно, що такий погляд не поділяють російські агресори.

Таке враження посилюється і при ознайомленні з подальшим текстом розглядуваного підрозділу Компендіуму, де надія покладається на миротворчі зусилля міжнародних організацій: “Держави не завжди володіють потрібними для ефективного захисту засобами, тому виникає необхідність у міжнародних і регіональних організаціях, які повинні співпрацювати для розв'язання конфліктів і сприяти миру, відновлюючи взаємне довір'я, щоб війна стала неможливою” (Компендіум, 2008, с. 305). До цього не додається роз'яснення, як прикласти ці міркування для випадку, коли існує не конфлікт між двома державами, а неспро-

вокований напад однієї на іншу, а довіри між ними й не було.

Подальший виклад настанов щодо війни названий "Необхідний захист". Агресивна війна оголошується аморальною за своєю природою, однак стверджується, що керівники держави, яка зазнала нападу, мають право і зобов'язані захищати країну, включно силою зброї: використання сили законне, якщо відповідає певним жорстким умовам. Серед них: "шкода, завдана агресором нації чи спільноті націй, була тривалою, важкою і безперечною; усі інші засоби для покладання цього краю виявились неможливими або безуспішними; були обґрунтовані можливості успіху; використання зброї не спричинило лиха і безладдя, важчих, ніж лихо, яке слід усунути" (Компендіум, 2008, с. 305). Додається, що під час оцінювання цих умов слід враховувати потужність сучасних засобів руйнування, і зазначається, що такими є традиційні елементи, перелічені в доктрині про так звану "справедливу війну". Цікаво, що це – єдина згадка про таку доктрину без будь-яких додаткових пояснень щодо неї, хоч загалом цей уривок Компендіуму цитується за Катехизмом католицької Церкви (а у ньому присутня така сама фраза про доктрину так званої "справедливої війни" без посилань на будь-який офіційний документ католицької Церкви щодо цієї доктрини). Нарешті, підкреслюється, що оцінка умов моральної законності належить до розсудливості тих, які несуть відповідальність за спільне благо, а також – що реалізація права на самозахист не має виходити за традиційні межі необхідності та пропорційності (що це за межі – не уточнюється).

В Компендіумі соціальної доктрини чітко розрізняється, що "одна справа – воювати, захищаючи власний народ, і зовсім інша – бажати підкорити собі інші народи" (Компендіум, 2008, с. 306). Далі знов зустрічаємо відкликання до міжнародної організації: наголошується, що Хартія ООН містить заборону використовувати силу для розв'язання суперечливих питань між державами, за виключенням двох випадків: необхідний захист і заходи, до яких вдається Рада Безпеки в межах своєї компетенції утвердження миру. Зрозуміло, останнє не розшифровується; так чи так, в сучасних реаліях бачимо, що ця Рада не поспішає із заходами: можливо, компетенції проблемно прописані або ж попросту не застосовуються з тих чи інших причин. Утім в Компендіумі визнається, що превентивні воєнні дії, які не мають умотивованих підстав, породжують серйозні моральні та правові проблеми (і не лише такі, як показує практика). Тому висновується: лише компетентні органи, визначивши на основі ретельної оцінки і серйозного обґрунтування загрози для миру, можуть дати міжнародний дозвіл на використання зброї. Написано так, як має бути серед народів християнського спадку, однак не дається настанов на випадок, коли якась агресивна держава нехтує міжнародними нормами, організаціями та їхніми дозволами.

Разом з тим, у Компендіумі соціальної доктрини визнається, що необхідність захисту виправдовує наявність збройних сил, які, підкреслюється, мають слугувати миру. Також наголошується, що воїни збройних сил покликані захищати такі цінності, як добро, істину та справедливість у світі, захищати невинних. Більш того, стверджується, що з огляду на це "дуже важливе збільшення кількості військових, які служать у міжнародних силах, здійснюючи гуманітарні чи миротворчі місії ООН" (Компендіум, 2008, с. 307). Можна зауважити, що нині ці миротворчі місії не поспішають прийти на допомогу Україні; утім поточне невиконання настанов соціальної доктрини ще не свідчить про те, що вони не є слушними взагалі, а радше – про те, що вони мали б доповнюватись згідно нових викликів світової безпеки.

Чимало уваги у тексті Компендіуму (як і в тексті Катехизму) приділено моральним вимогам до воїнів. Наголошується, що, якщо вже війна почалась, ворогуючим сторонам однак не все дозволено (і це твердження відверто нагадує лицарський кодекс). Уточнюється, що "кожен, хто служить у збройних силах, морально зобов'язаний не виконувати злочинні накази, що порушують право народів і його загальні принципи. На військових покладається цілковита відповідальність за їхні дії, які суперечать правам людини і народів чи нормам

міжнародного гуманітарного права. Такі дії не можна виправдати необхідністю виконувати накази керівництва" (Компендіум, 2008, с. 307). Ми не беремось визначати, наскільки такі настанови враховували адресати країн Євро-Атлантичного кола, однак практика теперішньої війни Росії проти України переконливо доводить, що російські військові керуються іншими настановами, виписаними у документах Російської Православної Церкви (або документах інших Церков та релігійних організацій, до яких вони належать) чи просто проголошеними (або толерованими) їхніми пастирями. Можна зауважити, що соціальні настанови католицької Церкви стосуються насамперед католиків, однак їм (та всім іншим) було б дуже корисно знати чіткі додаткові вказівки на випадки, коли супротивник чинить зовсім не в дусі цих упереджень.

У пункті Компендіуму соціальної доктрини, названому "Обов'язок захищати невинних" спеціально наголошується, що під час війни мирне населення не слід знищувати та піддавати звірствам, а біженців належить прихистити й допомагати їм (і католицька Церква так і робить). Аналогічно виписані й настанови щодо цивільних в Катехизмі. Особливо підкреслюється, що "спроби знищити цілі етнічні, релігійні чи мовні групи людей – це злочин проти Бога і всього людства, винні у цьому повинні постати перед правосуддям" (Компендіум, 2008, с. 308). Наводяться приклади злочинних геноцидів, включно з геноцидом українців.

Міжнародна спільнота закликається реагувати на геноцид: вона "морально зобов'язана заступатись за ті групи, виживання яких під загрозою, а права серйозно порушуються. Держави як члени міжнародної спільноти не можуть залишатись байдужими, навпаки, якщо всі інші засоби виявились неефективними, тоді конкретні заходи, спрямовані на роззброєння агресора, не лише законні, але й обов'язкові" (Компендіум, 2008, с. 309). Також у пункті "Заходи проти тих, хто загрожує миру" йдеться про санкції, які передбачає сучасний міжнародний порядок, котрі призначені виправляти поведінку урядів країн, що порушують правила мирного і організованого міжнародного співіснування. Залишається сподіватись, що згадані конкретні заходи, як і санкції, будуть достатньо ефективними для зупинення сучасної війни, котра серйозно загрожує не лише Україні.

Нарешті, в Компендіумі соціальної доктрини стверджується, що будь-які воєнні дії, що мають на меті знищення цілих міст чи регіонів разом з їхніми мешканцями, є злочином проти Бога і людей. Поруч з гострим засудженням терору, спрямованого на всіх без винятку, у місцях, де точиться повсякденне життя, констатується, що "у багатьох випадках терористичні методи – це новий спосіб ведення війни" (Компендіум, 2008, с. 313), і що ті, хто прикривається ім'ям Бога, тероризуючи мирне населення – блазнює. Як бачимо, дані настанови цілком сучасно придатні для оцінки дій російських військових та членів РПЦ.

Висновки. Отже, можна підсумувати, що у Компендіумі соціальної доктрини католицької Церкви проблематика війни в цілому суголосна відповідним настановам Катехизму цієї Церкви, частково розглянута докладніше чи містить додаткові актуальні акценти, хоча і не враховує всі сьогодинні аспекти сучасних гібридних військових дій. Висновуючи, зазначимо: в учительні настанови католицької Церкви з часом можуть вноситись (і можуть бути доцільні) доповнення, уточнення й роз'яснення, які мають бути затверджені компетентною владою цієї Церкви. Цілком вірогідно, що саме теперішня війна Росії проти України підштовхне такі осмислення та ймовірні зміни. Проте, здійснене дослідження показує, що й ті настанови, які є в чинному Компендіумі соціальної доктрини католицької Церкви (як також і в її Катехизмі), дають базову основу принципових оцінок щодо війни, зокрема – оцінок дій воюючих сторін. Наразі слід розрізняти тактичні нюанси церковної дипломатії та вивірений великим досвідом та зафіксований в офіційних документах католицької Церкви фундамент церковної стратегії, яким, зрештою, і керуються її пастирі на місцях.

Література та посилання

- Балог, П. (2022), "Справедлива війна", *Християнська служба порятунку*, Електронний ресурс. Режим доступу (13.04.2024): <http://crs-center.org/spravedlyva-vijna>
- Загребельний, І. (2024), *Апостольство меча. Християнство і застосування сили*. 3-тє видання, Київ, Видавництво Руслана Халікова, 2024, 206 с.
- Загребельний, І. (2022), "Християнське ставлення до війни", *Політична теологія*. Електронний ресурс. Режим доступу (13.04.2024): <https://politteo.online/materialy/hrystyyanske-stavlennya-do-vijny/>
- Катехизм Католицької Церкви* (2002), Місіонар, Жовква, 772 с.
- Компендіум соціальної доктрини Церкви* (2008), Кайрос, Жовква, 549 с.
- Моїсеєнко, Л. (2018), "Проблеми війни та миру в трактуванні християнських конфесій", *Історія релігій в Україні: наук. щорічн.*, 2018, Вип. 28, Ч. II. С. 545-565. Електронний ресурс. Режим доступу (13.04.2024): <http://religio.org.ua/index.php/religio/article/view/252/250>
- Недавня, О. (2023а), "Питання війни в соціальній доктрині Католицької Церкви через призму подій війни Росії проти України та в актуальних теологічних розмислах українських католиків", *Добрий Пастир: науковий вісник Івано-Франківської академії Івана Золотоустого. Богослов'я. Філософія. Історія* / Гол. ред. Р. А. Горбань. Випуск 18. Івано-Франківськ: ІФА, 2023. Електронний ресурс. Режим доступу (13.04.2024): <http://journal.ifaiz.edu.ua/index.php/gp/article/view/406/439>
- Недавня, О. (2023б), "Проблематика війни в катехизму католицької церкви", *Київські філософські студії-2023: Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 19 травня 2023 р.): тези доповідей* / за заг. ред. проф. Р. О. Додонова. Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, с. 314-318.
- П'яста, Р. & Лукашевський, В. (2022), "Захист Батьківщини у вченні Католицької Церкви", *Добрий пастир*. № 17, 2022. Електронний ресурс. Режим доступу (13.04.2024): <http://journal.ifaiz.edu.ua/index.php/gp/article/view/379>
- Щурко, Ю., о. (2022), "Наївність пацифізму та принципи ведення справедливої війни", *CREDO*. Електронний ресурс. Режим доступу (13.04.2024): <https://credo.pro/2022/05/319079>

References

- Baloh, P. (2022), "Just War" ["Spravedlyva viina"], *Christian Rescue Service*, viewed 13.04.2024, available at: <http://crs-center.org/spravedlyva-vijna/> [in Ukrainian]
- Catechism of the Catholic Church* [*Katechizm Katolyts'koi Tserkvy*] (2002), Missionary, Zhovkva, 772 p. [in Ukrainian]
- Compendium of the social doctrine of the Church* [*Kompendium sotsialnoi doktryny Tserkvy*] (2004), Kairos, Kyiv, 549 p. [in Ukrainian]
- Moiseienko, L. (2018), "Problems of war and peace in the interpretation of Christian confessions" ["Problemy viiny ta myru v traktuvanni khrystyianskykh konfesii"], *History of religions in Ukraine: scientific yearbook*, 2018, issue 28, P. II, p. 545-565, viewed 13.04.2024, available at: <http://religio.org.ua/index.php/religio/article/view/252/250> [in Ukrainian]
- Nedavnya, O. (2023a), "The issue of war in the social doctrine of the Catholic Church through the prism of the events of Russia's war against Ukraine and in the actual theological reflections of Ukrainian Catholics" ["Pytannia viiny v sotsialnii doktryni Katolytskoi Tserkvy cherez pryzmu podii viiny Rosii proty Ukrainy ta v aktualnykh teolohichnykh rozmyslakh ukraïnskykh katolykiv"], *Good Parson: scientific bulletin of the Ivano-Frankivsk Academy*

of Ivan Zolotoustoy. *Theology. Philosophy. History / Goal*. ed. R. A. Gorban. Issue 18, IFA, Ivano-Frankivsk, viewed 13.04.2024, available at: <http://journal.ifaiz.edu.ua/index.php/gp/article/view/406/439>

- Nedavnya, O. (2023b), "The problem of war in the catechism of the Catholic Church" ["Problematyka viiny v katekhyzm Katolytskoi Tserkvy"], *Kyiv Philosophical Studies-2023: Materials of the VI All-Ukrainian Scientific Conference (Kyiv, May 19, 2023): abstracts of reports / by general ed. Prof. R. O. Dodonov*, Kyiv University named after Boris Grinchenko, Kyiv, pp. 314-318.
- P'iasta, R. & Lukashevskiy, V. (2022), "Protection of the Motherland in the teachings of the Catholic Church" ["Zakhyst Batkivshchyny u vchenni Katolytskoi Tserkvy"], *Good Parson: scientific bulletin of the Ivano-Frankivsk Academy of Ivan Zolotoustoy. Theology. Philosophy. History / Goal*. ed. R. A. Gorban. Issue 18, IFA, Ivano-Frankivsk, Issue 17, viewed 13.04.2024, available at: <http://journal.ifaiz.edu.ua/index.php/gp/article/view/379> [in Ukrainian]
- Shchurko, Yu., o. (2022), "The naivety of pacifism and the principles of waging a just war" ["Naivnist patsyfizmu ta pryntsypy vedennia spravedlyvoi viiny"], *CREDO*, 09.05.2022, viewed 13.04.2024, available at: <https://credo.pro/2022/05/319079> [in Ukrainian]
- Zahrebelnyi, I. (2024), *The apostleship of the sword. Christianity and the use of force* [Apostolstvo mecha. Khrystianstvo i zastosuvannia syly], 3 edition. Ruslan Khalikov Publishing House, Kyiv, 206 p. [in Ukrainian]
- Zahrebelnyi, I. (2022), "Christian attitude to war" ["Khrystyianske stavlennia do viiny"], *Political theology*, viewed 13.04.2024, available at: <https://politteo.online/materialy/hrystyianske-stavlennya-do-viiny/> [in Ukrainian]

© Ольга Володимирівна Недавнія

LOSSES AND SUPPORT IN THE GRIEVING PROCESS – PASTORAL AND MEDIA CONTEXT

Hedviga Tkáčová,

PhDr., ThDr., PhD., Faculty of Arts and Letters Catholic University, Slovakia

hedwiga.tkacova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3062-2284>

[https://doi.org/10.34017/1313-9703-2024-1\(23\)-2\(24\)-39-50](https://doi.org/10.34017/1313-9703-2024-1(23)-2(24)-39-50)

Анотация

Хедвига Ткачова. Загуби и подкрепа в процеса на скръбта: пастирският и медийен контекст. Загубата на близък човек е съпроводена с различни емоционални, когнитивни, поведенчески, физически, духовни и социални реакции. Така че процесът на скръбта засяга не само хода на скърбенето и възприемането на загубата, но и човека като цяло. Експертите казват, че скърбенето за любим човек, който е починал от вируса, причиняващ COVID-19, е специфично. Повечето случаи се характеризират с липса на личен контакт с тежко болен човек поради инфекция и карантинни мерки по време на хоспитализация, а по-късно се характеризират със забрана за лично сбогуване или докосване поради потенциална заплаха от инфекция. В допълнение, тази специфика е придружена от мисли за това как изобщо се е случила инфекцията или гняв към изгубения човек, че не е бил достатъчно внимателен, или гняв към здравната система, която е осигурила грижи за болния близък човек. Статията разглежда всичко изброено по-горе като отправна точка за изразяване на скръб и загуба, което се случва и в социалното медийно пространство по време на пандемията. Авторът има за цел да допринесе за общата концепция на пасторска подкрепа при тежка загуба и съвременна цифрова подкрепа при скръб и загуба чрез представяне на възможностите за онлайн подкрепа на опечалените в контекста на релационния модел на смъртта на френския философ Владимир Янкелевич (1977). Този модел впоследствие беше приложен от Рабател и Флореа към проучването на съобщения за смърт в медиите, за да покаже, че докато основните медии се фокусират върху далечни смъртни случаи, които „не ни засягат“ (т.е. „смъртни случаи от трето лице“), новите технологии осигуряват възможност и пространство да говорим за смъртта на близки (т.е. смърт от „второ лице“), както и за собствената си смърт (т.е. „смърт от първо лице“). Текстът представя онлайн пространството като място, където пасторската грижа и подкрепа в скръбта са не само възможни, но и полезни.

Ключови думи: съпровождане на скърбящите, смърт, скръб, COVID-19, социални мрежи

Анотація

Гедвіга Ткачова. Втрати та підтримка в процесі скорботи – пастирський і медійний контекст. Втрата близької людини супроводжується різними емоційними, когнітивними, поведінковими, фізичними, духовними та соціальними реакціями. Отже, процес скорботи впливає не лише на перебіг горя (втрати) та сприйняття втрат, але й на людину загалом. За словами експертів, горе за коханою людиною, яка померла внаслідок вірусу, що викликає COVID-19, є специфічним. У більшості випадків характеризується відсутністю особистого контакту з важкохворою людиною через інфекцію та карантинних заходів під час госпіталізації, а пізніше характерна заборона на особисті прощання чи дотики через потенційну загрозу

інфікування. Крім того, ця специфіка супроводжується роздумами про те, як взагалі відбулося зараження, або злістю на втрачену людину за недостатню обережність, або злістю на систему охорони здоров'я, яка надала допомогу хворій близькій людині. В документі це враховується як відправна точка для представлення скорботи та жалоби, що також має місце в просторі соціальних мереж під час пандемії. Стаття має на меті вести внесок у загальну концепцію пасторальної підтримки втрат і сучасної цифрової підтримки горя та втрати, представляючи можливості онлайн-підтримки для сумуючих у контексті реляційної моделі смерті французького філософа Володимира Янкелевіча (1977), яку Рабател та Згодом Флореса звернувся до дослідження оголошень про смерть у засобах масової інформації, щоб показати, що в той час як звичайні ЗМІ зосереджуються на смерті віддалених людей, які "нас не стосуються" (тобто "смерть третьої особи"), нові технології дають можливість і простір для розмов про смерть близьких людей (тобто смерть від "другої особи"), а також власну смерть (тобто "смерть від першої особи"). Текст представляє онлайн-простір як місце, де душпастирство та супровід скорботних чи скорботних є не тільки можливим, але й корисним.

Ключові слова: супровід скорботних, смерть, смуток, COVID-19, соцмережі

Abstract

Hedviga Tkáčová. Losses and support in the grieving process — pastoral and media context. The loss of a close person is accompanied by various emotional, cognitive, behavioural, physical, spiritual and social reactions. The process of grieving therefore has an impact not only on the course of grief, bereavement itself, and the perception of losses, but also on the human being generally. In accordance with experts, grieving after a loved one who died of the virus that causes COVID-19 is specific. In most cases, it is characterized by a lack of personal contact with a seriously ill person due to infection and quarantine measures during hospitalization, and later a characteristic ban on personal farewells or touching due to the potential threat of infection. In addition, this specifics is accompanied by reflections on how the infection occurred in the first place, or anger at the lost person for not being careful enough, or anger at the health system that provided help to the sick loved one. The paper takes into account the aforementioned as a starting point for the presentation of grief and bereavement, which also takes place in the space of social media during the pandemic. The article seeks to contribute to the overall concept of pastoral bereavement support and contemporary digital support for grief and bereavement. It can be achieved by presenting the possibilities of online support for mourners in the context of the French philosopher Vladimir Jankélévitch's (1977) relational model of death. Rabatel and eventually Floréa referred to this issue and started the research on the announcement of death in the media. The goal of such studies was to show that the conventional media focuses on the death of distant people that "doesn't concern us" (i.e., "third person death"), whereas new technologies give the opportunity and space to talk about the death of close people (i.e., "second person death") as well as one's own death (i.e., "first person death"). The text presents the online space as a place where pastoral care and accompanying the mourners or grieving men is not only possible but also beneficial.

Keywords: accompanying the bereaved, death, grief, COVID-19, social networks

Introduction. In modern Western mourning practices, the dying and the dead are isolated in special places, such as hospitals or hospices, where they do not disrupt the daily flow of modern life (Walter, Hourizi, Moncur, Pitsillides, 2012; Matuščáková, 2021). Like death and dying, grief is also isolated (Moore, Magee, Gamreklidze, Kowaleski, 2017; Oláh, 2021). In the words of Matuščáková, it is a sadness that is not allowed to say goodbye; the time needed to end the relationship and other important things. In the past, the body of the deceased was at home for three days and nights,

and loved ones had a chance to say goodbye to him. Mourning people did not go to sleep, but mourned by the body. "For the dead, it was a dignified farewell, and for the survivors exactly the time when they could fully realize his death, accept the new reality, express their sorrow. It was a painful but healthy beginning of grieving, thanks to which the entire healing process could begin" (Matuščáková, 2021). In the case of grief in the context of the loss of a loved one as a result of the SARS-Cov-2 virus, grief and bereavement were isolated. The first reason was the relatively common, voluntary isolation of the mourners, who wish to live their pain for the loss of a loved one in silence, or in a narrow circle of those closest to them, and/or those closest to them leave them in their pain, in the idea that they need to be alone (and often do not know how to talk about death); 2) the second reason for the isolation of the mourners was isolation due to the virus.

The process of grieving the consequences of the SARS-Cov-2 virus seems to be specific in a sense. Slovak psychiatrist Jozef Hašto defines the nature of grieving for the victims of the global pandemic through several specifics that distinguish it, for example, from grieving for other causes of death of loved ones. According to him, we experience grief and the loss of a relative due to covid-19 differently. Many missed personal close contact with the seriously ill person due to infection and quarantine measures during hospitalization, and later they also had a hard time not being able to see him or touch him even after his death and thus say goodbye to him. According to J. Hašto, grieving over covid is often complicated by one's own fear of infection, thoughts about how the infection happened in the first place, irrational feelings of guilt for one's own survival, or anger at the lost person for not being careful enough, or anger at the health system for perhaps not getting enough good help (Oláh, 2021). Let's add that the SARS-Cov-2 virus has already killed almost seven million people worldwide, and the number of survivors and mourners far exceeds this number (World Health Organization, 2023).

In general, Kacianová and Dobříková also describe the dynamics of mourning very similarly. The authors point out that the course and dynamics of the bereaved person's grief are largely related to the form in which he has to face his grief. They distinguish:

a) Anticipated grief: In the event of the expected death of a loved one, the individual has the opportunity to prepare and gradually come to terms with the loss of a loved one (i.e., he has time to say goodbye, resolve conflicts, prepare for tasks that he will have to handle alone, etc.). He is at the same time protected from shock and partially ready to come to terms with the new reality;

b) Sudden grief: In the case of an unexpected death, a loved one dies suddenly and unexpectedly. It is a traumatic recognition of loss, because the survivors do not have the opportunity to say goodbye or resolve potential conflicts; for this reason, the course of sudden grief can be complicated by feelings of guilt and self-blame (Kacianová, Dobříková, 2015, p. 16-17).

In the context of the pandemic, the survivors certainly encountered both variants of grief. Unfortunately, the nature of the virus, especially in the early stages of its spread, suggests that the majority of the population faced sudden grief, which may have affected their willingness to share their sadness, anger and other emotions with others, including through social media. Correlated with this assumption of ours is the repeated observation of experts who talk about the increasing willingness of people to talk about death, dying or bereavement and the change in the ways we talk about death, dying or bereavement in the last decade. According to several experts, both of these changes are taking place in connection with the discovery of new types of media (Bisceglia, 2013; Rauch, 2017; Phillips, 2017; Fingerhood, 2020). Experts note that with the ongoing process of the digital revolution¹, social media is increasingly proving to be an appropriate tool for communicating the grief, pain and suffering associated with the death and dying of a loved one.

Moreover, studies and empirical research increasingly confirm that human death, the dying

¹ The term "digital revolution" can also be found under other names, most often it is referred to as the 4th industrial revolution, scientific revolution, technological revolution or digital revolution.

process, and mourning have a clear place in certain types of (new) media (Julliard, Georges, 2018; Brubaker, Hayes, Dourish, 2014; Massimi, 2012; Brubaker, Hayes, 2012). This study is framed in the context of social media and their possibilities of helping in the process of grieving the loss of a loved one. The text offers a brief presentation of the specific grief caused by the disease virus COVID-19 to create a space for a brief presentation of the essence of the pastoral context of grief and loss that occurs at the moment of the potential death of a loved one. The aim of the paper is to introduce the concept of "deprivatization of grief" in the context of social media, by which we understand the process by which previously private perceptions of death, dying and mourning are moved back into the public sphere; this process represents the opposite of the "privatization of grief" that has been part of our culture for a long time. In the post, we talk about the "deprivatization of grief" in the context of the use of social media during the COVID-19 pandemic. The text continues with the presentation of the possibilities and typology of support for the bereaved in the space of social media. The article seeks to contribute to the overall concept of digital support for grief and bereavement by raising awareness of the deprivatization of grief in the current online environment, which it presents as a space in which grieving is not only possible but beneficial.

1. Grieving and losses in the mourning process – pastoral context

Bereavement is first mentioned in Western literature in the 8th century, in connection with the loss of personal property (Knott, 2001). Later, the word "bereaved" became associated with death and grief over the loss of an important relationship or important person. Today, the word "bereavement" means grief, which causes and provokes the death of a very close and loved person (Kacianová, Dobříková, 2015, p. 7). The grieving process from the point of view of the circumstances of the death of a loved one – in this case due to a virus – affects not only the course of grief (bereavement), but also physical, psychological, cognitive, behavioural, spiritual and other aspects of grieving. For example, in the case of widowhood, there is not only a loss of the marital relationship, but also a loss of identity and social role (the partner ceases to be a wife and becomes a widow), a loss of identity or social status, which in many cases is related to a loss of material security, a loss of intrapsychic or a loss caused by a complete change of the "usual system" (Kacianová, Dobříková, 2015, p. 7; Špatenková, 2004).

The SARS-Cov-2 virus potentially attacks the human past, present and future. Among other things, at least because:

- a) It creates past losses: it threatens our past experiences with a loved one in that these experiences no longer have to be repeated;
- b) Forms present losses: loss of certainty or loss of control over the situation is associated with the disease;
- c) Forms future losses that occur at the moment of the potential death of a loved one: for example, abandonment, the composition of a social network, a change in lifestyle, new life tasks, etc. (Corr, 2001).

Especially at the beginning of the pandemic, when the mortality rate from COVID-19 was the highest, many people lost their closest person and with them, among other things, help in raising children (that remains in the past), expressions of care, love and friendship (present, ongoing loss) and also hope for a common old age (future, anticipated loss). The grieving process (including the process of acceptance and adaptation) varies from one culture to another (Robinson, Pond, 2019) and also from person to person; a significant influencing factor, regardless of culture or personality, is the "type of loss relationship" (Guitton, 2012, p. 451).

We can see that several types of losses play a role in the process of grieving and bereavement over the loss of an important relationship or person. A person is aware of these within himself, although part of this awareness are also visible manifestations, on the basis of which

a person is recognized by society as a survivor (Doka, 2003). The loss of a close person ends the physical bond between people, but does not end another type of bond that is related to the emotional side of the individual; i.e., love, fantasies, dreams or hopes do not end. Today we see that visible expressions of grief are also part of the expressions presented online; primarily in the social media space (Julliard, Georges, 2018; Brubaker, Hayes, Dourish, 2014; Brubaker, Hayes, 2012 and others). Social media, however, seem to shift the level of the previous "privatization" of individual grief due to the death of a loved one, and from isolated social contexts (for example, school, workplace, religious group, etc.) or from isolated physical spaces exclusively dedicated to dying, death and bereavement (for example, hospital, hospice, cemetery, etc.), they place grief in an online environment, where mourning subsequently also takes place in real life.

2. Grieving and the deprivatization of grief in the context of social media

Statistical research confirms that at the end of the 20th century, infants stopped dying most often. The increase in the standard of living – mainly under the influence of the so-called third industrial revolution¹ – had the effect that most people began to die of old age. Parents and siblings no longer became the main mourners, but widowers and their adult children, who already have their own families and live separately from their aging parents (Walter et al, 2012). This newest demographic of mourners is fragmented, experts say, and their daily social interactions are often with people who may be close to mourners, but on the other hand, who never knew mourners' deceased loved ones. For this reason, those who mourn are alone in their grief. Walter adds that for this latest demographic group of mourners, he also began to define grief as "a private experience that others (friends, classmates, colleagues, etc.) can 'support', but rarely share" (Walter et al., 2012). This fact, naturally, leads to the potential possibility of using social networks, among other things, as tools of contact that can bring comfort, understanding and participation in grief to the bereaved. etc. It is a support that seems to make social media tools that cancel the previous "privatization" of grief due to the death of a loved one. In the context of this consideration, we talk about the deprivatization of grief in the space of social media and, at the same time, the deprivatization of grief with the use of social media.

Together with other experts, we share the opinion that as the Internet is becoming more and more popular and more ubiquitous, this evolution of mourning practice to digital settings is no longer considered at the margin but is "likely to become the new norm" (Beaunoyer, Hiracheta Torres, Maessen, Guitton, 2020). Thus, the online environment replaces hitherto isolated social contexts for grief and mourning, such as until recently for example a school, workplace or religious group, and at the same time also cancels isolated physical places, which until now were exclusively dedicated to dying, death and mourning (bereavement) (for example hospital, hospice, cemetery, etc.), i.e., in the context of social media we talk about the deprivatization of grief. In the question of the representation of death (dying and grief) in the media, the relational model of death of the French philosopher Vladimir Jankélévitch (1977, p. 48-55) is key for us, which Rabatel and Floréa subsequently applied to the research of death announcements in the media to show that while conventional media focuses on "death in the third person" (i.e., the death of distant people that "does not concern us"²), new technologies give the opportunity, offer space and completely new

¹ The third industrial revolution dates back to the last third of the 20th century. The most important change was the automation of production and the introduction of computers and information technologies, which enabled perfect control of production and also contributed to speeding up and making communication cheaper. The global market is entering, and overall, we are talking about improving the quality of human life and improving people's living standards thanks to technology.

² A person is confronted with the death of third persons (seen in the media) to a much greater extent than with the death of close people. In addition, in the media die "they", i.e., third persons, who are distant from us. For us, their death is a mediated death experience that takes the form of a media

channels to talk about death in "second person" and "first person". In other words, new media is a space in which the presentation of the death (dying and grief) of a loved one and the presentation of one's own death (dying and grief) that is expected to occur in the near future (Rabatel, Floréa 2011, p. 7-28) mostly occurs.

According to Walter, the reason for the "deprivatization" of grief in the social media space is that these media are based on communication models that allow viewers to become producers. Users have become the main creators and spreaders of content that depicts grief. Walter links this phenomenon to one of the many modern risks on the Internet. Those who produce content and express themselves online often feel that the content they create is private. Walter states that this is a false and dangerous assumption of the vast majority of users. He therefore points out that social media is not a "confessional" but is actually a "wider audience" that other users look at (Walter et al, 2012, p. 275).

Moore et al. states that in connection with the deprivatization of grief in the space of social media, the use of two communication models can be seen in recent years: (1) One-to-many form of communication for broadcasting information and (2) two-way form of communication, which is a dialogue with others (Moore et al, 2017, p. 231-259.). In addition to the informational function, on the basis of which the Internet is a source of information about, for example, how to manage a funeral, authorities, estates and other obligations, the world wide web also brings individuals the freedom to express their grief outwardly and according to their own ideas. In this case, social media allows a) to share information with family or friends and thus start a dialogue – a discussion about the death of the deceased with other loved ones and b) to discuss the death with a wider community of mourners who are also experiencing the loss of a loved one. Current research also confirms both uses of social media in the grieving process.

According to the researchers, private online groups are very often used as a meeting place for close survivors. They are a place of sharing and support between the closest relatives, who are united by a common grief and yet divided by distance. Equally popular are public online groups where different individuals who may not be related to each other meet. In the content analysis of posthumous virtual profiles, experts confirmed the repeated occurrence of comments from individuals who were not in a deeper relationship or close contact with the mourners. In fact, they were only peripheral friends, i.e., those who are in the outer circle of the deceased's social network or are even complete strangers (William, Merten, 2009, p. 67-90).

Social media, it seems, is shifting the level of "privatization" of grief associated with the death of loved ones. We can see that both previously isolated social contexts (e.g., a religious group) and isolated places (e.g., a hospital) can be not only interconnected through social media, but also visible (for example, through a public group of mourners or through a profile of the deceased on a social network). The process of deprivatization of grief is further supported by the fact that online communities can rely on email lists, chat rooms, forums, or social media applications. Private online groups in which survivors meet and public online groups in which various individuals meet who do not have to be in a relationship with the bereaved are defined as "examples of technology-related social support for grief" (Beaunoyer, Hiracheta Torres, Maessen, Guitton, 2020, p. 2515-2524).

3. Possibilities and typology of online grief support options

All of them – although already dead in our human present – reappear in the human presence through social media at the click of a button (Brubaker et al, 2013, p. 153). This is because social media creates an "infrastructure for a new relationship with our social past" in which all the deceased are forever present.

spectacle and has little, if anything, to do with genuine pain and grief. In the context of the topic of this text, we can talk about the peak of deprivatization of grief due to the death of a person.

Let us remind that based on Vladimir Jankélévitch's relational model of death, the media theorists Rabatel and Floré state that in the space of social media there are potentially present a) those with whom we had no relationship but whose death, dying and grief we know about from the media ("third-party grief"); b) those who were close to us ("second-person grief") and c) those who talked to us about their own death, dying and grief ("first-person grief") (Rabatel, Floréa, 2011, p. 7-28).

Within this primary classification of forms of death and grieving in the media, several online options for grieving support can be distinguished:

- Grief of "third persons" in the online space – potential interest of the public: In the context of V. Jankélévitch's relational model of death, we talk about the death and grief of distant people, as the death and grief of "third persons" (with whom we are not connected by a relationship and whose death and grief basically "does not concern us"). Rabatel and Floréa connect the death and mourning of distant people with conventional media (Rabatel, Floréa, 2011, p. 7). In the online space, however, it is confirmed that the personal feelings of sadness of "third parties" become the subject of potential public interest through social media (William, Merten, 2009, p. 67-90). With the use of some illustration, one of the main differences between graveside flowers and online memorial posts is how many people can see the grieving process.

- Grief of "second persons" in the online space – the grieving people's accompaniment: In the traditional (offline) space, grief is experienced only by those who participate in specific mourning events or farewells. These events take place in specific locations such as memorials, hospitals, hospices or cemeteries. During the period of COVID-19, these options were narrowed and hospitals or hospices were not available for grieving relatives due to the potential spread of the disease. In view of this, social media provided a new and welcome space, which certainly did not fully replace personal contact, but could be a certain help. A virtual profile of the deceased who was more or less close to us could remain online and people could continue to "communicate" and "interact" with the deceased long after they died. Social media provided a space for personal feelings of grief and for expressions of "enduring attachment" (William, Merten, 2009, p. 68).

Moreover, if we look a little closer at the nature of grief "the grieving people's accompaniment" (as a representative of the grief of "second persons"), we find interesting research findings. In his research, F. Georges, for example, asks how relatives reconstruct a digital identity on Facebook after the death of a family member. Georges also starts from V. Jankélévitch's relational model of death, through which he examines fifteen French memorial pages on Facebook. He concludes that this social network mainly features "second person" forms of grief – these are profiles created by users during their lifetime and subsequently transformed by the mourning procession after the user's death. According to research findings, the most frequent expressions of relatives focus on the deceased in order to pay respect and emphasize their own grief (Georges, 2014, p. 82-84). Similar research is being carried out by Castro and Gonzales, who examined the differences between what the online profile of the profile owner looks like during his lifetime and after his death. Research confirms that within a few weeks after death, the activity of the mourning procession is more pronounced, but from a longer-term point of view, it appears to be temporary (Castro, Gonzales, 2012, p. 355-360).

- "First-person" grieving in the online space – Grief and the presentation of one's own death, which will occur in the near future: In the context of the so-called "first-person" death (Jankélévitch, 1977), more and more people confide their illness, distress and grief in connection with the impending death. They use multiple possibilities of the web simultaneously to build their "individual identity" in the online space (Georges, 2014, p. 82-83) and to talk about their experiences with life-threatening and fatal diseases (Walter et al., 2012, 276-279).

As we could notice, the relational model of death was developed by Vladimír Jankélévitch in the eighties of the last century (1977). Twelve years ago, Rabatel and Floréa applied his knowledge to the research of announcing and talking about death in the media (Rabatel, Floréa, 2011, p. 7-28). We believe that currently both typologies presented above can be supplemented by at least two more options for mourning, as they are present in the social media environment.

- Grieving using online bereavement socialization – As the foundation of social media is the building and maintenance of social relationships (Whiting et al, 2013), not only are the terminally ill (i.e., 'first-person death') giving something to the world, but the world is giving something to them. Online networks often help those suffering from serious illnesses to face death. An example is Kate Granger, a British doctor who, after five cycles of chemotherapy, decided to give up cancer treatment and "offered" her dying to social networks. She showed the last stages of her illness on social media and described the whole process as "really therapeutic". K. Granger also confirmed that social media support networks allow for more frequent and less important conversations about dying than traditional hospital support groups, helping to avert the sense of isolation that usually accompanies life-threatening conditions (Bisceglia, 2013). The virtual community allows those sick people a certain "return" to everyday life.

- Collective coping with grief in the online space – As a significant novelty, it turns out that the presentation of impending death and grieving over the impending death is a new phenomenon for the online space – even if ordinary users of social media do not engage in grieving practices themselves, in the course of their daily use of social media, they are more and more often confronted with the grief of other people. We can therefore talk about a kind of "collective coping with grief".

4. Discussion

The media has the power to shape the way the public thinks about death and dying. Their influence is shown, for example, in pointing out what is the cause of death and moderate, what the problem of dying is related to, or what should be done as a solution to remove or eliminate the problem that is related to dying or directly causes death. It is important to say that not only the representation (image of the event) but also the reconstruction of the event is shown to be significant in the media. It is a well-known fact that the media reflect less and create and shape reality much more; i.e., the media tells us what to think, what to think about and even how to think about it (Iłowiecki, Zasepa, 2003). In the context of media theory, this idea is well-known and well-documented today. Among other things, it proves that the media play an important role in influencing and interpreting the event. It seems that the grieving process is not an exception and is gaining not only its space but also popularity in social media (Bios Urn, n.d.; Park, Kee, Valenzuela, 2009; Burke, Marlow, Lento, 2010; Gulino, 2021; King, Carter, 2022 and so on).

The use of social media also increased during the COVID-19 pandemic (Fullerton, 2021; Pandya, Lodha, 2021; Aldrich, 2022; Dixon, 2022; Snyder, 2023). Not only the rich media coverage of COVID-19, but also the voluntary sharing of users about the course of the disease but also about dying as a result of the virus, brought many emotions to the social media space; we venture to say that in this case the deprivatization of grief from the loss of loved ones proved to be inherently harmful. Social media contributed to the fact that people could perceive the disease even more intensely as an ongoing deadly pandemic that can affect anyone. This internal negativity naturally grew in relation to the media coverage of the pandemic situation, which affected millions of recipients on a daily basis. Moreover, it can already be said today that the intensity of negative coverage of COVID-19 was disproportionately high to the research (un)interest that would be focused on finding ways to mitigate media negativism and the consequences of media coverage of COVID-19 on people, their perception of dying and/or death.

We can already see today that the way we perceive events, how we communicate or how

we live in an offline and online environment has changed mainly due to the digital revolution, or otherwise, due to the digital transformation and its effects on people. Naturally, along with the digital phenomena just mentioned, the ways of representing death and dying have also changed, but also how we mourn and talk about mourning. Social media has become a space where many people go to remember their dead loved ones; they fill the online space with memories, photos, and videos, and therefore it becomes a "certain social cushion" that allows users to share with a wider audience (Bios, n.d.). In the context of "self-disclosure" in the online space, an interesting paradox today is one of the biggest fears ten years ago – that fear was the fear of losing privacy on the Internet. Today we see that many voluntarily reveal their privacy in the online space. This is also why the consensus seems to be that as social media-savvy generations age, grieving the death of loved ones will increasingly find its way onto social networking platforms. It can be estimated that another significant trend will be the growing enthusiasm for sharing personal information in connection with death, suffering and grief in the space of social media. At the same time, the willingness to share about one's own sadness from the loss of a loved one will open a so far rare "window" into the originally private dimension of life; in the online space, death becomes a part of everyday experience. In the context of this issue, social media will soon become – and today we already see that it is becoming – not only an extension of life, but also a natural extension of dying.

As we present in this article, social media have largely disrupted the until recently valid privatization of grief. This was fully confirmed even during the pandemic. We consider it necessary to have a discussion not only about the new norms of "self-publication" in the media context, but also about the place of social media in the grieving process, or about the advisability of making mourning a death a public matter. Second, in the question of deprivatization of mourning in the space of social media, the question of the authenticity of mourning also appears to be essential. Clearly, social media allows survivors to avoid face-to-face emotional conversations and vulnerability, which can, in fact, actually "privatize" the grieving process by providing people with a depersonalized online alternative. This can be a more consistent and easier way for someone than dealing with their own grief; i.e., hiding behind a Facebook profile can be easier than actually telling the people around you how you feel.

The question of who has the right to grieve on social media further supports the "privatization" of grieving due to online grieving; i.e., who has the "right to grieve" in the social media space. Experts remind that mourners who perceive that they do not have the "right to grieve" may have feelings of sadness after the death of a loved one, and yet at the same time a feeling of doubt, shame or uncertainty. The latter feelings may discourage them from expressing their grief online, which again leads to the privatization of grief. In this context, however, we must note that feelings and perceptions of one's own "right to grieve" exist regardless of social media. In other words, in this case, the properties of social media do not actually support the further privatization of grief, although they are part of a kind of maintained status-quo (Fingerhood, 2020). In short, the duality of the (de)privatization of grief in the space of social media that has just been indicated certainly calls for further research.

5. Conclusion

During the time of the COVID-19 pandemic, social media and its possibilities have indeed proven to be convenient tools for millions of people to communicate the pain and suffering of the death of a loved one. Although grieving death and dying (as well as death and dying) has long been taboo in Western culture, the demand for open conversation in the online space and the demand for social media options suggest that social media has indeed been sought after as a space for grieving, i.e., in this manuscript we conclude that social media has "deprivatized" grieving during the pandemic. At the same time, however, we acknowledge that social media could, on the other

hand, also be a space that provided the bereaved with the opportunity to avoid personal emotional conversations and to better deal with their own grief in secret (behind their own profile on the social network), i.e., social media privatized grief. As we indicated above, both phenomena require their own empirical research, which should have its own quantitative and qualitative level.

We believe that the increased intensity of the use of social media during the COVID-19 pandemic has shifted the level of the previous societal "privatization" of grief associated with the death and dying of loved ones. This is a significant change, as grief due to dying or the death of a loved one was, until recently, a very private phenomenon. The reason for the privatization of grief was isolated social contexts (for example, school, workplace, religious group, etc.) and fragmented social groups of mourners (we gave the example of widowers and their adult children living in a separate household). Other reasons were physical spaces that did not disrupt everyday life but were, on the contrary, isolated and designated as places for dying, death or bereavement (for example, hospital, hospice, house of mourning, church, cemetery, etc.). The times of the COVID-19 pandemic confirm that people have migrated towards using social media to display their private concerns about death and grief. In addition, in search of support and social connection, mourners met through social media, and thus the grief associated with the death and dying of loved ones broke geographical and social barriers to spread and perpetuate itself in the online space. In the online space, this phenomenon, in parallel, confronted the "non-mourners" with the mourners, whose grief over the loss of a loved one, but also private fears about death (extended socialization, information and expression about the process of dying and death) pass into the public sphere.

References

- Aldrich, A. Z. (2022), "Finding Social Support Through Social Media During COVID Lockdowns", viewed 28 March 2024, available at: <https://today.uconn.edu/2022/06/finding-social-support-through-social-media-during-covid-lockdowns/#>
- Beaunoyer, E., Hiracheta Torres, L., Maessen, L., Guitton, M. J. (2020), "Grieving in the digital era: Mapping online support for grief and bereavement", *Patient Education and Counseling*, 103(12), 2515-2524, viewed 28 March 2024, available at: <https://doi.org/10.1016/j.pec.2020.06.013>
- Bios Urn. (n.d.). "How Technology and Social Media Are Transforming Rituals Around Death", viewed 28 March 2024, available at: <https://urnabios.com/technology-social-media-death-grieving/>
- Bisceglio, P. (2013), "How Social Media Is Changing the Way We Approach Death", viewed 28 March 2024, available at: <https://www.theatlantic.com/health/archive/2013/08/how-social-media-is-changing-the-way-we-approach-death/278836/>
- Brubaker, J. R., Hayes, G. (2012), "We will never forget you [online]: An empirical investigation of post-mortem MySpace comments", pp. 1-10. *Proceedings of the 2011: ACM Conference on Computer Supported Cooperative Work*, Hangzhou, China, viewed 28 March 2024, available at: <https://doi.org/10.1145/1958824.1958843>
- Brubaker, J. R., Hayes, G. R., Dourish, P. (2013), "Beyond the Grave: Facebook as a Site for the Expansion of Death and Mourning", *The Information Society*, 29(3), 152-163, viewed 28 March 2024, available at: <https://doi.org/10.1080/01972243.2013.777300>
- Brubaker, J. R., Hayes, G., Dourish, P. (2014), "Beyond the Grave: Facebook as a Site for the Expansion of Death and Mourning", *The Information Society*, 29(3), 1-40, viewed 28 March 2024, available at: <https://doi.org/10.1080/01972243.2013.777300>
- Burke, M., Marlow, C., Lento, T. (2010). "Social network activity and social well-being", pp. 1909-1912. *Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems*, ACM.

- Castro, L. A., Gonzales, V. M. (2012), "Afterlife Presence on Facebook: A Preliminary Examination of Wall Posts on the Deceased's Profiles", pp. 1-6. *CONIELECOMP 2012: Electrical Communications and Computers, 22nd International Conference?*, viewed 28 March 2024, available at: <https://doi.org/10.1109/CONIELECOMP.2012.6189938>
- Corr, Ch. (2001), "Anticipatory of Grief". In: *Encyclopedia of Death and Dying*. Edited by Oliver Leaman, Routledge, New York, 538 p. ISBN 10: 0415188253.
- Dixon, S. (2022), "Social media use during COVID-19 worldwide – Statistics & Facts", viewed 28 March 2024, available at: <https://www.statista.com/topics/7863/social-media-use-during-coronavirus-covid-19-worldwide/>
- Doka, K. J. (2003), "Acute Grief", *Macmillan Encyclopedia of Death and Dying*, Edited by Kastenbaum, Gale, Thomson, New York, 1000 p. ISBN 10:002865689X.
- Fingerhood, S. (2020), "Social Media's Impact on Death and Mourning", viewed 28 March 2024, available at: https://medium.com/@sarahfin_1267/social-medias-impact-on-death-and-mourning-d5949cc6a032
- Fullerton, N. (2021), "Instagram vs. Reality: The Pandemic's Impact on Social Media and Mental Health", viewed 28 March 2024, available at: <https://www.pennmedicine.org/news/news-blog/2021/april/instagram-vs-reality-the-pandemics-impact-on-social-media-and-mental-health>
- Georges, F. (2014), "Post mortem digital identities and new memorial uses of Facebook: Analysing the memorial page creators' identity", *Thanatos*, 3(1), 82-93, viewed 28 March 2024, available at: https://www.researchgate.net/publication/318358946_Post_mortem_digital_identities_and_new_memorial_uses_of_Facebook_Analysing_the_memorial_page_creators'_identity
- Guittou, M. J. (2012), "The immersive impact of meta-media in a virtual world", *Computers in Human Behavior*, 28(2), 450-455, viewed 28 March 2024, available at: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2011.10.016>
- Gulino, E. (2021), "Social Media Has Always Been an Outlet for Grieving. The Pandemic Made It an Essential One", viewed 28 March 2024, available at: <https://www.refinery29.com/en-us/social-media-grief-posting>
- Ilowiecki, M., Zasepa, T. (2003), *Moc a nemoc médií [The power and disease of the media]*, Veda, Bratislava, 183 p. ISBN 9788022407403. [in Slovak]
- Jankélévitch, V. (2017), *Penser la mort?*, Levi, Paris, 139 p. ISBN 10: 2867461057.
- Julliard, V., Georges, F. (2018), "Produire le mort: Pratiques d'écriture et travail émotionnel des deuilés et des deuilées sur Facebook", *Réseaux*, 210(4), 89, viewed 28 March 2024, available at: <https://doi.org/10.3917/res.210.0089>
- Kacianová, N. Dobříková, P. "Smútenie za blízkym z hľadiska multidimensionalít človeka" ["Mourning a loved one from the point of view of the multidimensionality of a person"], pp. 7-21. In Kacian, A. (2015), *Sprevádzanie smútiacich v medzináboženskom a medzikultúrnem kontexte [Accompanying the grieving in an inter-religious and inter-cultural context]*, Biblická škola v Martine, Martin, 143 p. ISBN: 978-80-968542-6-4. [in Slovak]
- King, R., Carter, P. (2022), "Exploring Young Millennials' Motivations for Grieving Death Through Social Media", *Journal of Technology in Behavioral Science*, 7, 567-577, viewed 28 March 2024, available at: <https://doi.org/10.1007/s41347-022-00275-1>
- Knott, E. (2001), "Bereavement", *Encyclopedia of Death and Dying*, Edited by Glennys Howarth, Oliver Leaman, Routledge, New York, 560 p. ISBN 9780203426463.
- Massimi, M. (2012), "Technology and the human lifespan: Learning from the bereaved", *Interactions*, 18(3), 26-29, viewed 28 March 2024, available at: <https://doi.org/10.1145/1962438.1962447>
- Matuščáková, Z. (2021), "Kolobeh života" pomáha pozostalým: Smútenie sa stáva ťažším. Nevie sme prijať stratu" ["Circle of Life" helps survivors: Grief becomes harder. We cannot accept loss"],

- viewed 28 March 2024, available at: <https://www.forbes.sk/pomaha-pozostalym-smutenie-sa-stava-komplikovanejsim-nevieme-prijat-stratu/> [in Slovak]
- Moore, J., Magee, S., Gamrekidze, E., Kowalewski, J. (2017), "Social Media Mourning: Using Grounded Theory to Explore How People Grieve on Social Networking Sites", *OMEGA – Journal of Death and Dying*, 79(3), 231-259, viewed 28 March 2024, available at: <https://doi.org/10.1177/0030222817709691>
- Oláh, M. (2021), "Tri otázky na psychiatra Jozefa Hašta o smútení v pandémiei" ["Three questions for psychiatrist Jozef Hašt about grieving in a pandemic"], viewed 28 March 2024, available at: <https://www.tyzden.sk/rozhovory/75245/tri-otazky-na-psychiatra-jozefa-hasta-o-smuteni-v-pandemii/> [in Slovak]
- Pandya, A., Lodha, P. (2021), "Social Connectedness, Excessive Screen Time During COVID-19 and Mental Health: A Review of Current Evidence", *Frontiers in Human Dynamics*, 3, 684137, 1-9, viewed 28 March 2024, available at: <https://doi.org/10.3389/fhumd.2021.684137>
- Park, N., Kee, K. F., Valenzuela, S. (2009). "Being immersed in social networking environment: Facebook groups, uses and gratifications, and social outcomes", *CyberPsychology & Behavior*, 12(6), 729-733, viewed 28 March 2024, available at: <https://doi.org/10.1089/cpb.2009.0003>
- Phillips, M. (2017), "How is the online world changing the face of how people grieve?", viewed 28 March 2024, available at: <https://www.goodgrief.org.au/blog/how-online-world-changing-face-how-people-grieve>
- Rabatel, A., Floréa, M.-L. (2011), "Re-Presentations of Death in the Information Media", *Questions decommunication*, 19, 7-28, viewed 28 March 2024, available at: <https://doi.org/10.4000/questionsdecommunication.8885>
- Rauch, J. (2017), "How Social Media Has Changed the Way We Grieve", viewed 28 March 2024, available at: <https://www.talkspace.com/blog/social-media-changed-way-grieve/>
- Robinson, C., Pond, R. (2019), "Do online support groups for grief benefit the bereaved? Systematic review of the quantitative and qualitative literature", *Computers in Human Behavior*, 100(1), 48-59, viewed 28 March 2024, available at: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2019.06.011>
- Snyder, V. (2023), "What Marketers Need to Know About People's Social Media Patterns During the Pandemic", viewed 28 March 2024, available at: <https://www.business.com/articles/social-media-patterns-during-the-pandemic/>
- Špatenková, N. et al. (2004), *Krizová intervence pro praxi [Crisis intervention for practice]*, Grada, Praha, 200 p. ISBN 8024705869 [in Czech]
- Walter, T., Hourizi, R., Moncur, W., Pitsillides, S. (2012), "Does the Internet Change How We Die and Mourn? Overview and Analysis", *OMEGA – Journal of Death and Dying*, 64(4), pp. 275-302, viewed 28 March 2024, available at: <https://doi.org/10.2190/om.64.4.a>
- Whiting, A., & Williams, D. (2013), "Why people use social media: A uses and gratifications approach", *Qualitative Market Research: An International Journal*, 16(4), pp. 362-369, viewed 28 March 2024, available at: <https://doi.org/10.1108/qmr-06-2013-0041>
- Williams, A. L., & Merten, M. J. (2009), "Adolescents Online Social Networking Following the Death of a Peer", *Journal of Adolescent Research*, 24(1), pp. 67-90, viewed 28 March 2024, available at: <https://doi.org/10.1177/0743558408328440>
- World Health Organization (2023), "WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard", viewed 28 March 2024, available at: <https://covid19.who.int/>

ФИЛОСОФИЯ НА МЕДИЦИНАТА

THE CLASSICAL AND MODERN TRENDS OF INTERACTION BETWEEN EUROPEAN PHILOSOPHY AND MEDICINE

Anatoliy Vermenko,

PhD., Associate Professor, Department of philosophy, bioethics and history of medicine,
Bogomolets National Medical University, Kyiv, Ukraine
tomcossack1648@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-1626-7709>

[https://doi.org/10.34017/1313-9703-2024-1\(23\)-2\(24\)-51-60](https://doi.org/10.34017/1313-9703-2024-1(23)-2(24)-51-60)

Резюме

Анатолій Верменко. Класическите и съвременните направления на взаимодействието между Европейската философия и медицина. В статията се разглежда взаимодействието на Европейската философия и медицина през периодите на Новото време, Просвещението и XX-XXI век. Особено внимание се обръща на влиянието на изследванията на основните философи от класическия и модерния периоди в областта на светогледните и мотивационните основи на човешката дейност върху формирането на теоретичната и аксиологичната основа на съвременната медицина, както и концепциите за връзката между менталното и физическото здраве на човека. Отразени са основните аспекти на съвременните онтологични, гносеологични, методологични, социално-философски и етични изследвания в сферата на медицинската теория и практика.

Ключови думи: философия на медицината, медицинска теория и практика, светогледни и мотивационни основи на човешката дейност, философия на Новото време, философия на Просвещението, съвременна философия на медицината

Анотація

Анатолій Верменко. Класичні та сучасні напрями взаємодії Європейської філософії та медицини. У статті розглянута взаємодія Європейської філософії та медицини упродовж періодів Нового часу, Просвітництва та XX-XXI століть. Особливу увагу надано впливу досліджень основних філософів класичного та сучасного періодів у сфері світоглядних та мотиваційних засад людської активності на формування теоретичної та аксіологічної бази сучасної медицини, а також концепції взаємозв'язку ментального і фізичного здоров'я людини. Також висвітлені основні аспекти сучасних онтологічних, гносеологічних, методологічних, соціально-філософських та етичних досліджень у сфері медичної теорії і практики.

Ключові слова: філософія медицини, медична теорія і практика, світоглядні та мотиваційні засади людської активності, філософія Нового часу, філософія Просвітництва, сучасна філософія медицини

Abstract

Anatoliy Vermenko. The classical and modern trends of interaction between European philosophy and medicine. The interaction between European philosophy and medicine during historical periods of the New Time, the Enlightenment era and XX-XXI century is highlighted in the

article. Special attention is paid to the influence of research in the world outlook and motivation basis of human activity, conducted by the main philosophers of the classical and modern time; on the formation of theoretical and axiological basis of modern medicine, as well as the concept of interrelation of human's mental and physiological health. The main aspects of theoretical research in ontology (or metaphysics), gnoseology (epistemology), methodology, social philosophy and ethics connected to medicine theory and practice are also discussed in the article.

Key words: philosophy of medicine, medical theory and practice, world outlook and motivation basis of human activity, philosophy of the New Time, philosophy of Enlightenment, modern philosophy of medicine

Introduction. In connection with the relevance of the problem of building a new system of development and functioning of medicine and medical education in Ukraine, an important and relevant component of such changes can be considered a change in the role and content of social and humanitarian disciplines, in particular philosophy, as a component of the system of higher medical education, which should ensure the formation of systemic scientific outlook of students.

In recent years, teachers of humanities departments in Ukrainian medical universities have systematically conducted research on the possibilities of involving European experience in solving the mentioned problems, however, in most cases, the historical context of such research is focused on the period of the 19th-20th centuries. It was at this time that a complete system of medical knowledge was formed in its modern version and its philosophical understanding was carried out accordingly.

However, the basic philosophical principles of the philosophical understanding of the content, tasks, ethical norms of medical activity and medical practice were formed in European society during the New Age and Enlightenment. The purpose of this study is to consider the historical heritage of representatives of this period.

The object of the main attention of the author of this research is the study and understanding by representatives of the philosophy of the New Age and the Enlightenment of the essence of human needs, the mechanisms of their formation and practical implementation as an important component of the worldview and motivational foundations of a healthy lifestyle, which is a necessary, and in many cases, the most important part of the prevention of the most common modern diseases, as well as a necessary prerequisite for the maximum implementation of human creative abilities.

Presentation of the main material. The founder of the rationalist school of modern philosophy, R. Descartes, paid special attention to the moral aspects of scientific research, and therefore, in his opinion, the development of science should not take place through the involvement of individual discoveries in the general theoretical picture of the world, but through the creation of a general ethical terminology that does not fill individual gaps in knowledge, but illuminates general truths.

The most important for the further development of medicine should be considered to be the doctrine of reflexes created by R. Descartes. It was based on the principle of general determinism and the idea of the human body as a special machine. It was the further development of reflexology that ensured the equivalence of physiology to morphology in medical science and practice, with further in-depth study of the structure and functional purpose of various levels and elements of the nervous system of the human body. It was the further development of reflexology that ensured the equivalence of physiology to morphology in medical science and practice, with further in-depth study of the structure and functional purpose of various levels and elements of the nervous system of the human body. R. Descartes and J. Borelli also founded the iatrophysical

doctrine, popular for a long time in medicine and biology, which explained the structure and functioning of human and animal organisms using purely physical and mechanistic principles and was later transformed into the philosophy of mechanistic materialism (Verkhatsky, 2011).

Representatives of the iatrochemical school in modern medicine and biology, opposite to iatrophysics, Helmond, Sylvius and Paracelsus founded and defended the idea of the primacy of chemical processes in the functioning of human and animal organisms and can be considered the founders of biochemical science. Paracelsus is also often recognized as the founder of the experimental direction of medical research. F. Sylvius considered the violation of the acid-alkaline balance in the body as the root cause of humoral diseases, and its pharmaceutical and dietary restoration as the main task of treatment. Therefore he carried out numerous laboratory studies on this issue, which contributed to the gradual rejection of the absolute preference for the observation method in medical science. He also created a fairly realistic theory of the role of fermentation in the process of assimilation of food. The results of his research contributed to the discovery of many important enzymes. Strictly speaking, modern socially oriented medical prevention owes its emergence to the development of this theory to a considerable extent. However, the negative result of the concept mentioned above was a significant increase in the unjustified use of poisonous chemical compounds in medical practice, since iatrochemists considered moderate doses of them useful for treatment, and gave excessive preference to chemical means of treatment over means of plant and animal origin.

F. Bacon, the founder of the empirical school of modern philosophy, opposed to rationalism, considered the necessary basis of the inductive method of scientific research he invented to carry out systematic observations of the object of research and check their results during the experiment. Applying this general methodology specifically to the problems of medical science and practice, this researcher emphasized the special role of the history of the disease, which allows us to adequately understand the causes of its occurrence, and considered the main methods of treatment to be etiological therapy and medical diet. He also considered the restoration of the patients' health and the reduction of their suffering to be equally important tasks of the doctor, and recommended that in the case of incurable diseases, he should focus on the latter. F. Bacon was also the first to propose the division of medicine into three main branches: the treatment of diseases (practical medicine), the maintenance and improvement of the general state of health (valeology) and the increase of life expectancy (gerontology), which generally remains relevant in our time.

Francis Bacon, is widely known for his aphorism: "Knowledge is power". The English philosopher called for mastery over one's own and the surrounding nature, "listening" to it and obeying its laws. "Compulsion forces nature to take cruel revenge for itself", therefore "let no one be completely confident in their victory over nature, because nature may not reveal itself for a long time and come alive again at the opportunity or temptation" (Bacon, 2007). Bacon outlined the mechanism of formation of secondary, individualized personal needs on the basis of primary, generic ones. He noted that the habit of performing certain actions and observing certain forms of behavior is the main factor of changes in the motivational sphere, aimed at adapting the individual to living conditions, which depend on his place in society and the state of this society. And only when people find themselves in fundamentally new situations, when their social experience turns out to be insufficient and ineffective, they act in accordance with universal and individual nature (Ibid).

According to Thomas Hobbes, a human is both a natural being and an element of social organisms of various levels and types, the most important of which are civil society and the state. Hobbes considered the needs of self-preservation, increase of wealth and improvement of well-being, increase of social status and prestige, which dominate the personal and social

consciousness and lead to the "war of all against all" to be the defining components of the human essence.

As for alternative, altruistically oriented (justice, mercy, compassion, etc.) and oriented to the preservation of the achieved level of well-being needs and inclinations, "each person obeys them when he wants it and when he can do it without any danger to himself" (McLaughlin, "The Originals: Classic Readings in Western Philosophy", online resource). The need to maintain one's own health as a basis for working capacity and the ability to self-protect can be considered one of the most widespread and influential motivational bases of human activity.

David Hume in his work "On the Immortality of the Soul" expressed considerations regarding the growth of people's needs in accordance with the development of their abilities, primarily mental, as well as their energy. Such a tendency leads to the fact that individuals are constantly forced to spend more and more effort to satisfy growing needs, moreover, needs grow faster than the possibilities of their satisfaction (Hume, "A Treatise of Human Nature", online resource).

John Locke believed that the main regulator of human behavior is not legal, but moral norms arising from the agreement of individuals, most of whom strive for good, not evil. In the book "An Inquiry into Human Understanding", Locke wrote that all types of activity of individuals are ultimately governed by two factors: the desire to obtain or increase pleasure and satisfaction, and the desire to avoid or reduce suffering. It is these desires that are the basis for building the concepts of good and evil, as useful and not useful for their satisfaction. On the basis of these two aspirations, various passions, intentions, impulses, directed at one or another object, arise, which directly motivate people to action. After a person satisfies a certain desire or becomes convinced of the impossibility of its satisfaction, it weakens or disappears altogether, giving way to another.

Locke emphasized that one should distinguish between desires aimed at actively creating, using or, on the contrary, avoiding or destroying objects, situations, phenomena, and those aimed at passively contemplating them. The last variety, according to the English philosopher, is most often found in relationships between people, since observing the happiness or unhappiness of others (without any active actions) allows individuals to enjoy or makes them suffer, depending on the attitude to events and their participants (Locke, 2021). It should be added that the same "passive pleasure" can be given to people by art, especially in our time of global computer and television information easy access and widespread of "mass culture". Locke believed that suffering (in modern terminology – negative emotions) are much more active stimuli for human activity than pleasures (positive emotions). Therefore, most individuals can remain passive for a long time, being satisfied with the existing level of pleasure and not taking active actions to increase it, but physical and spiritual suffering necessarily will cause activity aimed at eliminating it.

Locke also noted that consciousness, will, and reason cannot always control the behavior of an individual. First, in many cases, the freedom to choose and implement activity programs is limited by external factors that make certain actions impossible and others necessary, and these actions are often completely opposite to those that are desirable or undesirable for the subject of thinking, volition and desire. Secondly, the choice of one of several equally possible options of activity is ultimately determined by "anxiety of the mind due to the absence of some good" or the presence of a certain suffering, and the mind can only shift the center of attention of the individual from one such concern to another, and even then not always (Ibid). Therefore, for most of their lives, people perform involuntary actions.

The specified "concerns" (according to modern terminology – secondary needs), according to Locke, arise on the basis of life needs common to all people under the influence of habits formed by upbringing, the example of others, social environment and position, the

specifics of professional activity and lifestyle, even fashion. Therefore, one should distinguish between natural (necessary) and artificial (optional, often distorted and harmful) needs. It is these last ones that force the vast majority of people to spend almost all of their energy and time on petty actions that have nothing to do with achieving the real benefits of earthly and afterlife.

Representatives of the empirical philosophy of the New Age considered the preservation of human health and capacity to work as one of the main tasks and conditions for improving individual and social life, and therefore one of the priority areas of scientific and philosophical research in the field of worldview and motivational foundations of human activity. The achievement of the representatives of this philosophical trend in substantiating the priority of basic, constantly existing needs, in particular the need to preserve and improve the basic physical and mental health parameters of an individual, over secondary rapidly changing individual needs, is a sufficiently valid basis for further study of the creative heritage of philosophers of the New Age with the aim of the subsequent application of their most valuable ideas in order to improve the humanitarian component of the modern system of higher medical education.

Undoubtedly, worthy of attention in the context of this research is the study and understanding by representatives of the philosophy of the Enlightenment, as the continuation of the tradition of the New Age, the essence of human needs, the mechanisms of their formation and practical implementation as an important component of the worldview and motivational foundations of a healthy lifestyle, which is an important component of the prevention of physical and mental diseases, as well as a necessary prerequisite for the maximum implementation of human creative forces. In the opinion of the author, the ideas of the representatives of this historical period can be especially relevant in our time, when the subject of sharp worldview and ideological debate is the relationship and principles of interaction between rational and irrational components and the principles of motivation of human behavior, in particular, manifestations of destructiveness and aggression in collective and individual consciousness and practical activity.

In the philosophy of the French Enlightenment, there were various options for understanding and explaining the motives of human activity. Voltaire believed that passions drive a person to action, and reason is called to manage these actions, determining their optimal plans, forms, and means. For the normal functioning and development of both the individual and the society, the harmonious coordination of the ability to enjoy today and the ability and desire to take care of the future, that is, tactically and strategically oriented needs, is extremely important. "It is very likely that God gave us these needs and passions so that our ingenuity can turn them into our welfare. If many people abuse them, then we should not complain about the good that people turn into evil" ("Voltaire's writings" from Philosophical Dictionary, online resource).

The French thinker Francois de La Rochefoucauld (1613-1680), known for his brilliant aphorisms, among many interesting and insightful considerations about the motives of human behavior, expressed a few that deserve attention in the context of the research being carried out. "Passions are the only speakers whose evidence is always convincing, their art seems to be born of nature itself and based on inevitable laws". "There is a constant change of passions in the human heart, and the suppression of one of them almost always means the victory of another". "It is not what surrounds us that gives us joy, but our attitude towards those around us, and we are happy having what we love, not what others consider worthy of love" (François de La Rochefoucauld, "Moral maxims and reflections", online resource). The above quotes allow us to conclude that La Rochefoucauld, first of all, considered it necessary to take into account, and not ignore or suppress, the emotional and subconscious component of the human essence during the planning and implementation of all varieties and aspects of the life of an individual and society. Secondly, in his opinion, the actualization of some needs stops the implementation of others, and it is their interaction, and not the influence of various norms, plans, principles, and beliefs, that

is the main and determining mechanism of tactical and strategic reorientation of the activities of individuals. Finally, the emotional state of the subject of action, which is an indicator of the degree of satisfaction of his dominant needs, is significantly more influenced by his own assessment of the life situation than by social assessment.

J. O. La Mettrie expressed an interesting opinion that the more living beings have a developed mind, the more they lose their instincts, and this is not always and not in all aspects useful for them ("Man as machine", online resource). Creatively developing these considerations, one can come to the conclusion that too little regulation of human behavior by instincts is one of the reasons that among all the inhabitants of our planet, *Homo sapiens* turned out to be the greatest threat to the biosphere and its own species. For example, it is the innate behavioral programs in the vast majority of cases that do not allow predatory and poisonous animals to use the most effective and deadly means and techniques of attack used during hunting for breeding partners, food, territorial and other resources against individuals of their own species. prey or protection from animals of other species. For a long time, people have used any means and technologies against each other during wars, criminal attacks, and even domestic quarrels with almost no restrictions. In the history of mankind, there have been many attempts at socio-cultural regulation of such actions – from the ancient Greek laws on the non-use of bows and arrows in wars between polities to modern international agreements on the prohibition of chemical and biological weapons, anti-personnel mines, etc., but in most cases their effect was limited and short-lived.

K. A. Helvetius emphasized the leading role of the sensory-emotional component of the human essence and the system-forming and optimizing function of private interest. However, such "selfish morality" was based on universal moral values and did not foresee the aggravation of inter-individual and inter-group competition, but on the contrary, the humanization and harmonization of relations between all members of society on the basis of rapprochement and coordination of their needs, interests, worldview and moral orientations. In particular, Helvetius believed that a person should be guided and is indeed guided in everyday life primarily by common sense, and "the same can be said about the expression "common sense" as about the words "educated humanity". Humanity, in turn, contains primarily the principle of justice ("A Treatise on Man: His Intellectual Faculties and His Education", online resource).

D. Diderot, unlike the other French educators mentioned above, was a supporter of the theory of innate moral feeling (to a large extent sharing the views of the English educator, the author of one of the concepts of Shaftesbury's sensualist-altruistic ethics) and considered the most important motives of human activity, which are based on the desire for integrity, mutual love and support. All kinds of influence of life circumstances on the personality can, in his opinion, only suppress these generic inclinations or contribute to their development and realization, but not change their essence. At the same time, Diderot believed that a person is "only a simple passive machine, a tool of various motives that move him, he is not only not free, but also has not performed any act that would directly result from the decision of his will", acting like an automatic mechanism ("Reason and Resonance", online resource). Such a complete deprivation of a person's free will distorted the understanding of the specifics of their life, which was later used to justify and defend numerous behaviorist, mercantilist, pragmatist, paternalistic, and especially totalitarian theoretical concepts and practical technologies of social manipulation of the behavior and development of individuals. In the medical field, this concept was one of the reasons for the emergence of ideas about the passive role of the patient as a consumer of medical services, which only in the second half of the 20th century was changed to the modern theory of active cooperation between the patient and the doctor and personal responsibility for the state of one's health.

In the context of this study, the creative heritage of the successor of the Enlightenment, the prominent French naturalist and evolutionist J.-B. Lamarck, deserves special attention. In the book "Analytical System of Positive Knowledge about Man" he wrote that man can be both the wisest, kindest, noblest, and the cruelest, meanest, and most short-sighted creature in the world. Everything depends on the extent to which the inclinations, habits and preferences that determine the nature of the vital activity of individuals and their associations in each individual situation and throughout their existence are formed and guided by reason and reason, and to the extent that the latter are enlightened by knowledge. After all, this determines the extent to which individuals and teams are able to predict, realize, and evaluate the immediate and distant consequences of choosing and implementing one of the possible options for their actions. A person, blinded by selfishness, is insufficiently prudent even in what concerns his own interests: due to his tendency to extract pleasure from everything under his control, ... due to a carefree attitude to the future and indifference to his own kind, he seems to contribute to the destruction of the means of self-preservation and thus – to the extermination of one's species" ("Zoological philosophy; an exposition with regard to the natural history of animals", online resource). Deprived of foresight, prudence, the ability to self-control and self-correction of behavior due to ignorance and lack of education, such individuals (and even whole nations) are capable, if their destructive activity is not hindered by the opposition of external forces, the influence of laws, traditions and customs, or if they are not fortunate enough to master new means and methods of activity, "to turn vast expanses of land, once extremely fertile and densely populated by various living creatures, into bare, barren and dead deserts." The same thing happens in the relationship between individuals and their associations of different levels and types, who seek to rob, subjugate, oppress and extort each other, and even, blinded by fanaticism, try to completely exterminate those who differ from them in terms of cultural and ethnic, religious, class, ideological or other characteristics. "We can probably say that man's purpose seems to be to destroy their kind, having previously turned the globe into an uninhabitable one."

Therefore, Lamarck proved that human activity inevitably acquires a suicidal and environmentally destructive character, if its subjects cannot in time master sufficiently safe and effective methods, tools and forms of satisfying their needs and form such a system of personal and social stimulants on this basis and regulators of life activities, which would allow to harmonize their interaction with the natural and social environment. Lamarck, like his predecessors, educators, considered the development of science, education and culture, which should ensure the multiplication of knowledge about the universe and man and their distribution in society, to be the main means and method of optimizing the directions and rates of formation of the need-motivational sphere, worldview, abilities of individuals and collectives. Unfortunately, such views contained not only positive and realistic components, but also significant shortcomings, since the subconscious-irrational aspects of human essence and behavior were almost completely ignored, which led to the one-sidedness and insufficient effectiveness of the proposed programs for changing the nature of individual and social life activities and development.

During XX-XXI century the interaction between philosophy and medicine acquired specific character which is still under discussion in philosophical anthropology, gnoseology and social philosophy. Two most common points of view are that philosophy performs compensatory function as scientific theory of medicine or can be interpreted as theoretical addition to medical knowledge in the frame work of natural philosophy approach like it was in previous periods of philosophy and medicine historical development. The compensatory approach as specific to modern time points primary to the hetero chronic character of medical culture formation caused by the slower development of its theoretical and gnoseological system in comparison to its practical and object orientated elements including ethics. One of the main reasons of such hetero

chronic development of medical culture and its slower development if compared to biological science is specifics of human being as both biological and social object of research. The above mentioned conditions cause the actuality of attempt to one more time re-evaluate the object of research of medicine and its place in the system of modern knowledge which was undertaken by the author of this research.

Main representatives of modern philosophy of medicine are Rachel Ankeny, Christopher Boorse, Nancy Cartwright, H. Tristram Engelhardt, Fred Gifford, Havi Carel, Donald A. Gillies, Jeremy Howick, Hilde Lindemann, Ingvar Johansson, Keekok Lee, Michael Loughlin, Frederica Russo, Kazem Sadegh-Zadeh, Kenneth F. Schaffner, Miriam Solomon, David Papineau, Edmund Pellegrino, John Worrall, Jacob Stegenga and others, so their points of view were basic for the formulation of problematic and methodological basis of this research (Boorse, 1987, pp. 361), (Engelhardt, Wildes, 2004, pp. 1730-1741), (Schaffner, Engelhardt, 1998, pp. 267-268).

The main object of research of medicine was and is during all the historical periods the human in all the fullness of its definitions beginning with physical body and finishing with social, psychical and spiritual qualities of personality. Medicine researches all the aspects of human life activity which are related to the problem of human health and disease, norm and pathology in all their diversity and specific relations of human and its natural, social and cultural environment. The specific laws of medicine are the objective laws of normal and pathological life activity of human organism and human personality.

It is necessary to consider the problem of correlation between the subject and the object on the basis of dialectic methodology in the process of medicine development and its paradigmatic changes. Elemental holistic concepts of ancient world were the following. Hippocrates proposed to heal not the disease but the patient, taking into account the main features of a person, her mode of life and natural environment. Socrates is told to express such a thought, "Good doctors say that it is impossible to heal one eye, but the whole head, if eyes are to be recovered. Likewise, it is impossible to heal a head without healing the whole body. The biggest mistake is the division into doctors of the body and doctors of the soul, because they are indispensable in fact".

Biomedical model is based on the socio-medical understanding and modern holistic approaches to a human in the context of integrity of human existence. Thus, considering the complexity and multi-level structure of the object of research medicine is connected both with natural and humanitarian sciences and has the status of a synthetic science, an intermediary one. Theoretical foundation of medicine is biology, but it does not cover all its content. So, considering the objective position and functional designation of separate medical sciences they are divided into 3 groups: medical and biological sciences (fundamental and theoretical), clinical (applied and practical) and social and hygienic (development of optimal health preserving model of life activity in natural and social environment).

The philosophy of medicine can be described as a branch of philosophy that studies problems of ontology (or metaphysics), gnoseology (epistemology), methodology, social philosophy and ethics connected to medicine theory and practice. Philosophy of medicine is closely connected to medical ethics, bioethics and philosophy of healthcare (which is concentrated on research of ethical and political issues arising from healthcare research and practice). The newest direction school, in the philosophy of medicine is analytic philosophy of medicine. Intense debates have occurred in the past over whether there is a distinct field rightly termed "philosophy of medicine" but now there are dedicated journals and professional organizations, well-established canon of scholarly literature, and distinctive questions and problems, so it is defensible to claim that philosophy of medicine is already firmly established. Ethics and axiology were always among the main problems of philosophy of medicine, but bioethics is generally considered to be a distinct field. However, philosophy of medicine serves as a foundation for

many debates within bioethics as it analyzes fundamental components of the practice of medicine that frequently arise in bioethics such as concepts of disease.

The ways in which health-care professionals (ranging from clinicians to biomedical scientists) interpret, evaluate and use knowledge are central concerns of medical gnoseology and epistemology. Evidence-based medicine studies the ways in which medical specialists can gain knowledge regarding key clinical questions such as the effects of medical interventions, the accuracy of diagnostic tests, and the predictive value of prognostic markers. It is usually interpreted as methodology of appliance of medical knowledge to problems of clinical care but sometimes it is extended to philosophy of evidence which research hierarchy of evidence and rank different kinds of research methodology by the relative evidential weight they provide. Currently most philosophers deny the legitimacy of such the extension. The philosophy of medicine also has made important contributions to general philosophy of science and particularly to understandings of explanation, causation, and experimentation as well as debates over applications of scientific knowledge. Finally, the philosophy of medicine has contributed to discussions on methods and goals within both research and practice in the medical and health sciences. Most researches in philosophy of medicine are currently based the Western tradition, although there are growing literatures on philosophy of non-Western and alternative medical practices. It emphasizes philosophical literature while utilizing relevant scholarly publications from other disciplinary perspectives.

The ontology of general medical science includes a set of logical definitions of most general terms that are used across medical disciplines, including: 'disease', 'disorder', 'disease course', 'diagnosis', and 'patient'. It provides a formal theory of disease that is elaborated further by which extended by specific disease ontology, including the infectious disease ontology and the mental disease ontology. The main field of researches is restricted to humans, but many terms and methods can be applied to other organisms as well. The ontology of medicine recently developed a special interest the idea of causality because the purpose of medical research is to reveal causes of disease and causes of healing. The scientific processes used to generate causal knowledge give clues to the metaphysics of causation. For example, there is quite popular idea that randomized controlled trials are more helpful in revealing causal relationships than observational studies. Here causation is understood as counterfactually dependent, so the main difference of randomized controlled trials from observational studies is that they have a comparison group in which the intervention of interest is not given. Main causal paradigms in biomedicine are the linear mono-factorial paradigm championed mainly in clinical medicine; and the non-linear, reciprocal, multi-factorial paradigm invoked in epidemiology.

Conclusion. On the basis of the above considerations, the author considers it possible to formulate the following conclusions of the conducted research. During the New Age, the period of dominance of naturalistic philosophy as a basic element of the worldview of medicine was completed and the basic foundations of the scientific-theoretical type of medical worldview were formed. Philosophy began to perform a compensatory function regarding the diachronic nature of the development of the methodological-epistemological base of medical theory and practice compared to the somewhat faster development of both medical practice and ethics, as well as biological sciences, which are not limited by the human-dimensional specificity of the research object and process. It is the performance of a complex worldview and theoretical integration function that is the basis for preserving and strengthening the importance of the leading role of philosophy within the humanitarian component of the modern system of higher medical education.

Representatives of the philosophy of the Enlightenment considered the preservation of physical and mental health of a person to be one of the main tasks of improving individual and social life activities, and therefore one of the priority areas of scientific and theoretical research.

The achievements of the representatives of this historical period in the field of determining the content, structure, and mechanisms of practical implementation of worldview and motivational principles of human activity are a sufficiently valid basis for further study of the creative heritage of the philosophers of the Enlightenment with the aim of improving the humanitarian component of the modern system of higher medical education.

References

- Verkhratsky, S. A. (2011), *History of medicine [Istoriya medytsyny]*, Health, Kyiv, 352 p. [in Ukrainian: Верхратський, С. А. (2011), *Історія медицини, Здоров'я, Київ, 351 с.*]
- Bacon, F., (2007), *Essays*, Cosimo Classics, 156 p.
- Locke, J. (2021), *The Complete Collection*, Kindle Edition, 360 p.
- McLaughlin, J. "The Originals: Classic Readings in Western Philosophy", viewed 11 July 2024, available at: <https://pressbooks.bccampus.ca/classicreadings/>
- Hume, D. A. "Treatise of Human Nature", viewed 11 July 2024, available at: <https://www.gutenberg.org/ebooks/4705>
- "Voltaire's writings" from Philosophical Dictionary, viewed 11 July 2024, available at: <https://history.hanover.edu/texts/voltaire/>
- François de La Rochefoucauld, "Moral maxims and reflections" [With an introd. and notes by George H. Powell. With a front. by N. Monsiau], viewed 11 July 2024, available at: <https://archive.org/details/moralmaximsrefle00larouoft/>
- Julien Offray de La Mettrie, "Man as machine", viewed 11 July 2024, available at: <http://bactra.org/LaMettrie/Machine/>
- Claude Adrien Helvétius, "A Treatise on Man: His Intellectual Faculties and His Education", viewed 11 July 2024, available at: https://books.google.com.ua/books?id=hKxBs-aR2hEC&redir_esc=y
- Elisabeth de Fontenay, Diderot, "Reason and Resonance", viewed 11 July 2024, available at: <https://archive.org/details/diderotreasonres0000font/>
- Jean-Baptiste Pierre Antoine de Monet de Lamarck, "Zoological philosophy; an exposition with regard to the natural history of animals", viewed 11 July 2024, available at: https://archive.org/details/zoologicalphilos00lama_0
- Boorse, C. (1987), "Concepts of health", *Health care ethics: an introduction* [D. Van De Veer and T. Regan, eds.], Temple University Press, Philadelphia, pp. 359-393.
- Engelhardt, Jr., H.T., and Wildes, K.W. (2004), "Philosophy of medicine", *Encyclopedia of bioethics*, 3rd edition, S.G. Post, ed. Macmillan, New York, pp. 1738-1742.
- Schaffner, K. F., and Engelhardt, Jr., H. T. (1998), "The Philosophy of Medicine", *Routledge Encyclopedia of Philosophy* [E. Craig, ed.], Routledge, London, pp. 264-269.

© **Anatoliy Vermenko**

ЕМПАТІЯ, ПРОФЕСІЙНА ЕМПАТІЯ, ЛІКАРСЬКА ЕМПАТІЯ: СПРОБА КОМПАРАТИВНОГО ПІДХОДУ

О. А. Вячеславова,

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, біоетики та історії медицини,
Національний медичний університет імені О.О. Богомольця, Київ, Україна
viacheslavovael@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4868-9663>

[https://doi.org/10.34017/1313-9703-2024-1\(23\)-2\(24\)-61-71](https://doi.org/10.34017/1313-9703-2024-1(23)-2(24)-61-71)

Анотація

Олена Вячеславова. Емпатія, професійна емпатія, лікарська емпатія: опит за сравнителен подход. В статията се прави опит за сравнителна характеристика на емпатията в помагащите професии, за да се изяснят спецификите на лекарската емпатия. Авторът вижда възможността за диференциране на видовете професійна емпатия в съответствие със спецификата на емпатогенната (екзистенциалната) ситуация, което позволява да се идентифицират структурните различия на помагащото поведение в работата на специалисти от различни профили, като се вземе предвид определената природа на помощта, както психологическа, така и практическа. Сравнителният метод показва влиянието на емпатогенната ситуация върху промените в структурата и процедурността на различните видове професійна емпатия. Тенденцията за универсализиране на теоретичния модел на емпатичните процеси, която разпространена в съвременния дискурс, се разглежда като една от причините за неоправданите опити за „разчленяване на емпатията“, за отдалечаване на практическата дейност по професійна помощ от емпатията. Показано е, че в сложната структура на помагащото поведение, която съчетава психологическа и практическа помощ, някои форми на помощ могат да имат доминиращ характер, други – подчинен. В динамичен аспект структурното единство на психологическата и практическата помощ при определени видове професійна емпатия, по-специално при лекарската емпатия, определя конкретни алгоритми за нейното прилагане с елементи на дискретност. Авторът отбелязва важността на професійно-ролеви аспекти за формирането на емпатични умения на бъдещите лекари, акцентира върху разбирането на ролевото измерение на професійната лекарска емпатия като една от предпазните мерки срещу емоционално прегаряне, разкрива гносеологическия потенциал на лекарската емпатия, нейната философско-антропологична основа.

Ключови думи: емпатогенна (екзистенциална) ситуация, волев аспект на професійна емпатия, социално-ролеви измерения на емпатията, структура на помагащото поведение, емпатия на социалния работник, емпатия на учителя, емпатия на психолога, емпатия на спасителя, процедурна дискретност на лекарската емпатия

Анотація

Олена Вячеславова. Емпатія, професійна емпатія, лікарська емпатія: спроба компаративного підходу. В статті здійснено спробу порівняльної характеристики емпатії в допомагаючих професіях з метою з'ясування особливостей лікарської емпатії. Автор вбачає можливість диференціації видів професійної емпатії відповідно до специфіки емпатогенної (екзистенціальної) ситуації, що дозволяє виявити структурну розбіжність допомагаючої поведінки в праці фахівців різного профілю з урахуванням певної природи допомоги, як пси-

хологічної, так і практичної. Компаративний метод показав вплив емпатогенної ситуації на зміни в структурі і процесуальності різних видів професійної емпатії. Поширена в сучасному дискурсі тенденція до універсалізації теоретичної моделі емпатичних процесів розглядається як одна із причин невиправданих спроб “розчленування емпатії”, дистанціювання практичної діяльності професійної допомоги від емпатії. Показано, що в складній структурі допомагаючої поведінки, що поєднує психологічну і практичну допомогу, певні форми допомоги можуть мати домінуючий характер, інші – підлеглий. В динамічному аспекті структурна єдність психологічної і практичної допомоги в певних видах професійної емпатії, зокрема, в лікарській емпатії визначає специфічні алгоритми її реалізації з елементами дискретності. Автор відзначає значущість професійно-рольових аспектів формування емпатичних навичок майбутніх лікарів, акцентує розуміння рольового виміру професійної лікарської емпатії як один з запобіжників емоційного вигорання, виявляє гносеологічний потенціал лікарської емпатії, її філософсько-антропологічну основу.

Ключові слова: емпатогенна (екзистенціальна) ситуація, вольовий аспект професійної емпатії, соціально-рольовий вимір емпатії, структура допомагаючої поведінки, емпатія соціального працівника, емпатія педагога, емпатія психолога, емпатія рятувальника, процесуальна дискретність лікарської емпатії

Abstract

Olena Vyacheslavova. Empathy, professional empathy, medical empathy: an attempt of a comparative approach. The article attempts to make comparative characteristics of empathy in assisting professions to clarify the specifics of medical empathy. The author perceives the possibility of differentiating the types of professional empathy according to the specifics of the empathogenic (existential) situation, which enables to find out the structural difference of assisting behavior in the work of specialists of various profiles, taking into account certain nature of help, both psychological and practical. The comparative method showed the influence of the empathogenic situation on changes within the structure and procedural nature of various types of professional empathy. The tendency to universalize the theoretical model of empathic processes, widespread in modern discourse, is viewed as one of the reasons for unjustified attempts to "dismember empathy", to distance practical activity of professional help from empathy. It is shown that in the complex structure of helping behavior, which combines psychological and practical assistance, certain forms of help can have a dominant character, others - subordinate. In a dynamic aspect, the structural unity of psychological and practical help in certain types of professional empathy, in particular, in medical empathy, determines specific algorithms for its implementation with elements of discretion. The author marks the importance of professional role-based aspects of the formation of empathic skills of future doctors; he emphasizes the understanding of the role-playing dimension of professional medical empathy as one of the safeguards against emotional burnout and reveals the epistemological potential of medical empathy, its philosophical and anthropological basis.

Key words: empathogenic (existential) situation, volitional aspect of professional empathy, socio-role-based dimension of empathy, structure of helping (assisting) behavior, empathy of a social worker, empathy of a teacher, empathy of a psychologist, empathy of a rescuer, procedural discreteness of medical empathy

Постановка проблеми. Емпатія в сучасному науковому дискурсі розглядається як структурно складний, багатовимірний феномен, “соціальна емоція, ...процес розуміння психічного стану іншої людини; вміння поставити себе на її місце, ...співчуття до іншої людини з приводу її страждання, що трансформується у бажання їй допомогти...” (Чаплук, 2018, с.33,

веб-ресурс). Однозначна наукова дефініція емпатії відсутня, розбіжності в її інтерпретації ускладнюють набуття теоретичних характеристик специфіки і визначення лікарської емпатії, що веде до її суперечливого тлумачення то як неусувної основи професійної діяльності (Владимирова та ін., 2023, веб-ресурс; Леухіна та ін., 2022, веб-ресурс), то як причини професійного вигорання (Павлюк та ін., 2018; Абдрахімова та ін., 2020, веб-ресурс). **Актуальність дослідження** лікарської емпатії визначена пацієнт-центристською орієнтацією сучасної медицини і практичними вимогами Стандарту вищої медичної освіти. Відповідно до компетентнісного підходу кафедра філософії, біоетики та історії медицини НМУ імені О. О. Богомольця пропонує студентам першого курсу вибірково навчальну дисципліну “Професіоналізм та медична культура”, в межах якої тематизується і питання лікарської емпатії. На нашу думку, увага до професійних видів емпатії (їх можливе різноманіття відповідає профілю професій) здатна утворити новий ракурс огляду зазначеного питання і сприятиме проясненню особливостей лікарської емпатії.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблеми професійної підготовки фахівців різних галузей суспільної практики є сьогодні предметом уваги філософів, соціологів, педагогів, психологів. З формуванням в останні десятиліття концепції емоційного інтелекту значущість емпатії як соціально цінної навички визнається в контексті будь-якої професійної діяльності, що виявилось у включенні емпатії в перелік “м’яких навичок” (soft skills) професіонала, бажаних для сучасного роботодавця на ринку праці. Разом з тим, науковці відзначають особливу значущість емпатії насамперед для фахівців “допомагаючих” професій: окремої уваги здобула емпатія педагогів (Заміщак, 2023, веб-ресурс; Перетятко та ін., 2017), соціальних працівників (Прожога та ін., 2021, веб-ресурс; Мельничук, 2016; Ратинська, 2016), лікарів і медичних сестер (Владимирова та ін., 2023, веб-ресурс; Леухіна та ін., 2022, веб-ресурс; Павлюк та ін., 2018; Мітіна, 2017), рятувальників (Вавринів та ін., 2018), суддів (Легких, 2020, веб-ресурс). Найбільш дослідженою є емпатія як основа і інструмент професійної діяльності психолога, психотерапевта (Чаплак, 2018, веб-ресурс; Лисенко, 2021, веб-ресурс). Наведені праці дозволяють стверджувати, що в науковому дискурсі щодо професійної емпатії склалась низка загальних тенденцій в характеристиці даного феномену. Фокус уваги дослідників зосереджено переважно на емпатії як індивідуально-психологічній властивості (стані, процесі), що підтверджується наявністю численних емпіричних вимірювань емпатичних здібностей досліджуваних (Владимирова та ін., 2023, веб-ресурс; Прожога та ін., 2021, веб-ресурс). Не викликає сумніву, що професійне становлення людини залежить від особистісних чинників, проте поряд з тим важливо було б урахувати значущість і специфіку емпатії як складника професійної (соціальної) ролі фахівця. Загальною особливістю багатьох зазначених вище дескрипцій емпатії є також презентація її як переважно емоційного феномена у складі професійної діяльності. Парадоксально, але попри традиційну констатацію трістої компонентної структури емпатії (емоційний / когнітивний / поведінковий, або конативний складники), яка присутня практично в кожній праці, у висновку деякі автори останній компонент “за замовчуванням” пропускають, фактично усуваючи діяльність допомоги із структури емпатії, невиправдано спрощуючи її до комунікації (Перетятко та ін., 2017; Прожога та ін., 2021, веб-ресурс; Ратинська, 2016; Леухіна та ін., 2022, веб-ресурс). Трактуювання емпатії як переважно емоційної комунікації обертається ще і тим, що за межами уваги дослідників залишаються особливості гносеологічного потенціалу емпатії у професійному людинознавчому пізнанні. Нарешті, помітною ознакою багатьох академічних праць, присвячених емпатії і професійній емпатії, є їх спрямування на створення абстрактної теоретичної моделі емпатії (своєрідного “ідеального типу”), яка була б здатна узагальнити, охопити і вмістити в себе одразу всі способи її побутування, в тому числі, і без розрізнень професійного і непрофесійного вимірів емпатії. Чи можливо це? Проблема-тичність такої задачі (а саме вона породжує нескінченні дискусії психологів) буде очевидною,

якщо ураховувати практичний характер феномена емпатії: індивідуально – особистісні емпатичні здібності, природно притаманні кожній людині, мають лише потенційний характер, і як саме вони будуть реалізовуватись (і чи будуть взагалі), залежить не лише від вимірюного рівня емпатичності (високого, середнього чи низького), а і від емпатогенної ситуації. Між тим, останнє поняття не є пріоритетним для дослідників, рідка згадка емпатогенної ситуації як чинника емпатії (Ратинська, 2016, с.152) не супроводжується аналітикою. **Метою** наведених нижче нотаток є спроба коротко оглянути професійні види емпатії в компаративному аспекті у пошуках відповіді на питання: чи різняться структура, шляхи і способи реалізації емпатії як професійної навички в діяльності лікаря, соціального працівника, педагога, рятувальника, психолога? І що специфічного в лікарській емпатії?

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, головним принципом диференціації видів професійної емпатії може бути виявлення саме *емпатогенних ситуацій*, які у згорнутому вигляді присутні, “упаковані” в специфічному профілі професійної діяльності. *Емпатогенні ситуації є психологічним корелятом екзистенціальних ситуацій*, які загалом належать онтологічному виміру людського буття. До них можуть бути віднесені наступні: вікові переходи (від дитинства до підліткового віку і дорослого стану, від зрілості до старості); вибір / переобрання життєвого шляху, професії; самоактуалізація і особистісне становлення; створення родини; народження дитини, материнство, батьківство; розлучення; самотність; залежність; втрата батьків і дитяче сирітство; хвороба; війна; окупація; міграція та еміграція, перебування на чужині; насильство; каліцтво, інвалідність, обмеження можливостей; позбавлення волі, полон; стихійне лихо, надзвичайні ситуації; смерть близьких; переживання горя, депресія; родинне і соціальне неблагополуччя, соціальна маргінальність; бідність та ін.

В окресленому масиві емпатогенних ситуацій можна виокремити, по-перше, такі, що мають характер переходу, межі, отже, містять високу міру невизначеності, непевності з можливими наслідками психологічного дисбалансу і виникненням певних психологічних проблем. Саме такі ситуації потрапляють в поле професійної уваги психологів і педагогів. Цікавий зразок емпатогенної ситуації знаходимо в одній із праць М. Мамардашвілі: розмірковуючи про свою ранню юність, філософ зазначав, що ніколи не хотів би повернутись в той час і не наважився б пережити цей віковий етап ще раз, оскільки він супроводжувався станом нестерпного душевного дискомфорту і сум'яття через невизначеність, непевність, необхідність знайти і визначити невідомого себе на життєвому роздоріжжі. Супровід і підтримка зростаючої особистості у її прагненні здійснити власний вибір є одним із способів реалізації емпатичної турботи педагога.

По-друге, серед зазначених вище емпатогенних ситуацій є і такі, що мають чітко визначені або позитивні або негативні характеристики. Професійна емпатія соціального працівника, лікаря, рятувальника є насамперед реакцією на негативно забарвлені емпатогенні ситуації, пов'язані із стражданням, з певною загрозою, з нестачею чогось як проблемою (нестачею здоров'я, безпеки, засобів для існування, домівки, втраченої внаслідок війни, сил і можливостей для здійснення простих побутових справ, якщо йдеться про немічних і т. ін.). Проблеми такого характеру мають не лише психологічний вимір – їх потрібно вирішувати із залученням професійної допомоги (допомогти відновити здоров'я, врятувати від небезпеки, знайти житло і т. ін.). Специфіка емпатогенної (екзистенціальної) ситуації в даному випадку веде до ускладнення структури допомагаючої поведінки: до психологічної підтримки (вона теж присутня) додається практична професійна допомога (лікувальна, рятувальна та ін.), яка не обмежується роботою в ментальній галузі, і допомога маршрутизації. Остання представлена, наприклад, в діяльності соціального працівника у формі супроводу підопічних в контактах із соціальними інституціями (лікувальними, правовими, комунальними, державними та ін.) для вирішення проблем із залученням різних видів професійних ресурсів. В

основі наведеного твердження буде визнання того, що *емпатична допомога в допомагаючих професіях, відповідно до професійного профілю, може мати різну природу (психологічну / непсихологічну, практичну) і різну структуру. В подібній складній структурі певні форми допомоги матимуть домінуючий характер, інші – підлеглий, інструментальний, супровідний*. Так, цілком очевидно, що цінність лікарського співчуття залежить від ефективності дій медичної допомоги.

В працях вітчизняних фахівців щодо лікарської емпатії останнім часом простежується тенденція обмежувати професійну емпатію комунікативною практикою (Леухіна та ін., 2022, веб-ресурс), не урахувати дії професійної медичної допомоги як емпатичну турботу, як провідну діяльнісно-поведінкову ланку лікарської емпатії. Не поділяючи таку точку зору, зазначимо, що, на нашу думку, в такому випадку має місце недооцінка вольового аспекту в характеристиці емпатії. Останній невиправдано мало привертає увагу дослідників. Проте О. С. Вавринів, відзначаючи величезну значущість вольових якостей особистості у професії рятувальників, вбачає в них одну із основ професійної емпатії: “Професійна діяльність рятувальників пов’язана із значним психоемоційним навантаженням та ризиком для життя, і саме бажання допомогти людям у багатьох випадках переважає над страхом смерті, що дає можливість успішно виконувати професійне завдання”. Отже, основою допомагаючої поведінки рятувальників виступає вольова налаштованість, яка “мобілізуватиме і спонукатиме їх до здійснення аварійно-рятувальних дій, спрямованих на порятунок потерпілих” (Вавринів та ін., 2018, с. 15).

Ситуації ризику і психоемоційного навантаження, пов’язаного з необхідністю прийняття відповідальних рішень, результати яких можуть бути не гарантованими, присутні і в лікарській професії (чи виправдана оперативна допомога, якщо шанс на позитивний результат лише 50%? А якщо 40%? А 20%? А якщо без цього 0% шансів?), тому вольова інтенція надати допомогу і спасти хворого і в даному випадку виступає однією із основ професійної емпатії. Разом з тим, вольове бажання надати професійну допомогу не обов’язково потребує ситуацій ризику для життя чи репутації професіонала, підтвердженням чому може бути реалізація місії соціальних працівників з рятування ВІЛ-інфікованих (Дмитрук, 2024, веб-ресурс).

Як зазначають фахівці, невиправдане “розчленування емпатії” з метою відв’язати її від сутності справи в багатьох галузях, аби зробити діяльність незалежною від емпатії, є ознакою нашого часу і має полемічний характер в сучасному науковому дискурсі (Кріль, 2020, веб-ресурс). Проте, на нашу думку, варто погодитись з інтегративною позицією і розглядати емпатію як “складну функціональну систему, в якій когнітивний та емоційний компоненти складають взаємозумовлену єдність, що опосередковує дію та формує допомагаючу поведінку” (Вавринів та ін., 2018, с. 15). Щодо лікарської емпатії ця позиція в зарубіжних дослідженнях підкріплюється думкою С. В. Мерсера, згідно з якою в клінічній емпатії обов’язково присутній такий ключовий складник, як “*здатність діяти певним терапевтичним шляхом*” (цитовано за: Леухіна та ін., 2022, с.166, веб-ресурс), тобто, *діяльність медичної допомоги ураховується як реалізація емпатії*.

Можна припустити, що однією із причин намагання дистанціювати діяльність професійної допомоги від емпатії є вже відзначена вище тенденція до універсалізації теоретичної моделі емпатичних процесів, до приписування їй всеохоплюючого характеру. Між тим, професійна емпатія в різних її версіях не завжди співпадатиме з таким “ідеальним типом”. Емпатія практична і залежна від емпатогенної ситуації. Так, під час надання професійної допомоги рятувальників не знайдеться часу для співпереживання через екстремальність обставин, в яких відбуваються рятувальні роботи. Сумнівний статус співпереживання (але не співчуття і підтримки) в структурі лікарської емпатії зазначався в навчальному посібнику колективу авторів (Леухіна та ін., 2022, с. 83, веб-ресурс), слушність такої позиції обговорювалась нами раніше

(Вячеславова, 2023, веб-ресурс). Разом з тим в праці психолога, педагога, психотерапевта співпереживання безперечно є ключовим компонентом професійної емпатії, діяльність допомоги здійснюється лише засобами комунікації, психологічного впливу, “розмовної” терапії”, інших дій, крім роботи з психологічними процесами, в цих галузях не передбачено. Корисна гносеологічна метафора уподібнює емпатію гаджету: можна мати “гаджет емпатії”, але не користуватись ним, можна застосовувати дві чи три функції із множини існуючих (Кроль, 2020, веб-ресурс). Отже, емпатія буває несхожою на поширені уявлення про неї, вона, будучи багатовимірним феноменом, поєднує онтологічні, психологічні, комунікативні і гносеологічні аспекти, як було показано в нашому попередньому дослідженні (Вячеславова, 2023, веб-ресурс). *В професійних видах емпатії, відповідно до емпатогенної ситуації, здатні активуватись ті чи інші її складники.*

Різняться і процесуальні аспекти емпатії. Так, в реалізації емоційного залучення можуть бути наявними певні паузи, зразок чого надає волонтерська діяльність. Очевидно, що вона є способом реалізації емпатичної поведінки, але емоційне залучення і діяльність допомоги в даному випадку часто розведені в часі: доставка допомоги в зону бойових дій чи евакуація цивільних з прифронтових територій вимагають тверезості, зібраності, розрахунку, раціональності, а не співпереживання, яке тут і тепер має бути призупинено, аби не завадити діям допомоги.

Подібно до волонтерства, і в лікарській справі навички емпатування включають в себе не лише усвідомлення і відстеження емоційних станів, а й необхідність відокремлення їх від практики допомоги. Якщо в професійній емпатії психолога або педагога і емоційне залучення, і допомога підтримки перебувають в єдиному суцільному психологічному полі, то в лікарській емпатії панівним є правило, що вимагає не впускати емоції в процес медичної допомоги, яка потребує тверезості і розрахунку і має передбачати моменти призупинення емоційного залучення (відповідно до ситуації: реанімація, операційна, надзвичайні стани та ін.). Маємо покроковий схематизм траєкторії: спочатку співчуття і підтримка на основі вміння поставити себе на місце іншого; проте наступний крок – дистанціювання від емоцій з метою надання практичної допомоги. Таким чином, *емпатія як динамічний процес може мати різні алгоритми реалізації, включно з елементами дискретності.*

Приклад волонтерської діяльності як порівняльний зразок є корисним і щодо такої характеристики професійної емпатії як *входження в емпатичний процес: для фахівця воно має бути не стихійним, спонтанним, а керованим на основі спеціальних знань, вмінь і навичок, передбачених певною професійною (соціальною) роллю.* Структура професійної емпатії як єдність професійно значущих якостей особистості і спеціально сформованих професійно орієнтованих навичок емпатії, наголошується багатьма науковцями (Перетятко та ін., 2017; Ратинська, 2016; Мельничук, 2016), проте професійно-рольові аспекти формування таких навичок залишаються поза уваги. Між тим, важливі міркування щодо соціальної ролі лікаря в контексті навчання студентів-медиків і формування в них професійної медичної культури наведено у класичній праці американського соціолога Е. Ч. Хьюза (Hughes, 1956). Хоча проблема професійної ролі імпліцитно просякає усі напрями підготовки майбутніх лікарів, вона зазвичай є мало обговорюваною, тому науковець наполягав на доцільності розрізнення в медичній освіті конвенціональних / символічних / технічних передумов професійної освіти і тих, що відносяться до опанування професійних ролей. Природа ролі передбачає інших людей, роль – це певна система очікувань, те, чого інші очікують від людини і чого сама людина очікує від себе, тому “порадник”, “чужина людина”, “надія та опора”, “саме терпіння”, “повірений”, – усі ці терміни, як і протилежні їм, відносяться до ролей, а не до технічних вмінь лікаря як таких, зазначав Хьюз. (Показово, що усі наведені ознаки є характеристиками емпатичного лікаря). Зразковим членом професії він називає людину, яка не лише добре володіє медичними зна-

ннями і технічними фаховими можливостями, а й добре виконує свою роль по відношенню до себе, своїх колег, пацієнтів, персоналу і публіки. Отже, питання “для кого грається роль?” висвітлює проблему “значущих інших” (референтних груп), людей, від яких залежить репутація лікаря, до яких він дослухається, з якими ідентифікує себе, які мають вплив на його кар’єру. Як наголошував Хьюз, в цій системі рольових відносин пацієнт є людиною, яка суттєво впливає на дохід лікаря, його репутацію, підвищення майстерності і підтвердження його уявлень про себе як про лікаря. Вірні уявлення про себе є вкрай важливими, оскільки поняття професійної ролі передбачає і тверезе відкриття себе: роль і “я” не тотожні, роль виконується (Там само).

Додаючи від себе, наголосимо, що *входження в соціальну роль лікаря є водночас і входженням в ситуацію професійної лікарської емпатії*. В роботі із студентами-медиками потрібно приділяти увагу специфіці професійно-рольових аспектів лікарської праці, оскільки, як показують обговорення на семінарах, для початківців поняття ролі, яку потрібно вміти добре “грати”, нерідко асоціюється з штучністю і нещирістю і через те ставиться під сумнів. Між тим *розуміння рольового виміру професійної лікарської емпатії є одним із запобіжників емоційного вигорання і має сприяти формуванню навичок не лише входження в емпатичний процес, а й, що не менш важливо, навичок і знання траєкторій виходу із нього*, для чого існують техніки деролінгу (виходу із ролі, дистанціювання, переключення), опанування яких важливе з метою самозбереження і протидії вигоранню.

Завдання формування емпатії як професійної навички в допомагаючих професіях актуалізує пізнавальний потенціал емпатії. Професійна емпатія слушно розглядається сьогодні як складова професійного інтелекту (Мельничук, 2016), відзначалась і важливість гносеологічної емпатії як окремого виду емпатії (не змішувати з когнітивними аспектами емпатії (Вячеславова, 2023, веб-ресурс)). На наш погляд, є підстави наголошувати її роль в професійному навчанні майбутніх лікарів. Гносеологічна емпатія є інструментом соціально-гуманітарного знання або міждисциплінарних наук і соціальних практик, в яких присутня вагома гуманітарна складова, як в медицині. Гносеологічна емпатія, на наш погляд, передбачає формування певного пізнавального-практичного встановлення як передумови пізнання людини. Воно має відповідати об’єкту і предмету пізнання: якщо пізнання і соціальні практики спрямовані на людину (і світ її буття), то до неї не можна ставитись як до об’єктів і предметів пізнання математики, фізики, астрономії, хімії і т. ін. Із входженням в допомагаючі професії таке гуманістичне пізнавально-практичне встановлення, змістом якого є визнання цінності і гідності людини, свідоми обирається / формується / виховується один раз назавжди і реалізується відтоді в професійній діяльності. Саме воно виступає загальним джерелом професійної емпатії. Остання має, таким чином, міцний філософсько-антропологічний фундамент.

Можливість такого бачення впливає із характеристик наведених вище емпатогенних (екзистенціальних) ситуацій, в полі яких розгортається діяльність фахівців допомагаючих професій: всі зазначені ситуації мають архетипний характер, тобто, попри індивідуальні розбіжності, мають здатність відтворюватись і повторюватись в долях багатьох людей поза часом, характеризуючи спільну ситуацію “буття людиною”. Вони є ситуаціями, в яких індивідуально-унікальне і всезагальне людське перетворюється в єдність, забезпечуючи подвійний фокус бачення людини, що є корисною передумовою професійної емпатії: якщо відсутня можливість входити в нюанси індивідуальної ситуації (пацієнта, підопічного, клієнта), у фахівця-професіонала завжди зберігається базисний рівень солідарності / людяності (заснований на досвіді “буття людиною”), здатний мотивувати емпатичний процес допомоги.

Висновки. Порівняльний підхід дозволив виявити вплив емпатогенної ситуації на зміни в структурі і процесуальності різних видів професійної емпатії в допомагаючих професіях. Особливостями лікарської емпатії є 1) її зв’язок з архетипними емпатогенними (екзистенціальними) ситуаціями хвороби (загрози здоров’ю, життю); 2) специфіка емпатогенної ситуації

визначає ускладнену структуру допомагаючої поведінки, яка містить не лише психологічний і комунікативний елементи, а і дію практичної медичної допомоги; 3) лікарська емпатія як динамічний процес передбачає можливість дискретної послідовності складових (співчуття, підтримка / призупинення емоційного залучення з метою надання практичної допомоги). **Перспективи подальших розвідок** вбачаємо в дослідженні професійно-рольових аспектів лікарської емпатії.

Література та посилання

- Абдрахімова, Ц, Мухаровська, І, та ін. (2020), "Особливості комунікації у медичному середовищі (методичні рекомендації)", *Психосоматична медицина і загальна практика*, №5, Електронний ресурс. Режим доступу (25.06.2024): <https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/212>
- Вавринів, О. С., Яремко, Р. Я. (2018), "Теоретичні аспекти формування емпатії майбутніх рятувальників", *Дослідження різних напрямів розвитку психології та педагогіки: Збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції* (16-17 листопада 2018 р., м. Одеса), "Південна фундація педагогіки", Одеса, Ч.1, с. 12-15.
- Владимирова, В. І., Моргун, Н. І. (2023), "Емпіричне дослідження емпатійних здібностей майбутніх медиків у структурі їх професійної компетентності", *Психологія і особистість*, № 1 (23). с. 109-118, Електронний ресурс. Режим доступу (25.06.2024): <https://doi.org/10.33989/2226-4078.2023.1.274736>
- Вячеславова, О. А. (2023), "Лікарська емпатія в онтологічному, гносеологічному, комунікативному та психологічному вимірах", *Идеи. Философско списание. Специально научно издание*. Пловдив. 1(21) – 2(22), с. 98-110, Електронний ресурс. Режим доступу (25.06.2024): [https://doi.org/10.34017/1313-9703-2023-1\(21\)-2\(22\)-98-110](https://doi.org/10.34017/1313-9703-2023-1(21)-2(22)-98-110)
- Заміщак, М. І. (2023), "Психологічні особливості формування емпатії в майбутніх педагогів", *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія "Психологія", Вип.1, с. 62-66 Електронний ресурс. Режим доступу (25.06.2024): <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2023.1.12>
- Кроль, Л. (2020), "Як працює емпатія", Електронний ресурс. Режим доступу (25.06.2024): <https://readli.net/chitat-online/?b=1005402&pg=3>
- Легких, К. В. (2020), "Роль емпатії у професійній діяльності суддів", *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія "Юриспруденція"*, №41, с.164-167, Електронний ресурс. Режим доступу (25.06.2024): <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.44.34>
- Леухіна, А. Г., Богдан, Д. Б. та ін. (2022), *Людяність та емпатія в охороні здоров'я. Посібник для викладачів, Майстер-книга*, Київ 364 с., Електронний ресурс. Режим доступу (25.06.2024): [https://Людяність та емпатія \(mededu.org.ua\)](https://Людяність та емпатія (mededu.org.ua))
- Лисенко, Л. М. (2021). "Емпатія як компонент професійної компетентності у майбутніх психологів", *I International Scientific and Practical Conference "Education and science of today: intersectoral issues and development of sciences"*, Volume 3. Cambridge, UK, с. 147-149, Електронний ресурс. Режим доступу (25.06.2024): <https://doi.org/10.36074/logos-19.03.2021.v.3.46>
- Мельничук, О. Б. (2016), "Емпатія в структурі професійного інтелекту майбутніх фахівців соціальної сфери", *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка*, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПНУ, Вип.31, с. 213 – 226.
- Мітіна, С. В. (2017), "Емпатія як професійно важлива якість медичного фахівця", *Науковий вісник*

- Херсонського державного університету. Серія "Психологічні науки", Вип. 1, Т. 1, с. 82 – 88.
- Павлюк, Т. В., Толокова, Т. І. (2018), "Емпатія у професійній діяльності медичних сестер", *Медсестринство*, № 1, с. 53 – 56.
- Перетятко, Л. Г., Юдіна, Н. О. (2017), "Аналіз емпатії і темпераменту як компонентів педагогічної діяльності", *Психологія і особистість*, №1 (11), с. 146 – 154.
- Прожога, І. В., Гайтан, Ю. Є та ін. (2021), "Розвиток емпатії як чинник співпереживання у майбутніх соціальних працівників", *Інноваційна педагогіка*, Вип. 42, с. 192 – 198, Електронний ресурс. Режим доступу (25.06.2024): <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/42.39>
- Ратинська, О. М. (2016), "Дослідження емпатійності у майбутніх соціальних працівників", *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія "Педагогіка, соціальна робота"*, Вип. 36, с. 150 – 153.
- Дмитрук, О. (2024), "Тихі герої. Як соціальні працівники в тіні війни рятують життя людей з ВІЛ", *LIGA.net*, Електронний ресурс. Режим доступу (25.06.2024): <https://projects.liga.net/silent-heroes/>
- Чаплак, Я. В. (2018), "Проблема емпатії в психології та її важливість у професійному становленні психолога", *Психологічний журнал*, № 5 (15), с. 23-39, Електронний ресурс. Режим доступу (25.06.2024): <https://doi.org/10.31108/1.2018.5.15.2>
- Hughes, E. C. (1956), "The Making of a Physician: General Statement of Ideas and Problems", *Human Organization*, Vol. 14, № 4, pp. 21 – 25.

References

- Abdriakhimova, T., Mukharovska, I., et al. (2020), "Features of Communication in the Medical Environment (Methodological Recommendations)" ["Osoblyvosti komunikatsii u medychnomu seredovyshchi (metodychni rekomendatsii)"], *Psychosomatic Medicine and General Practice [Psykhosomatychna medytsyna ta zahalna praktyka]*, No.5, viewed 25 June 2024, available at: <https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/212> [in Ukrainian]
- Vavrynyv, O. S., Yaremko, R. Ya. (2018), "Theoretical aspects of the formation of empathy of future rescuers" ["Teoretychni aspekty formuvannya empatiyi majbutnix ryatuval'ny'kiv"], *Research of various directions of development of psychology and pedagogy: Collection of scientific works of participants of the international scientific and practical conference (November 16-17, 2018, Odessa) [Doslidzhennya rizny'x napryamiv rozvy'tku psy'xologiyi ta pedagogiky: Zbirny'k naukovy'x robit uchasny'kiv mizhnarodnoyi naukovo-prakty'chnoyi konferenciyi] (16-17 ly'stopada 2018 r., m. Odessa)]*, "Southern Foundation of Pedagogy", Odessa, Part 1. pp. 12-15 [in Ukrainian]
- Vladimirova, V. I., Morgun, N. I. (2023), "Empirical Study of Empathic Abilities of Future Medical Professionals within the Structure of their Professional Competence" ["Empyrychne doslidzhennia empatychnykh zdibnostei maibutnykh medykyv u strukturi yikh profesiinoi kompetentnosti"], *Psychology and Personality [Psykhologhiia i osobystisť]*, No. 1 (23), pp. 109-118, viewed 25 June 2024, available at: <https://doi.org/10.33989/2226-4078.2023.1.274736> [in Ukrainian]
- Viacheslavova, O. A. (2023), "Medical empathy in ontological, epistemological, communicative and psychological dimensions" ["Likars'ka empatiya v ontologichnomu, gnoseologichnomu, komunikaty'vnomu ta psy'xologichnomu vy'mirax"], *Ideas. Philosophical journal. Special scientific edition [Idei. Filosofsko spisanie. Specialno nauchno izdanie]*, Vol. 1(21) – 2(22), pp. 98 – 110, viewed 25 June 2024, available at: [https://doi.org/10.34017/1313-9703-2023-1\(21\)-2\(22\)-98-110](https://doi.org/10.34017/1313-9703-2023-1(21)-2(22)-98-110) [in Ukrainian]

- Zamishchak, M. I. (2023), "Psychological features of the formation of empathy in future teachers" ["Psy'xologichni osobly'vosti formuvannya empatiyi v majbutnix pedagogiv"], *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. "Psychology" series* [Naukovy'j visny'k Uzhgorod's'kogo nacional'nogo universy'tetu. Seriya "Psy'xologiya"], Issue 1, pp. 62 – 66, viewed 25 June 2024, available at: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2023.1.12> [in Ukrainian]
- Krol, L. (2020), "How empathy works" ["Yak pracuyuye empatiya"], viewed 25 June 2024, available at: <https://readli.net/chitat-online/?b=1005402&pg=3> [in Ukrainian]
- Legkykh, K. V. (2020), "The role of empathy in the professional activity of judges" ["Rol' empatiyi u profesijnij diyal'nosti suddiv"], *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series "Jurisprudence"* [Naukovy'j visny'k Mizhnarodnogo humanitarnogo universy'tetu. Seriya "Yury'sprudenciya"], No. 41. pp. 164-167, viewed 25 June 2024, available at: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.44.34> [in Ukrainian]
- Leukhina, A. G., Bohdan, D. B., et al. (2022), *Humanity and Empathy in Healthcare. Guidebook for Instructors* [Liudianist ta empatiia v okhoroni zdorov'ia. Posibnyk dlia vykladachiv], "Master-Kniga", Kyiv, 364 p., viewed 25 June 2024, available at: <https://mededu.org.ua/wp-content/themes/metheme/assets/pdf/lib7.pdf> [in Ukrainian]
- Lysenko, L. M. (2021), "Empathy as a component of professional competence in future psychologists" ["Empatiya yak komponent profesijnoyi kompetentnosti u majbutnix psy'xologiv"], *I International Scientific and Practical Conference "Education and science of today: intersectoral issues and development of sciences"*, Volume 3, Cambridge, UK, pp. 147-149, viewed 25 June 2024, available at: <https://doi.org/10.36074/logos-19.03.2021.v.3.46> [in Ukrainian]
- Melnychuk, O. B. (2016), "Empathy in the structure of professional intelligence of future specialists in the social sphere" ["Empatiya v strukturi profesijnogo intelektu majbutnix faxivciv social'noyi sfery"], *Problems of modern psychology: Collection of scientific works of K-PNU named after Ivan Ohienko*, Institute of Psychology named after H.S. Kostyuk NAPSU [Problemy' suchasnoyi psy'xologiyi: Zbirny'k naukovy'x prac' K-PNU imeni Ivana Ogiyenka, Insty'tutu psy'xologiyi imeni G.S. Kostyuk NAPNU], Issue 31, pp. 213-226 [in Ukrainian]
- Mitina, S. V. (2017), "Empathy as a Professionally Important Quality of a Medical Specialist" ["Empatiia yak profesiino vazhlyva yakist medychnoho fakhivtsia"], *Scientific Herald of Kherson State University. Series "Psychological Sciences"* [Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya "Psykhologichni nauky"], Issue 1(1), pp. 82-88 [in Ukrainian]
- Pavlyuk, T. V., Tolokova, T. I. (2018), "Empathy in the Professional Activities of Nurses" ["Empatiia u profesiinii diialnosti medychnykh sester"], *Nursing* [Medsestrynstvo], No. 1, pp. 53-56 [in Ukrainian]
- Peretyatko, L. G., Yudina, N. O. (2017), "Analysis of empathy and temperament as components of pedagogical activity" ["Analiz empatiyi i temperamentu yak komponentiv pedagogichnoyi diyal'nosti"], *Psychology and personality* [Psy'xologiya i osoby'stist'], No.1 (11), pp. 146-154 [in Ukrainian]
- Prozhoga, I. V., Gaitan, Yu. Ye., etc. (2021). "The development of empathy as a factor of empathy in future social workers" ["Rozvy'tok empatiyi yak chy'nny'k spivperezhy'vannya u majbutnix social'ny'x pracivny'kiv"], *Innovative pedagogy* [Innovacijna pedagogika], Issue 42, pp. 192-198, viewed 25 June 2024, available at: <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/42.39> [in Ukrainian]
- Ratynska, O. M. (2016), "Research of empathy among future social workers" ["Doslidzhennya empatijnosti u majbutnix social'ny'x pracivny'kiv"], *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series "Pedagogy, social work"* [Naukovy'j visny'k Uzhgorod's'kogo

nacional'nogo universy'tetu. Seriya "Pedagogika, social'na robota"], Issue 36, pp. 150-153 [in Ukrainian]

- Dmytruk, O. (2024), "Silent heroes. How social workers in the shadow of war save the lives of people with HIV" ["Ty`xi geroyi. Yak social'ni pracivny`ky` v tini vijny` ryatuyut` zhy`ttya lyudej z VIL", LIGA.net [LIGA.net], viewed 25 June 2024, available at: <https://projects.liga.net/silent-heroes/> [in Ukrainian]
- Chaplak, Y. V. (2018), "The Problem of Empathy in Psychology and Its Importance in the Professional Development of a Psychologist" ["Problema empatii v psykholohii ta yii vazhlyvist u profesiinomu stanovlenni psykholoha"], *Psychological Journal* [*Psykhologichnyi zhurnal*], No. 5(15), pp. 23-39, viewed 25 June 2024, available at: <https://doi.org/10.31108/1.2018.5.15.2>
- Hughes, E. C. (1956), "The Making of a Physician: General Statement of Ideas and Problems", *Human Organization*, Vol. 14, No. 4, pp. 21 – 25.

© **Олена Анатоліївна Вячеславова**

ДИСКУСИОНЕН КЛУБ

ХРИСТИАНСТВО У ПОВОЄННІЙ УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ, ТЕНДЕНЦІЇ, ЗАСТОРОГИ. “ТЕОЛОГІЯ ПІСЛЯ БУЧІ”

П. Ю. Павленко,

доктор філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди Національної академії наук України, Україна,
pavpavua@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3688-6440>

[https://doi.org/10.34017/1313-9703-2024-1\(23\)-2\(24\)-72-82](https://doi.org/10.34017/1313-9703-2024-1(23)-2(24)-72-82)

Анотація

Павло Павленко. Християнство в следвоенна Україна: предизвикателства, тенденції, предпазливост. “Теологията след Буча”. Статията е едно от първите в украинското академично религиозно научно изследване на християнството в Україна по време на настоящата руско-украинска война. Авторът очертава възможните условия за появата на нова теологична система в украинското християнство след Победата над рашизма, по примера на тази, която се появи в западното християнство в края на Втората световна война. В същото време статията разкрива редица предупреждения, които, ако не бъдат разгледани днес, могат да направят невъзможно конструктивното развитие на тази теология.

Ключови думи: християнство, протестантизъм, Библия, теология след Аушвиц, теология след Буча, руско-украинска война, геноцид в Україна, Холокост

Анотація

Павло Павленко. Християнство у повое́нній Україні: виклики, тенденції, засторо́ги. “Теоло́гія після́ Бучі”. Стаття є чи не першою в українському академічному релігієзнавстві науковою розвідкою християнства в Україні доби нинішньої російсько-української війни. Автор накреслює можливі умови щодо появи в царині українського християнства після Перемоги над рашизмом нової теологічної системи, за прикладом тієї, яка започаткувалась у західному християнстві по завершенні II Світової війни. Водночас у статті розкривається ряд застережень, які можуть, якщо на них не зреагувати вже сьогодні, унеможливити конструктивний розвиток зазначеного богослов'я.

Ключові слова: християнство, протестантизм, Біблія, теологія після Освенцима, теологія після Бучі, російсько-українська війна, геноцид в Україні, Голокост

Abstract

Pavlo Pavlenko. Christianity in post-war Ukraine: challenges, trends, cautions. “Theology after Bucha”. The article is almost the first scientific study of Christianity in Ukraine within the period of the current Russian-Ukrainian war in Ukrainian academic religious studies. The author outlines possible conditions for the appearance of a new theological system in Ukrainian Christianity after the victory over Rashism, following the example of the one that started in Western Christianity after World War II. At the same time, the article reveals a number of cautions that can,

if not responded to these days, make the constructive development of this theology impossible.

Keywords: Christianity, Protestantism, Bible, theology after Auschwitz, theology after Bucha, Russian-Ukrainian war, genocide in Ukraine, Holocaust

Актуальність дослідження і постановка проблеми. Тема статті є допоки дослідницькою цілиною для науковців, оскільки “теологія після Бучі” – це, так би мовити, робоче поняття, одна з можливих назв богословського напрямку, який буде притаманний повоєнному християнству в Україні. Про можливість появи “теології після Бучі” нині лише почали говорити окремі представники церков. З огляду на це, літератури, яка б безпосередньо присвячувалась “теології після Бучі” ще не існує. Є лише окремі декларації, зауваги і пропозиції служителів. Однак вони чітко вказують на неминучість появи у майбутньому подібного богослов’я в Україні, а тому їх цілком можна вважати початками підготовки ідейного ґрундаленту для його появи. У статті накреслюються можливі паралелі між “теологією після Освенцима” і майбутньою “теологією після Бучі”. Спираючись на висновки першої автор застерігає потенційних “теологів після Бучі” від неминучих проблем, на які ті можуть натрапити і які свого часу прирекли “теологію після Освенцима” до хибних висновків і, зрештою, до забуття. Вітчизняних досліджень, які конкретно присвячені студіюванню “теології після Освенцима” також немає. Певною мірою це пояснюється тим, що ця теологія була явищем західного (передовсім європейського) християнства 2-ї пол. XX ст. В радянський час ця тема з ідеологічних причин була непопулярною, а за періоду відновлення Незалежності України відтінилась іншими, більш важливішими й нагальнішими дослідницькими проєктами, спрямованими на реабілітацію й відновлення сторінок нашої історії, зокрема, Українського християнства.

Виклад основного матеріалу. Нова реальність, в якій опинилась Україна від 24 лютого 2022 року, виявила світоглядну прірву між віровченнями церков і практичною діяльністю їхніх вірян. Переважна більшість протестантських конфесій в Україні виявились безпорадними у поясненні воєнної реальності змістом Святого Письма. А численні злочини російських окупантів, які були відкриті світу після звільнення Київщини у березні-квітні 2022 року, зокрема, місця катувань і масових розстрілів українців у Бучі, Ірпені, Бородянці, зруйнували усталену картину їхнього світорозуміння, означили прірву між теоретичними засадами євангельського віровчення та їхньою практичною реалізацією в умовах української національно-визвольної війни.

Місто Буча стало сукупним символом сучасного геноциду українського народу, оскільки в ході звільнення Київщини саме воно було першим, яке засвідчило масштабність злочинів росіян проти українців. Саме Буча дала привід багатьом задуматись, а чи є взагалі Бог? Кажуть, на війні не буває атеїстів. Це не зовсім правда, бо в Україні саме після Бучі побільшало тих, хто зневірився не просто у християнстві, але й в релігії взагалі.

“Бог є Любов”, повчає християнство. У мирний час це твердження сприймається віруючими цілком природно. Прийнятним є сповідання євангельського пацифізму з його “любов’ю до ворогів”, з ідеями про ненасилля щодо іншої людини і непротидією злу. Проте під час війни, коли довкола несправедливість, страждання, горе, смерть, доволі складно вірувати, що Бог є Добрим (Благим), що він є милосердним і усемилостивим Творцем. Якщо новозавітний Бог є Любов, то чому попустив масові страждання і вбивства невинних? Чому не захистив бодай дітей? – Якщо не хотів, то він не є Любов’ю. А якщо не міг, тоді він не Вседержитель, не “стовп і підвалина правди” (1 Тим. 3:15).

Подібними запитаннями людство задавалось і раніше. Ось, приміром, як їх формулює давньогрецький філософ Епікур. “Якщо Бог бажає запобігти злу, але не може цього зробити, тоді він безсилий. Якщо він міг би це зробити, але не бажає, тоді він сповнений злоби. Якщо він має як силу, так і бажання, то звідки береться зло? Якщо ж він не має ні сили, ні бажання

– тоді за що називати його Богом?” (Епікур, Фрагмент 374).

Після II Світової війни ставилось інше питання: Чи можливе християнство після Аушвіца чи Освенцима¹? І якщо біблійний Бог допустив Голокост, то він уже не може вважатись уособленням Любові. Але оскільки представниками конфесій після 1945 р. подібне питання на богословському рівні залишилось нерозв'язаним, відоме гасло “ніколи знову” виявилось пустопорожньою нікчемністю, бо ж оте “ніколи” таки повторилось через 77 років у центрі Європи – в Україні! І вся усталена, вибудовувана десятиліттями біблійно-гуманістична система світоуявлення західної цивілізації після 24 лютого 2022 р. зламалась, тому що на противагу всьому світу, який був переконаний у непорушності отого “ніколи знову”, російська тоталітарна машина, розв'язуючи війну проти України у 2014 р., оприлюднила протилежне гасло – “можемо повторити”. От і повторили, несподівано і неочікувано для Заходу, реалізуючи свої злочинні наміри з особливим зухвальством і у найпідступніший, найжорстокіший спосіб (Українське “Ніколи знову”, веб-ресурс).

Як свого часу “теологія після Освенцима”, так і християнство після Бучі доводить неспроможність віроповчальним інструментарієм пояснити реальність катастрофічної дійсності. Будь-яке традиційне обґрунтування, на зразок “Бог є любов”, “Бог любить світ”, “Бог любить людину” на фоні Катастрофи виглядає наругою над пам'яттю жертв; будь-яке інше – доведе неспроможність християнського Бога протидіяти злу. Недолуго виглядають і спроби, з одного боку, пояснити Катастрофу текстами з Давидових псалмів чи Книги Йова або апокаліптичними розділами книг Ісаї та Єремії, а з іншого боку, вказати на якісь паралелі між мученицькою смертю Христа й усіма замордованими росіянами на окупованих територіях.

Протоієрей ПЦУ Георгій Коваленко на 10-й день повномасштабного вторгнення опублікував відео, в якому намагається відповісти на питання “Де Бог?” під час геноциду в Бучі, “Чому він це не зупинив?”, “Як він міг це дозволити?”. У своєму аналізі священник намагається отримати пояснення у Біблії, але цим тільки підводить слухачів до висновку, що переконливих відповідей у Святому Письмі не існує. Одне із висновкових положень його проповіді зводиться до того, що належить просто вірити, що як свого часу страждав, був вбитий, але потім воскрес Спаситель, так само воскресне Україна. Проте це ніяк не пояснює роль, участь, позицію Бога у Бучанській трагедії. Тому озвучені на початку проповіді питання залишаються без відповідей: оскільки “на ці питання важко відповідати”, бо “слів недостатньо”, висновує служитель, то “в цей момент краще мовчати” (Буча: Де був Бог, веб-ресурс).

Геннадій Христокін – український православний богослов, філософ, релігієзнавець, бучанин, який пережив окупацію, також прагне знайти пояснення Бучанському геноциду, задаючись питаннями “Яка причина?”, “Як так могло статись?”, “Які тут закладені механізми?”, “Що не спрацювало?”. Утім і він не бачить відповідей, а тому лише констатує, що, незважаючи на неймовірні жертви, після звільнення Бучі українськими захисниками у цьому місті таки “життя перемогло смерть”. Г. Христокін зауважує, що під час окупації він, подібно до біблійного Йова, звертався до Бога, але відчував його мовчання. До слова, подібне мовчання переживали й інші християни. Приміром, Іван Русин, євангельський пастор із Бучі говорить про це так: “Не знаю, як пояснити, але іноді я чую голос Бога в Його мовчанні. Це дуже суперечливе твердження. Але в Його відсутності я відчуваю Його присутність” (Буча: Де був Бог, веб-ресурс).

Християнство традиційно висвітлює Катастрофу як приклад мучеництва: після Освенцима – це перш за все євреїв, після Бучі – українців. “Під час Другої світової війни це призвело

¹ Аушвіц і Освенцим – два символи Голокосту, тому часто їх вживають синонімічно. Між тим, якщо бути точним, то не польське місто Освенцим (польск. Oświęcim; німецька його назва – Auschwitz), а саме концентраційний табір, який нацисти розташували поблизу Освенцима і називали “Аушвіц” (нім. Auschwitz), був “фабрикою смерті”.

до знищення майже двох мільйонів людей², переважно єврейського походження. Нехай же спогадування цих жахливих подій пробудить у нас усіх прагнення та вчинки на користь миру. Історія повторюється. Бачимо зараз, що діється в Україні. Молімося за мир”, проповідує папа Франциск (Папа Римський порівнює війну, веб-ресурс). За його словами, українці – “це народ-мученик”. “Якщо існує мученицький народ, то є той, хто його мучить” (Папа: не слід гратися, веб-ресурс).

Якщо після II Світової війни багато євреїв, зневірившись у біблійному Бозі, зреклись юдаїзму і стали “культурними євреями”, то чимало вірян в Україні після Бучі, подібно до євреїв після Освенцима, перестали бути християнами. Однак вони не стали кимось, на зразок “культурних православних”, “культурних католиків” чи “культурних протестантів” – вони взагалі відійшли від релігії, бо ж не знайшли відповідей для себе у конфесійних віровченнях і головне – у біблійних текстах. Знайшлися й такі, хто, передовсім задля збереження власної віри, стали повчати, що це Всевишній, мовляв, карає українців війною за гріхи перед ним. Подібні ідеї активно поширюють загалом представники московського православ'я (хоча такі є й серед протестантів), підсовуючи в якості аргументів біблійні тези про покарання єврейського народу ассирійцями, вавилонянами чи римлянами.

“Теологія після Освенцима” у своєму розвитку звелась, якщо й не до повного заперечення Бога, то, принаймні, спровокувала критику біблійних уявлень про нього. В сучасному юдаїзмі стала популярною ідея про два одкровення, яке отримали євреї у своїй історії – Одкровення на Синаї та Одкровення в Освенцимі. І якщо перше засвідчило Божу присутність, допомогу і захист, то друге стало повною протилежністю першому, оскільки в ньому Бог засвідчив про свою відсутність серед свого народу, безпомічність. Останнє доволі складно визнати, тому, аби не прийти до радикальних висновків, Голокост списується на “закони природи” і “закони цього світу”, які створив Бог. У такий спосіб юдаїзм обходить можливі твердження про Бога-сади́ста, про Боже покарання євреїв за численні переступи перед ним і тому перекладає відповідальність на людину (Холокост – не пока́зання, веб-ресурс).

Ось декілька поширених повчань, якими оперує сучасний юдаїзм. “...Бог не спасає нас від різного роду зваб і спокус. Не запобігає сваркам, конфліктам та іншим проблемам. Тому, що вони не “ускладнюють” чи “затьмарюють” життя, а цим самим життям і є. Бо мета створення світу і розміщення в ньому людини – не в тому, аби життя було добрим, а в тому, щоб люди були добрими. А вони такими стануть, якщо боротимуться проти зла – як того, що існує зовні, поза ними, так і того, що існує в них самих. Відтак воно має існувати і являти собою “спортивну трасу”. Кожна проблема і кожен конфлікт – виклик і випробування: як буде діяти людина? Гідно чи ні? Зіб'є планку чи перестрибне через неї?” (Чому Б-г не знищив зло, веб-ресурс). “Всевишній створив людину і навколишній світ з “недоліками”, аби людина могла вдосконалити себе і весь світ. І в цьому полягає її робота, за яку вона отримає досконалу плату” (Чому Творець, будучи самодостаточним, веб-ресурс). “Світ був створений для того, щоб забезпечити можливість існування зла, яке суперечить волі Творця. Це, у свою чергу, гарантує людині свободу вибору” (Сокритие Творца, веб-ресурс).

Тож відповіді про Голокост існують не в Писанні, ні загалом в юдейській традиції. “Що може бути більш самовпевненим і більш жорстоким, ніж “виправдовувати” смерть і страждання мільйонів невинних чоловіків, жінок і дітей? Чи можемо ми наважитися припустити, що пояснення досить компактне, щоб поміститися в обмеженому людському розумі, може пояснити жах такого масштабу? Ми можемо тільки визнати, що є речі, які лежать за межами обмеженого діапазону людської свідомості” (Что Ребе говорил, веб-ресурс). В юдаїзмі існує ще одна версія пояснення – Голокост є знаком Божим про наближення месіанського часу: через

² Мова йде про “Операцію Рейнгард”, під час якої з липня 1942 р. по жовтень 1943 р. в трьох таборях смерті (Белжець, Собібор і Трєблінка) були вбиті понад два мільйони євреїв.

Голокост Всевишній приводить світ до досконалості, відкриваючись у ньому (Кто виновен в Холокосте?, веб-ресурс). Проте це пояснення є надто теоретичним, а тому безжальним у своїй основі до жертв, бо перетворює їх на такий собі “видатковий матеріал” у грі небесних сил.

Сьогодні у християнських спільнотах вже почали говорити про “теологію після Бучі”, ставлячи практично ті самі питання, які ставили християни й юдеї після II Світової війни. Але передбачаючи, що відповідей або не буде, або вони можуть не сподобатися, нагальні запитання ховаються вірянами за їхнім чесним мовчанням, оскільки, як зауважує український журналіст Максим Віхров, потрібен час, аби “перетравити досвід безпосереднього зіткнення зі злом, який ми зараз отримуємо в ударних дозах” (Віхров, веб-ресурс). Роман Соловій, директор Східноєвропейського інституту теології, філософ і богослов відверто констатує: “я не готовий говорити про це сьогодні. Нам в Україні доведеться ще довго і болісно, як євреям після Освенцима, шукати відповіді на ці питання. Формувати контури своєї теології. Теології після Бучі” (Roman Soloviy, веб-ресурс).

Подібна “неготовність” викликана передусім тим, що всі можливі пояснення Святим Письмом жаків російсько-української війни будуть непереконливим теоретизуванням, а це цілком може кинути виклик самому християнству, як це свого часу сталося у ситуації з “теологією після Освенцима”. Той, хто наважується стати “теологом після Бучі” зауважує, що остання буде суттєво відрізнитись від “теології після Освенцима” передусім тим, що та мала справу здебільшого “із критичною саморефлексією”, яка, заглиблюючись у “безконечні пошуки власної провини: у німецькості, європейськості, християнстві і ледь не в самому Богові”, в остаточному рахунку стала для християнства “руйнівним явищем” (Загребельний, веб-ресурс). Натомість “теологія після Бучі” не піде шляхом “критичної саморефлексії”, оскільки остання буде з’ясовувати питання “про зло, спричинене Іншим” (Загребельний, веб-ресурс). Цебто ті, хто чинять його, у власному сенсі не є (або їх не слід вважати) християнами, тобто зло у контексті російсько-української війни зразу буде винесене “за межі християнства”, бо винуватцями його, мовляв, є зовнішні “інші”.

Якщо так, тоді “теологія після Бучі” стане вирішувати єдину проблему – зняти відповідальність за зло, не лише з Бога, але й з тих “інших”, які здебільшого були християнами – вірянами російського православ’я і, таким чином, всю провину за зло перекладе на абстрактну людину гріха, обумовить існування зла її відступництвом і закличе до масового каяття всіх і вся – і жертв, і катів, – урівнюючи їх між собою і в такий спосіб буде прагнути демонстрації євангельської сутності християнського всепрощення й порозуміння. Утім, за такої розкладки проблеми як така “теологія після Бучі” взагалі й не потрібна, бо вона не з’ясує нічого нового, а тому не вкляде у повоєнне християнство нове ідейне наповнення, не надасть поштовх до розкриття нових християнських смислів.

Християнська газета “Слово віри” у серпні 2023 р. пояснює трагізм воєнної дійсності в Україні традиційно – Бог “проводить нас через деякі з тих випробувань, якими пройшов Ісус. Чи означає це те, що Бог викликає трагедії? Ні, Бог добрий. Він не буде провокувати зло або робити зло. Але Бог може використовувати темні та напружені часи на благо. Він буде використовувати їх, щоб показати нам, як допомагати іншим, навчати нас довіряти Йому та наближати нас до інших віруючих” (Життя несправедливе, 2023, с. 1). І ще: “В усі часи й донині диявол намагається нас знищити. Духовна війна йде в духовному світі за те, щоб Україна не була місіонерським християнським авангардом” (Духовні причини війни, 2023, с. 5). “Бог не є автором війни, - проголошує п’ятидесятницька газета “За віру євангельську”, - проте Він дозволяє їй статися. Тому війни – це суди над цілими країнами, народами, і таке у світовій історії траплялося багато разів” (Хай ваше серце, 2023, с. 1). Цебто Україна, мовляв, тут не перша і не остання. З огляду на це, виходить, що ні про яку Перемогу мова тут йти не може в принципі – максимум про мир, та й то якийсь абстрактний.

Відтак не “теологія після”, а “старе добре” каяття на фоні розмірковування, що людина не може обійтися без Бога мусять складати потребу християнства під час війни і, скоріше, будуть складати після її завершення (Волковський, 2023, с. 32). Однак, якщо, згідно з “теологією після Освенцима”, йшлося передусім про каяття німців-християн за злочини гітлеризму, то, слід так розуміти, що без каяття росіян за рашизм і спокути за злочини, які чинила в Україні російська вояччина, керована Кремлем й ідейно окормлювана Московським Патріархатом “теологія після Бучі” як така не відбудеться.

Український релігієзнавець і в'язень Кремля Ігор Козловський на питання “А де ваш Бог?” в російсько-українській війні дає наступну відповідь. “Бог, створюючи людину, дає їй свободу вибору, свободу волі. Без неї ми перетворилися б на роботів. Бог дає можливість людині реалізувати як позитивні, так і негативні сторони. Це призводить до того, що люди і навіть цілі цивілізації стикаються з різними виборами. Ця війна ціннісна. ... Коли ми виховуємо дитину, то ставимося до неї суворіше, ніж до інших дітей навколо нас, щоб виростити її достойнішою. Бог не потребує нашого виправдання або нашої критики – в нього інші плани. Коли ми намагаємося йому приписати наші плани – це смішно, бо навіть своїх планів не знаємо. Ми часто розглядаємо Бога як чарівника, якому ми замовляємо щось, і він повинен виконувати. Ми просимо його про подарунок, як святого Миколая. Так не буває” (Як легендарний релігієзнавець, веб-ресурс).

Німецький й американський філософ Ханс Йонас (1903-1993), у своїх працях, присвячених осмисленню трагедії Освенцима, практично вибудував нову теодицею, згідно з якою Бог не винний у Катастрофі, оскільки він після творіння земного довірив його подальшу долю людині (Jonas, 1987; *Mortality and Morality*, 1996). Тож доля світу перебуває не в компетенції Творця, а цілком належить людині, а тому й залежить від неї. Всевишній лише й може, що тільки жалкувати, що дозволив світові жити своїм життям. Якщо так, то й сама теодицея повною мірою залежна від людини, а отже перетворюється, власне, вже на “антроподицею”. Виходить, що у прагненнях виправдати Бога, обґрунтувати його непричетність до Катастрофи, філософ лише посилив факт Божого безсилля перед злом, а відтак перекреслив саму суть милосердного Бога Біблії.

Чимало юдейських теологів також тримаються версії, що після творення світу Всевишній відпустив його у “вільне плавання”, а тому все, що коїться в земному не справа його рук – винуватцем є винятково людина, яка як “образ і подоба” Бога “неналежним чином” господає у цьому світі. Іншими словами, Бог до людських страждань немає жодного відношення. Навіть біблійний Сатана як персоніфіковане уособлення боговідступництва, зла й гріха вже відходить десь на задній план, затіняючись злом, яке чинить людина. Виявляється, що й справді, як підкреслює І. Козловський, не слід “розглядати Бога як чарівника”, просто “в нього інші плани”, а тому “Бог не потребує нашого виправдання або нашої критики”.

Поступ “теології після Освенцима” забуксував практично на самих її початках, оскільки не знайшов відповідей на низку важливих екзистенційних питань: одні розчарувались у всемогутності й всемогутності Бога Євангелій, другі покинули християнство, реакція третіх звелась до замовчування Катастрофи, а четверті продовжують повчати, що виною у всьому є людські гріхи. Ось і сьогодні, але тепер вже після Бучі, більшість християн лише констатують: “Точної причини, чому Бог допустив війну в Україні, ми не знаємо. Але в загальному Біблія відкриває причину всім бідам – це гріх. Людина через свою впертість обрала свій власний шлях, замість того, щоб мати спілкування з Богом. Цей вибір, який виражається в активній непокорі Богу, називається гріхом. Тепер людина відлучена від Бога і заслуговує на смерть. Але Бог любить нас і в Нього є чудовий план для нашого життя. Через Ісуса Христа можна примиритися з Богом і визволитися від людських гріхів. Для цього потрібно прийняти Ісуса Христа як свого особистого Спасителя і Господа. Тільки після цього ми зможемо зрозуміти Божу любов і Його

задум. Поки на світі є люди, які не повірили в Ісуса Христа, поки вони не звільнилися від своїх гріхів, війни будуть продовжуватись до кінця історії землі” (Калина, веб-ресурс).

Фраза “тепер людина відлучена від Бога і заслуговує на смерть” особливо “актуально” звучить на фоні Бучанської трагедії і є “гідним” поясненням Катастрофи. – У цій тезі криється вся перспектива можливої “теології після Бучі”. Якщо з такою міркою підходити до започаткування “теології після Бучі”, то й справді вона нічого суттєвого не висновить. Більше того, не змінить й саме повоєнне християнство, оскільки, не надаючи притомних відповідей на питання “Де був Бог?”, релігія Христа залишиться такою, якою вона була не лише “до Бучі”, а й “до Освенцима”, і взагалі будь-якого катастрофічного в історії “до...” – заручником догм, канонів, усталеної віроповідальної традиції.

Як влучно колись зауважив французький філософ Еммануель Левінас (1905-1995), “війна призупиняє дію моралі; вона позбавляє вічні інститути і зобов'язання їхнього вічного характеру і слідом за цим скасовує – нехай тільки на час – безумовні імперативи. Війна за-здалегідь кидає свою тінь на людські вчинки. Вона не просто є одним із найжорстокіших випробувань для моралі. Вона робить її сміхотворною” (Левінас, 2000, с. 66).

Сучасне життя навряд чи слід осмислювати мірками життя Європи після Освенцима, бо, як колись підкреслив австрійський психіатр, психотерапевт і філософ єврейського походження Віктор Франкл (1905-1997), “у кожного часу свої неврози – і кожен час потребує своєї психіатрії” (Франкл, 1990, с. 24). Оскільки “невроз” після Освенцима не був належним чином вилікуваний, це призвело до рецидиву – появи нового “Освенциму” – української Бучі. Тому, як зауважував німецький філософ Теодор Адорно (1903-1969), якщо “все політичне навчання” післявоєнної Європи у XX столітті формувалось довкола ідеї про те, аби новий Освенцим не повторився (Адорно, 2019, с. 95; Адорно, 2003, с. 326-328), – а він таки повторився, – то, на нашу думку, все цивілізоване людство XXI століття мусить бути зосереджене на тому, щоб його “політичне навчання” запобігло виникненню десь у майбутньому подібних катастроф. Інакше кажучи, якщо протягом 2-ї пол. XX ст. уособленням рафінованого зла був Освенцим, то для людства XXI ст. ним стала Буча.

Ми схильні вважати, що якщо “теологія після Бучі” буде рухатись коліями “теології після Освенцима”, вона не потрібна – вона не те, що нічого не встановить нового, оскільки її мету, і сьогодні це вже видно з окремих заяв, буде складати не з'ясування перспектив повоєнного християнства в Україні, а пошук аргументів, якими б можна було звільнити Бога від відповідальності за “Бучу” і тим самим уможливити спасіння самого християнства від ідейної кризи, в якій воно опинилось в Україні після 24 лютого 2022 р. Номінальні віруючі, яких більшість, цієї кризи помітити нездатні, а от “вірний залишок” переживає її, прагнучи традиційно знаходити відповіді у Біблії. Проте віроповідальної тези “Бог є Любов” недостатньо для ґрунтовної відповіді на питання “Де був Бог?” під час Бучанської катастрофи, “Де він є у межах російсько-української війни?”. Зволікання з відповідями не прояснює “Бучі”, а навпаки – ускладнює проблему.

“...Для християнства, – зазначає філософ й юдейський теолог Еміль Факенхайм (1916-2003), – головний подив – це чудо його Радісної Звістки. Але після Голокосту неможливе повне чудо, якому не загрожував би повний жах. Тому не дивно, що сьогоднішня християнська теологія, прагнучи зберегти чудо, найчастіше не помічає цього жаху, применшує його, розчиняє його в універсальному жаху, що є скрізь і, отже, ніде. Але цей шлях теж не спасає: адже розчинити жах – означає розчинити також і чудо. Лише відкрившись для жаху, християнська віра і християнська теологія можуть врятувати свою цілісність і сподіватися, що їх знову подивує стара Радісна Новина” (Факенхайм, 1994, с. 278).

Так само і після Бучі Радість Христової Пасхи може затьмаритись страхіттями війни, оскільки, намагаючись списати жахи геноциду на суто людський фактор, релігія Євангелій

перетворить сучасний Український Голокост на “універсальний жах” і, таким чином, позбавить його конкретики, затре обличчя й імена невинно убієнних і тим самим, урівнюючи жертви і катів, відтак приглушить злочин, а, отже, приховає провину. Доки християнство не перебере частину провини на себе, не визнає, що серед катів і колаборантів були і є ті, хто були і є християнами – членами конкретних конфесій (а церкви несуть відповідальність за дії своїх вірян) і не підведе їх до каяття, доти Буча, принаймні в українському християнстві, буде прірвою між ним (християнством) і людиною, бо Пасха буде окроплена не лише кров'ю Того, кого вважають Спасителем, але ще й тих, кого Він не захистив від російського ката, не спас від смерті, за кого не заступився – кров'ю жертв геноцидної війни Росії проти України. Переконаємося, що міркування Карла Ясперса (1883-1969) і Пауля Тілліха (1886-1965) про пацифістське “мовчання” християнства після Освенцима є актуальним і сьогодні – після Бучі.

Висновки. Відповідь на питання “Де був Бог?” слід шукати не десь “взагалі”, а у конкретних церковних громадах, у кожного віруючого, з яких і складається Тіло Христове. А якщо хтось вважає, що християнство, сповідуючи євангельську ідею про зречення земного не відповідало за зло у “цьому світі”, то той глибоко помиляється. – Є зло, є злочинець, існує провина, а значить у церковному сенсі мусить бути каяття і спокута, а в юридичному – суд, вирок і покарання.

Без необхідного каяття жодна “теологія після...” не врятує християнство, не змінить його, а тому й не зробить його актуальним для існування у світі після Перемоги над рашизмом. Наразі доля повоєнного християнства в Україні в руках віруючих. Якщо християнство залишиться таким, яким воно було до війни, воно ризикує перетворитися на обрядовірство, вірними якого стануть суто “культурні”, цебто номінально-звичаєві сповідники, власне, “прихожани” у прямому сенсі цього слова, які будуть нечутливими до християнської кериґми, бо суть усієї їхньої церковності становитиме формалізм. А зовнішнє, обрядове, відсторонене від сучасності християнство, не інтегроване у світ сучасної людини з її нагальними потребами, проблемами і запитами, навряд чи буде затребуваним світоглядом.

Література та посилання:

- “Українське “Ніколи знову” проти російського “Можем повторить”” (2023), Главком. 8 травня 2023, Електронний ресурс. Режим доступу (14.05.2024): <https://glavcom.ua/columns/epifaniy/ukrajinske-nikoli-znovu-proti-rosijskoho-mozhem-povtorit-925555.html>
- “Буча: Де був Бог і чи є Він взагалі” (2024), РІСУ – Релігійно-інформаційна служба України. 04.04.2022. Електронний ресурс. Режим доступу (14.05.2024): https://risu.ua/bucha-de-buv-bog-i-chi-ye-vin-vzagali_n127979
- “Папа Римський порівняв війну РФ проти України з нацистською “операцією Рейнгард”” (2024), Укрінформ. 07.12.2022. Електронний ресурс. Режим доступу (14.05.2024): <https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3629525-papa-rimskij-porivnav-vijnu-rf-proti-ukraini-z-nacistickou-operacieu-rejngard.html>
- “Папа: не слід гратися з мучеництвом українського народу” (2023), CREDO. 24 Вересня 2023. Електронний ресурс. Режим доступу (14.05.2024): <https://credo.pro/2023/09/356179>
- “Холокост – не наказание, Всевышний – не садист” (2024), Хадашот новости еврейской жизни в Украине. Електронний ресурс. Режим доступу (14.05.2024): <http://archive.hadashot.kiev.ua/content/holokost-ne-nakazanie-vsevyshniy-ne-sadist>
- “Почему Бог не уничтожил зло в зародыше? – вопросы раввину” (2024), Иудаизм и евреи на Толдот.ру. Електронний ресурс. Режим доступу (14.05.2024): https://toldot.com/urava/ask/urava_11640.html
- “Почему Творец, будучи самодостаточным, решил создать мир? – вопросы раввину” (2024),

- Иудаизм и евреи на Толдот.ру. Електронний ресурс. Режим доступу (14.05.2024): https://toldot.com/urava/ask/urava_4942.html
- “Сокрытие Творца” (2024), *Энциклопедия иудаизма онлайн на Толдот.ру*. Електронний ресурс. Режим доступу (14.05.2024): <https://toldot.com/sokritie.html>
- “Что Ребе говорил (и чего он не говорил) о Холокосте?” (2024), *Харьковский музей Холокоста (Дайджест Е)*. 2016, май, №5 (203). Електронний ресурс. Режим доступу (14.05.2024): <http://holocaustmuseum.kharkov.ua/didgest-e/didgest-2016/05-2016/index.html>
- “Кто виновен в Холокосте? – вопросы раввину” (2024), *Иудаизм и евреи на Толдот.ру*. Електронний ресурс. Режим доступу (14.05.2024): https://toldot.com/urava/ask/urava_1920.html
- Віхров, М. (2022), “Теологія після Бучі”, *Verbum*, 27 квітня 2022. Електронний ресурс. Режим доступу (14.05.2024): <https://www.verbum.com.ua/04/2022/gold-on-blue/theology-after-bucha/>
- Soloviy, R. (2022), “Теологія після Бучі”, 3 квітня 2022 р. Facebook. Електронний ресурс. Режим доступу (14.05.2024): <https://www.facebook.com/731114482/posts/10159902126439483/>
- Загребельний, І. (2022), “Чи потрібна нам “нова теологія після Бучі””, *Політична теологія*. Електронний ресурс. Режим доступу (14.05.2024): <https://politteo.online/materialy/chy-potribna-nam-nova-teologiya-pislya-buchi/>
- “Життя несправедливе. Бог, як і раніше, добрий” (2023), *За віру євангельську*, № 8 (258), серпень 2023, С. 1.
- “Духовні причини війни росії проти України від Андрія Первозванного до Володимира Великого” (2023), *За віру євангельську*, № 8 (258), серпень 2023, с. 3 – 5.
- “Хай ваше серце не тривожиться” (2023), *За віру євангельську*, № 1 (251), січень 2023.
- Волковський, В., Самчук, Р. (2023), “Чи можлива “філософія після Бучі”: внесок війни в філософію”, *Філософія освіти. Philosophy of Education*, 29 (1), с. 22-51.
- “Як легендарний релігієзнавець Ігор Козловський відповідав на питання про війну” (2024), *ТСН*. 12.09.23. Електронний ресурс. Режим доступу (14.05.2024): <https://tsn.ua/other/bog-ne-potrebuye-nashogo-vipravdannya-yak-legendarniy-religiyeznavec-igor-kozlovskiy-vidpovidav-na-pitannya-pro-viynu-2408416.html>
- Jonas, H. (1987), *Der Gottesbegriff nach Auschwitz: eine jüdische Stimme*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt/Main, 64 s.
- Jonas, H. (1996), *Mortality and Morality: A Search for Good After Auschwitz*, Northwestern University Press, Evanston, 218 p.
- Калина, О. (2022), “Чому Бог допустив війну в Україні?”, *Церква Дім Євангелія*. П'ятниця, 26 серпня 2022. Електронний ресурс. Режим доступу (17.05.2024): <http://baptist.vn.ua/blog/item/14-chomu-v-ukraini-viina>
- Левинас, Э. (2000), *Избранное. Тотальность и Бесконечное*, Университетская книга, Москва.-СПб., 416 с.
- Франкл, В. (1990), *Человек в поисках смысла*. Сборник: Пер. с англ. и нем. / Общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева; вст. ст. Д.А. Леонтьева, Прогресс, Москва, 368 с.
- Адорно, Т. (2019), “Виховання після Аушвіца”, *Філософія освіти. Philosophy of Education*, № 2 (25), с. 82-99.
- Адорно, Т. В. (2003), “После Освенцима”, Адорно Т. В. *Негативная диалектика* / Пер. Е. Л. Петренко, Научный мир, Москва, с. 322-325.
- Факенхайм, Э. (1994), *О христианстве после Голокауста. Социально-политическое измерение христианства. Избранные теологические тексты XX века (Переводы)* / Сост. С. В. Лёзова и О. В. Боровой. Введ. С. В. Лёзова, Наука. Издательская фирма “Восточная литература”, Москва, 406 с.

References

- "Ukrainian "Never Again" vs. Russian "Let's Repeat"" ["Ukrainske "Nikoly zнову" proty rosiiskoho "Mozhem povtorit""], *Glavcom*, May 8, 2023, viewed 14 May 2024, available at: <https://glavcom.ua/columns/epifaniy/ukrajinske-nikoli-znovu-proti-rosijskoho-mozhem-povtorit-925555.html> [in Ukrainian]
- "Bucha: Where was God and is He at all" ["Bucha: De buv Boh i chy ye Vin vzahali"], *RISU – Religious Information Service of Ukraine*, 04.04.2022, viewed 14 May 2024, available at: https://risu.ua/bucha-de-buv-bog-i-chi-ye-vin-vzahali_n127979 [in Ukrainian]
- "The Pope compared the war of the Russian Federation against Ukraine with the Nazi "Operation Reinhardt"" ["Papa Rymskyi porivniav viinu rf proty Ukrainy z natsystskoju "operatsiieiu Reinhardt""], *Ukrinform*, 07.12.2022, viewed 14 May 2024, available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3629525-papa-rimskij-porivnav-vijnu-rf-proti-ukraini-z-nacistskou-operacieu-rejngard.html> [in Ukrainian]
- "Pope: one should not play with the martyrdom of the Ukrainian people" ["Papa: ne slid hratysia z muchenyystvom ukrainskoho narodu"], *CREDO*, September 24, 2023, viewed 14 May 2024, available at: <https://credo.pro/2023/09/356179> [in Ukrainian]
- "The Holocaust is not a punishment, the Almighty is not a sadist" ["Kholokost – ne nakazanie, Vsevyshnii – ne sadist"], *Hadashot news of Jewish life in Ukraine*, viewed 14 May 2024, available at: <http://archive.hadashot.kiev.ua/content/holokost-ne-nakazanie-vsevyshniy-ne-sadist> [in Russian]
- "Why didn't G-d destroy evil in the bud? – questions for the rabbi" ["Pochemu B-g ne nichitozhil zlo v zarodyshe? – voprosy ravvinu"], *Judaism and Jews on Toldot.ru*, viewed 14 May 2024, available at: https://toldot.com/urava/ask/urava_11640.html [in Russian]
- "Why did the Creator, being self-sufficient, decide to create the world? – questions for the rabbi" ["Pochemu Tvorets, buduchi samodostatochnym, reshil sozdat' mir? – voprosy ravvinu"], *Judaism and Jews on Toldot.ru*, viewed 14 May 2024, available at: https://toldot.com/urava/ask/urava_4942.html [in Russian]
- "Hiding the Creator", *Encyclopedia of Judaism online at Toldot.ru*, viewed 14 May 2024, available at: <https://toldot.com/sokritie.html> [in Russian]
- "What did the Rebbe say (and what did he not say) about the Holocaust?" ["Chto Rebe govoril (i chego on ne govoril) o Kholokoste?"], *Kharkov Holocaust Museum (Digest E)*, 2016, May, No. 5 (203), viewed 14 May 2024, available at: <http://holocaustmuseum.kharkov.ua/didgest-e/didgest-2016/05-2016/index.html> [in Russian]
- "Who is to blame for the Holocaust? – questions for the rabbi" ["Kto vinoven v Kholokoste? – voprosy ravvinu"], *Judaism and Jews on Toldot.ru*, viewed 14 May 2024, available at: https://toldot.com/urava/ask/urava_1920.html [in Russian]
- Vikhrov, M. (2022), "Theology after Buchi" ["Teolohiia pislia Buchi"], *Verbum*, April 27, 2022, viewed 14 May 2024, available at: <https://www.verbum.com.ua/04/2022/gold-on-blue/theology-after-bucha/>
- Soloviy, R. (2022), "Theology after Buchi" ["Teolohiia pislia Buchi"], April 3, 2022. Facebook, viewed 14 May 2024, available at: <https://www.facebook.com/731114482/posts/10159902126439483/> [in Ukrainian]
- Zahrebel'nyi, I. (2022), "Do we need a "new theology after Buchi"" ["Chy potribna nam "nova teolohiia pislia Buchi""], *Political theology*, viewed 14 May 2024, available at: <https://politteo.online/materialy/chy-potribna-nam-nova-teologiya-pislya-buchi/> [in Ukrainian]
- "Life is unfair. God is still good" ["Zhyttia nespravedlyve. Boh, yak i ranishe, dobryi"], *For the evangelical faith*, No. 8 (258), August 2023. P. 1. [in Ukrainian]

- "Spiritual reasons for Russia's war against Ukraine From Andrew the First-Called to Volodymyr the Great" ["Dukhovni prychyny viiny rosii proty Ukrainy Vid Andriia Pervozvannoho do Volodymyra Velykoho"], *For the evangelical faith*, No. 8 (258), August 2023, pp. 3-5 [in Ukrainian]
- "Let not your heart be troubled" ["Khai vashe sertse ne tryvozhytsia"], *For the evangelical faith*, No. 1 (251), January 2023 [in Ukrainian]
- Volkovsky, V., Samchuk, R. (2023), "Is "Philosophy After Buchi" Possible: The Contribution of War to Philosophy" ["Chy mozhlyva "filosofia pislia Buchi": vnesok viiny v filosofiiu"], *Philosophy of education*, No. 29 (1), pp. 22-51 [in Ukrainian]
- "How the legendary religious scholar Ihor Kozlovsky answered questions about the war" ["Yak lehendarnyi relihiieznaveets Ihor Kozlovskiy vidpovidav na pytannia pro viinu"], *TSN*, 12.09.23, viewed 14 May 2024, available at: <https://tsn.ua/other/bog-ne-potrebuye-nashogo-vipravdannya-yak-legendarniy-religiyeznavec-igor-kozlovskiy-vidpovidav-na-pitannya-pro-viynu-2408416.html> [in Ukrainian]
- Jonas, H. (1987), *Der Gottesbegriff nach Auschwitz: eine jüdische Stimme*, Suhrkamp, Frankfurt/Main, Verlag, 64 s. [in German]
- Jonas, H. (1996), *Mortality and Morality: A Search for Good After Auschwitz*, Northwestern University Press, Evanston, 218 p.
- Kalyna, O. (2022), "Why did God allow war in Ukraine?" ["Chomu Boh dopustyv viinu v Ukraini?"], *House of the Gospel Church*. Friday, August 26, 2022, viewed 14 May 2024, available at: <http://baptist.vn.ua/blog/item/14-chomu-v-ukraini-viina> [in Ukrainian]
- Levinas, E. (2000), *Favorites. Totality and the Infinite [Izbrannoe. Total'nost' i Beskonechnoe]*, University book, Moscow, SPb., 416 p. [in Russian]
- Frankl, W. (1990), "Man's Search for Meaning" ["Chelovek v poiskakh smysla"]. *Collection: Trans. from English and German* / General ed. L. Ya. Gozman and D. A. Leontyev; introd. article D. A. Leontyev, Moscow, Progress. 368 pp. [in Russian]
- Adorno, T. (2019), "Education after Auschwitz" ["Vykhovannia pislia Aushvitsa"], *Philosophy of education*, No. 2 (25), pp. 82-99. [in Ukrainian]
- Adorno, T. W. (2003), "After Auschwitz" ["Posle Osventsima"], Adorno T. V. *Negative dialectics* / Trans. E. L. Petrenko, Scientific world, Moscow, pp. 322-325 [in Russian]
- Fackenheim, E. (1994), "About Christianity after the Holocaust" ["O khristianstve posle Golokausta"], *The socio-political dimension of Christianity. Selected theological texts of the 20th century (Translations)* / Comp. S. V. Lezov and O. V. Borovoy. Enter S. V. Lezov, Science. Publishing company "Oriental Literature", Moscow, 406 p. [in Russian]

© Павло Юрійович Павленко

НАУЧЕН ЖИВОТ

“ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ ТА МЕДИЦИНИ В ПОСТСЕКУЛЯРНУ ДОБУ”, ОГЛЯД VI МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

І. В. Васильєва,

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії, біоетики та історії медицини,
Національний медичний університет імені О. О. Богомольця
ivafilos1403@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3772-5358>

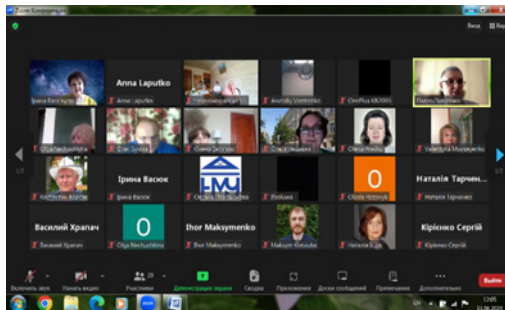
С. Л. Шевченко,

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії, біоетики та історії медицини,
Національний медичний університет імені О. О. Богомольця
ex.theology@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9713-3402>

[https://doi.org/10.34017/1313-9703-2024-1\(23\)-2\(24\)-83-89](https://doi.org/10.34017/1313-9703-2024-1(23)-2(24)-83-89)

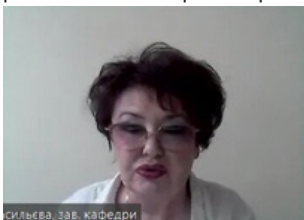
11 – 12 червня 2024 року у Національному медичному університеті ім. О. О. Богомольця в онлайн-форматі на базі кафедри філософії, біоетики та історії медицини відбулася VI Міжнародна науково-практична конференція “Філософія релігії та медицини в постсекулярну добу”, присвячена пам’яті Луки (В.Ф. Войно-Ясенецького). Напрямки роботи учасників конференції залишились традиційними й були зосереджені на питаннях взаємодоповнюваності релігії та медицини у житті і творчості святителя Луки (В. Ф. Войно-Ясенецького); окресленні світоглядних, методологічних, етичних, аксіологічних та історичних аспектів взаємозв’язку релігії та медицини у сучасному суспільстві; проблемі визначення та тлумачення здоров’я людини в контексті нових підходів у сучасній філософії, релігії та медицині; необхідності подальшого діалогу між релігією та медициною в наш час; актуальних проблемах біомедичної етики в сучасному релігійному та філософському дискурсі; викликах, що повстали перед філософією, етикою та медициною в умовах воєнного стану. НМУ імені О. О. Богомольця, забезпечуючи інтеграцію освіти та науки, традиційно залучив в якості співорганізаторів конференції провідні академічні інституції та заклади вищої освіти, зокрема Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України та Київський національний університет імені Тараса Шевченка, а також зарубіжні установи, такі як Центр розвитку особистості “HUMANUS”, Пловдив (Болгарія), Інститут соціальної медицини та медичної етики медичного факультету Університету імені Коменського в Братиславі (Словаччина) тощо.

В роботі конференції взяли участь представники більше двадцяти п’яти освітніх, наукових та громадських закладів України та Європи: Університету імені Коменського в Братиславі

(Словаччина), Центру розвитку особистості “HUMANUS” (Болгарія), Інститут історії Словацької академії наук (Словаччина), Католицького університету у Ружомберку (Словаччина), Карлового університету (Чехія), Інституту філософії та соціології Польської академії наук, Відділення Релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, ГО “Українська асоціація релігієзнавців”, Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, Київського національного університету будівництва і архітектури, Київського фахового коледжу електронних приладів, КНУ імені Тараса Шевченка, Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, Національного транспортного університету, Національного університету “Львівська політехніка”, Національної академії статистики, обліку та аудиту, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Українського державного університету імені Михайла Драгоманова та ін. Значне представництво учасників забезпечили провідні медичні заклади України та Європи, зокрема, Інститут соціальної медицини та медичної етики медичного факультету Університету імені Коменського в Братиславі (Словаччина), НМУ імені О. О. Богомольця, Національний університет охорони здоров’я України імені П. Л. Шупика, Одеський національний медичний університет, Вінницький національний медичний університет імені М. І. Пирогова, ПВНЗ “Київський медичний університет”, Харківський національний медичний університет та ін.

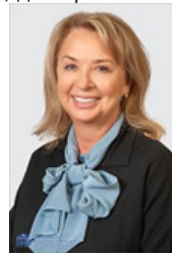
Конференція вчергове засвідчила інтегративне спрямування представників соціально-гуманітарних наук на дослідження духовності людини у сучасному постсекулярному інформаційному суспільстві і вагомість нових здобутків у фундаментальних, клінічних дисциплінах (анатомії, терапії, фармації, біології та хімії, хірургії, онкології, епідеміології, гігієні тощо), а також значна кількість доповідей пленарного і секційних засідань була присвячена проблемам життя та смерті, здоров’я фізичного, духовного й психічного, безпеки в умовах російської війни проти України.

Васильєва з кафедри

Відкриваючи конференцію модератор заходу, завідувачка кафедри філософії, біоетики та історії медицини НМУ проф. Ірина Васильєва поінформувала про склад учасників конференції, зокрема, відзначила, що цьогорічна конференція представлена 25-ма установами-учасницями, а серед доповідачів докторів наук, професорів – 23, кандидатів наук, докторів філософії, доцентів, старших науко-

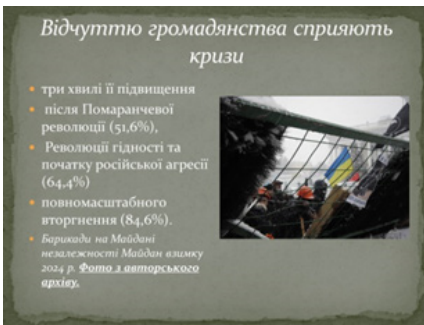
вих співробітників – 44, старших викладачів, викладачів та асистентів – 11, докторантів – 1, аспірантів – 3, студентів – 12. У вітальному слові ректор Університету, член-кореспондент НАМН України, проф. Юрій Кучин відзначив пріємну тенденцію, коли НМУ імені О. О. Богомольця, стає в черговий раз об’єднавчим майданчиком для такої кількості учасників і також наголосив на важливості такого спільного наукового заходу, адже видатний науковець-практик, святитель Лука своїм життям людини віруючої продемонстрував єдність медичної науки й релігії, а його розробки використовуються і сьогодні. Ректор подякував воїнам ЗСУ, завдяки мужності та стійкості котрих, стало можливим проведення масштабної наукової конференції. До слів Юрія Кучина приєдналися проректорка з науково-педагогічної роботи, міжнародних зв’язків та європейської інтеграції НМУ проф. Рімма Скрипник, яка наголосила на необхідності подальшої наукової інтеграції вчених в межах Східної Європи.

Президентка Української асоціації релігієзнавців, проф. Людмила Филипович наголосила, що на базі НМУ святитель Лука об’єднав медиків і

філософів, ставши світоглядним та духовним орієнтиром для сучасної молоді, яка сьогодні бере активну участь в обороні країни. Від імені доц. Міхаєли Костічної, директора Інституту соціальної медицини та медичної етики медичного факультету Університету імені Коменського в Братиславі, привітала учасників конференції доц. Сільвія Капікова, наголосивши на актуальності та мультидисциплінарності заходу, а також висловила надію на подальшу інтеграцію установ-співорганізаторів конференції в науковій та науково-дослідній співпраці.

Учасники VI Міжнародної науково-практичної конференції плідно попрацювали уже в перший день конференції. Тільки під час пленарного засідання було заслухано 14 ґрунтовних доповідей. Центральне місце в доповідях учасників конференції відводилося легендарній постаті XX століття, видатному випускнику Університету, святителю Луці (Валентину Феліксовичу Войно-Ясенецькому), який не тільки теоретично, а й практично, довів сумісність релігії та медицини, віри в Бога та науки. Зокрема, завідувач кафедри пластичної та реконструктивної хірургії ІПО НМУ проф. Василь Храпач акцентував увагу на питаннях впливу психоемоційного стану пацієнта на процес реконвалесценції. Доповідач відзначив, що “центральною базою книги В. Ф. Войно-Ясенецького “Дух, душа і тіло” стала проблема “Господь – світ – людина”. Вона вражає глибоким аналізом різних напрямків людських знань та взаємовідношень. Головна ідея прослідковується в аналізі життєвих прикладів людської взаємодії в екстремальні часи щодо суспільства та пошук шляхів щодо становлення людини як “духовної істоти”. Тому, головні ідеї цієї книги мають особливе значення для вирішення проблем сьогодення, коли відчувається певний дефіцит любові та милосердя на фоні зовнішнього “стресу”” (Філософія релігії та медицини в постсекулярну добу... 2024, с. 23).

Професорка кафедри пропедевтики внутрішньої медицини № 2 НМУ Валентина Мойсеєнко у своїй стендовій доповіді оприлюднила результати дослідження “Війна, медицина і віра: шляхи зміцнення української ідентичності” (Науменко О. М., Мойсеєнко В. О., Тарченко І. П. Тарченко Н. В.). Дослідниця навела обнадійливі дані, згідно яких “у 2022 році Київський міжнародний інститут соціології отримав цікаві результати: якщо на початку лютого, тобто, до початку повномасштабного вторгнення, лише 64,6 % опитуваних на-

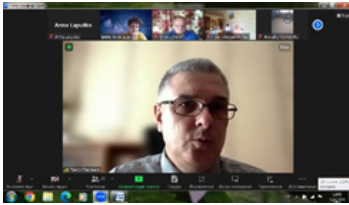
самперед вважали себе громадянами своєї країни, то в серпні цей показник збільшився до 85%” (...) й констатувала, що “драматичні події посприяли формуванню в Україні політичної нації” (Там само, с. 10).

Про людиномірність зв'язків на вістрі війни і миру в межах філософії права, релігії та медицини у своїй доповіді акцентував увагу старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України доц. Олег Бучма. Зокрема вчений зазначив: “Нинішня конференція (як і всі попередні) єднає освітян і науковців, релігієзнавців і медиків, вірян різних конфесій під омофором

гуманності, справедливості та віри в перемогу добра над злом. Тому нині, Релігія і Медицина, Наука і Освіта, що забезпечені Правом (де Право, Релігія, Медицина, Освіта і Наука мають бути Окультурені супроводом Філософії) є: вагомими засобами Перемоги України у війні, що розв'язала проти неї Росія, Перемоги Українського світу у двобої з “руським міром”

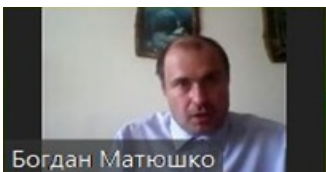
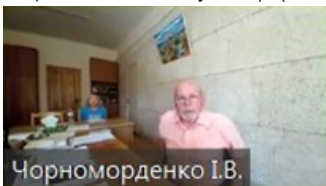
зла; факторами національної (релігійної, медичної та ін.) безпеки; чинниками утвердження демократичної, соціальної правової держави і Українського світу в мирний повоєнний час” (Там само, с. 17).

Гострі питання також порушив у своїй доповіді “Християнство обпалене війною. “Теологія після Бучі”” провідний науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, доктор філософських наук, доц. Павло Павленко: “... віроповчальної тези “Бог є Любов” недостатньо для ґрунтовної відповіді на питання “Де був Бог?” під час Бучанської катастрофи, “Де він є у межах російсько-української війни?”” (Там само, с. 21).

Відповідь на ці питання, на думку доповідача, “слід шукати не десь “взагалі”, а у конкретних церковних громадах, у кожного віруючого, з яких і складається Тіло Христове. А якщо хтось вважає, що християнство, сповідуючи євангельську ідею про зречення земного не відповідальне за зло у “цьому світі”, то той глибоко помиляється. – Є зло, є злочинець, існує провина, а значить у церковному сенсі мусить бути каяття і спокута, а в юридичному – суд, вирок і покарання” (Там само).

Професорка кафедри релігієзнавства філософського факультету КНУ імені Тараса Шевченка Олена Предко у доповіді “Напрями релігійної безпеки/небезпеки в умовах російсько-української війни” відзначила, що “релігійна безпека людини розкривається через процеси особистісного простору, де вона пов’язується із свободою совісті, свободою вибору, що уможлиблює духовний розвиток людини. На думку доповідачки, осмислення понятійного ряду “релігійна безпека – релігійна небезпека – свобода совісті – свобода релігій” як певної світоглядно-ціннісної системи, як феномена сприйняття потребує конструювання декількох рівнів, зокрема особистісний (на рівні Я-концепції); міжособистісний (фокусується на системі стосунків “Я – інша конфесія”); інституційний (характеризується взаємодією людини із соціальними інститутами)” (Там само, с. 40).

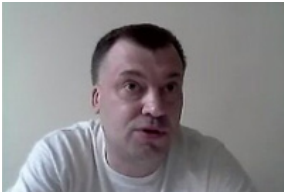
Під час пленарного засідання конференції розглянули і низку інших важливих питань та проблем, зокрема було запропоновано новий аспект осмислення проблеми добра і зла, тобто теодицеї у вченні Платона (проф. Ханжи В. Б., завідувач кафедри філософії, біоетики та іноземних мов, Одеський національний медичний університет) (Там само, с. 33-36), висвітлено практичне значення медичних знань в філософських вимірах сьогодення (проф. Чорноморденко І. В., завідувач кафедри філософії, Київський національний університет будівництва і архітектури) (Там само, с. 36-37), проаналізовано значення участі нано- і ноотехнологій у прогресі в охороні здоров’я (проф. Корсак К. В., ПВНЗ “Київський медичний університет”) (Там само, с. 51-57), охарактеризовано методики лікування психологічних травм Джудіт Герман та Бессела ван дер Колка (доц. Матюшко Б. К., Український державний університет імені Михайла Драгоманова) (Там само, с. 43-47) та ін.

12.06.2024 учасники конференції продовжили роботу в секціях, де зосередилися на методологічних та історичних аспектах взаємозв’язку релігії та медицини у сучасному суспільстві, обговорили актуальні проблеми біомедичної етики, розглянули релігію, як соціально-духовну детермінанту індивідуального та громадського здоров’я, сконцентрували

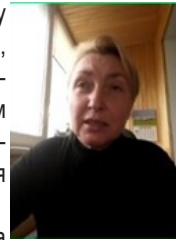
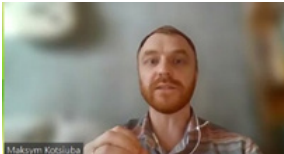
увагу на сучасних викликах в умовах воєнного стану. Тому не менш плідним виявився і другий день конференції з трьома секційними засіданнями, на яких відбувалися активні творчі дебати й дискусії. Так варто відзначити доповіді учасників першої об'єднаної секції, а саме доц. Мілана Луптака (Карлів Університ, Прага, Чеська Республіка), в якій йшлося про роль релігії в інтеграції українських мігрантів та біженців у Чехії; професора Національного університету охорони здоров'я України імені П. Л. Шупика Світлани Пустовіт, яка ґрунтовно проаналізувала індивідуальне здоров'я, як суспільну цінність (Там само, с. 25-27); професора кафедри філософії, біоетики та історії медицини НМУ імені О. О. Богомольця Сергія Шевченка, який докладно висвітлив взаємозв'язок між духовністю та психічним здоров'ям в екзистенціальному психоаналізі В. Франкла та А. Ленгле (Там само, с. 104-108).

Лікар-стоматолог із Закарпаття М. Т. Орос також зазначила значущість тем і проблем, висвітлених учасниками конференції, акцентувавши увагу і на вагомості практичних аспектів доведення та підтвердження запропонованих ідей, оскільки майже кожна з них, на її думку, у практиці медичного втілення виявляє нові, незвичайні, а подеколи й неочікувані аспекти та результати.

Значну зацікавленість та обговорення викликали також доповіді інших співробітників кафедри філософії, біоетики та історії медицини НМУ імені О. О. Богомольця: доц. Дмитра Білозора "Рух шістдесятників в Київському медичному інституті" (Там само, с. 90-92), доц. Ольги Редькіної "Сотеріологічне питання біоетики: критерії та дефініція смерті" (Там само, с. 136-141), к. філос. н., викладача Максима Коцюби "Чи потрібна біоетиці теорія моралі?" (Там само, с. 127-130).

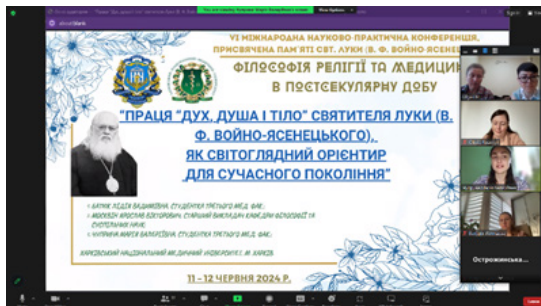
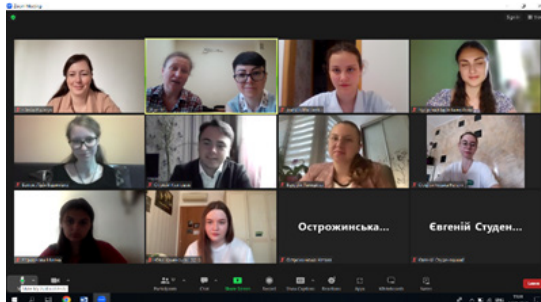

У заключній доповіді проф. Ірина Васильєва (НМУ імені О. О. Богомольця), спираючись на підходи свт. Луки, представників класичного екзистенціалізму, сучасної української філософії, висвітлила методологічні засади дослідження феномену духовності, характерні риси духовності українців в часи воєнного лихоліття, а також наголосила на необхідності, попри труднощі, збереження гуманізуючої функції освіти у нашому суспільстві (Там само, с. 62-65).

Жваве обговорення на другій об'єднаній секції викликали доповіді "Взаємодія релігійних сестер і цивільних медсестер: еволюція медичної освіти та практики в Словаччині" (доц. Сільвія Капікова, Університет імені Коменського в Братиславі, Словаччина) (Там само, с. 66-69), "Психіатрія та релігія у постсекулярній дійсності сьогодення" (Олександр Мартиненко, асистент кафедри філософії та культурології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича) (Там само, с. 113-116), "Народ Троєщини в епоху глобалізації. Віра і медицина у радянську і пострадянську епохи. Спроба філософсько-релігійного аналізу" (Сергій Роде, аспірант кафедри філософії Київського національного університету будівництва і архітектури) (Там само, с. 81-84) та ін.

Окремо варто відзначити активну участь студентів в конференції. Серед учасників студентської секції відбулися творчі дискусії, дебати та обговорення актуальних проблем взаємозв'язку філософії, релігії та медицини. Дипломами нагороджені за найкращі доповіді "Праця "Дух, душа і тіло" святителя Луки (В. Ф. Войно-Ясенецького), як світоглядний орієнтир для сучасного покоління" (Батюк Л. В. та Чуприна М. В., Харківський національний медичний

університет), “Питання гендерних стереотипів в контексті проблеми передчасної смертності серед чоловіків в Україні” (Студенецький Є. О., НМУ імені О. О. Богомольця), “Недоказовість

та радянщина в навчальному процесі медичних закладів вищої освіти очима студентів” (Коршунова М. І., НМУ імені О. О. Богомольця), “Про “найвищу науку” Г. С. Сковороди” (Острожинська Н. В., НМУ імені О. О. Богомольця), “Наука та релігія: співробітництво чи протистояння?” (Походенко А. О., НМУ імені О. О. Богомольця), “Питання виникнення думок про самогубство у підлітків: соціологічний аспект” (Каменська Ю. А., НМУ імені О. О. Богомольця), “Мовленнєві порушення в контексті релігійного світогляду” (Кузнецов О. О., НМУ імені О. О. Богомольця), “Біомедикоетичні аспекти примусової шпиталізації” (Латишева В. І., НМУ імені О. О. Богомольця) (Там само, с. 170-203)

Учасники VI Міжнародної науково-практичної конференції “Філософія релігії та медицини в постсекулярну добу” в плідних дискусіях, обговореннях та дебатах висвітлили проблеми творчої взаємодії меди-

цини та релігії, спираючись на новітні досягнення медичної науки, окреслили важливі питання подальшої співпраці та здобули вагомий практичний досвід. Представниками кафедри філософії, біоетики та історії медицини НМУ імені О. О. Богомольця розширено наукові контакти для подальшої співпраці між українськими та закордонними фахівцями, зокрема від представників Інституту соціальної медицини та медичної етики медичного факультету Університету імені Коменського в Братиславі запропоновано продовжити подальшу співпрацю не лише в межах проведення спільно щорічної конференції “Філософія релігії та медицини в постсекулярну добу”, а й розширити науково-дослідну співпрацю шляхом участі в спільних грантових проектах, науково-педагогічного стажування тощо. Плідна робота конференції зреалізувалась також і у науково-педагогічній співпраці кафедри філософії, біоетики та історії медицини НМУ ім. О. О. Богомольця з Національним університетом охорони здоров'я України імені П. Л. Шупика та Чернівецьким національним університетом імені Юрія Федьковича, зокрема у вигляді рецензування освітньо-професійних та робочих програм таких

дисциплін як “Філософія”, “Етика і деонтологія у фармації” та “Релігієзнавство” (для магістрів). Усі учасники конференції здобули неоціненний практичний науковий досвід участі в дискусіях, дебатах, висвітленні та вирішенні злободенних проблем інтеграції релігії та медицини в сучасну інформаційну, постсекулярну та воєнну добу. Усім спікерам та учасникам конференції було надіслано поштою програми та збірники матеріалів конференції, сертифікати учасника конференції, почесні грамоти та подарунки.

По завершенню секційних засідань відбулося заключне пленарне засідання під модеруванням завідувачки кафедри філософії, біоетики та історії медицини проф. Ірини Васильєвої, яка, узагальнюючи результати пленарного засідання та звіти модераторів секційних засідань, подякувала усім делегатам конференції за активну участь, підбила підсумки роботи конференції, розглянула та обговорила пропозиції щодо розширення тематичних рубрик та окреслила перспективи проведення конференції в наступному році. У підсумковій доповіді проф. І. В. Васильєва подякувала усім учасникам за плідну працю та запросила взяти участь у наступній VII Міжнародній науково-практичній конференції “Філософія релігії та медицини в постсекулярну добу”, присвяченій пам’яті свт. Луки (В. Ф. Войно-Ясенецького), яка запланована до проведення на 11 – 12 червня 2025 р.

Література

Філософія релігії та медицини в постсекулярну добу: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої пам’яті свт. Луки (В. Ф. Войно-Ясенецького), НМУ ім. О. О. Богомольця, ПП “Видавництво “Фенікс””, Київ, 2024, 208 с.

References

Philosophy of Religion and Medicine in the Post-Secular Age: materials of V the international Scientific and Practical Conference. In memory of St. Luke (V. F. Voino-Yasenetskyi) [Filosofiya religiyi ta medycyny v postsekulyarnu dobu: materialy V Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysvyachenoyi pam'yati svt. Luky (V. F. Vojno-Yasenecz`kogo)] (2024), Bogomolets National Medical University, PE “Publishing House “Phoenix””, Kyiv, 208 p.

© **Ірина Василівна Васильєва, Сергій Леонідович Шевченко**

МАТЕРИАЛИ НА КОНФЕРЕНЦИЯТА

ВІЙНА, МЕДИЦИНА І ВІРА ЯК ЧИННИКИ УСВІДОМЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

О. М. Науменко,

доктор медичних наук, професор,
член-кореспондент Національної Академії Медичних Наук України,
перший проректор з науково-педагогічної роботи та післядипломної освіти,
Національний медичний університет імені О.О. Богомольця, Україна
naumenko16@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-9001-7580>

В. О. Мойсеєнко,

доктор медичних наук, професор,
академік Національної Академії Наук Вищої освіти України,
Національний медичний університет імені О.О. Богомольця, Україна
moyseyenko_vo@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-1402-6028>

І. П. Тарченко,

кандидат медичних наук, асистент кафедри внутрішньої медицини №3
Національний медичний університет імені О.О. Богомольця, Україна..
shostks43@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2301-227X>

Н. В. Тарченко,

письменник, журналіст, Україна.
trinton808@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-1637-4811>

[https://doi.org/10.34017/1313-9703-2024-1\(23\)-2\(24\)-90-97](https://doi.org/10.34017/1313-9703-2024-1(23)-2(24)-90-97)

Анотация

Александър Науменко, Валентина Моисеенко, Инна Тарченко, Наталия Тарченко. Войната, медицината и вярата като фактори за осъзнаване на украинската идентичност. Статията анализира начините за формиране на украинската идентичност и структурата на това понятие. Показана е динамиката на промените в самоидентификациите на украинските граждани, причинени от кризисни процеси, протичащи в обществото. Представени са историческите фактори, които детерминират самоидентификацията на жителите на различните региони на страната. На примера на отделно село в Буковина е показано дългогодишното мирно съжителство на представители на различни националности, вероизповедания и езици. Примерът с Донбас илюстрира влиянието на жителите на определен регион върху обществения живот на Съветския съюз, а по-късно и на Украйна. Анализират се процесите, протичащи в религиозния живот на страната, където кризите допринасят за икуменизма. Използвайки историческия пример на дисидентското движение от шейсетте години, се по-

казва как украинската идентичност се превръща в съзнателен избор, който е принуден да се защитава. Примерът на Националния медицински университет "О. О. Богомолец" показва как се формира украинската самоидентификация на младото поколение бъдещи лекари.

Ключови думи: идентичност; кризи; гражданство; избор; религия; икуменизъм; съзнание; война; образование

Анотація

Олександр Науменко, Валентина Мойсєснко, Інна Тарченко, Наталія Тарченко.
Війна, медицина та віра як чинники усвідомлення української ідентичності. У статті аналізуються шляхи формування української ідентичності, структура даного поняття. Показано динаміку змін у самоотождествленні громадян України, обумовлену кризовими процесами, що відбуваються в суспільстві. Подано історичні чинники, які детермінують самоідентифікацію жителів різних регіонів країни. На прикладі окремого села на Буковині показано тривале мирне співіснування представників різних національностей, релігійних конфесій, мов. Приклад Донбасу ілюструє вплив мешканців окремого регіону на соціальне життя Радянського Союзу, згодом України. Аналізуються процеси, що відбуваються у релігійному житті країни, де кризи сприяють екуменізму. На історичному прикладі дисидентського руху шістдесятників показано, як українська ідентичність стає свідомим вибором, який доводиться відстоювати. На прикладі Національного медичного університету імені О. О. Богомольця показано, як формується українська самоідентифікація молодого покоління майбутніх лікарів.

Ключові слова: ідентичність; кризи; громадянство; вибір; релігія; екуменізм; свідомість; війна; освіта

Annotation

Oleksandr Naumenko, Valentyna Moiseyenko, Inna Tarchenko, Natalia Tarchenko.
War, medicine and faith as factors of awareness of Ukrainian identity. The article analyzes the ways of formation of Ukrainian identity, the structure of this concept. The dynamics of changes in the self-identification of the country's citizens due to the crisis processes taking place in society is given. Historical factors that contribute to the formation of self-perception among residents of different regions of the country are presented. The example of a separate village in Bukovina shows the long-term peaceful co-existence of representatives of different nationalities, religious denominations and languages. The example of Donbas illustrates the influence of residents of a particular region on the social life of the former Soviet Union, and later Ukraine. The processes taking place in the religious life of the country, where crises contribute to ecumenism, are analyzed. The historical example of the dissident movement of the sixties shows how Ukrainian identity becomes a conscious choice that must be defended. The National Medical University named after O.O. Bohomolets is an example to demonstrate how Ukrainian identity is formed in younger generation.

Keywords: identity; crises; citizenship; choice; religion; ecumenism; consciousness; war; education

Постановка проблеми. Питання ідентичності постає особливо гостро в умовах воєнного часу. Воно перетворюється на елемент інформаційної війни, кола одна сторона намагається повністю змінити самосприяння іншої, і навіть ставить під сумнів її існування як таке. Дискусії щодо ідентичності українців точаться на наших теренах особливо гостро. Цьому питанню приділяють велику увагу численні дослідники. Найбільш конструктивною спрямованістю нашого дослідження вважається пошук способів позбавлення колективного усвідомлення, набутого за минулі століття, відчуття меншовартості. Після 2014 року за соціопитуваннями

стабільно 55-60% громадян є прихильниками курсу на європейську інтеграцію.

Політичний психолог Всеволод Зеленін наголошує на тому, що українці мають ставити за кінцеву мету не просто самозбереження, а знищення ворога, та нав'язування йому власної парадигми. Українську мову та культуру він бачить, як захист себе із середини, російську – як спосіб проводити інформаційні інтервенції на сусідню територію. Одною з цілей української зовнішньої пропаганди має бути зміна ідентичності росіян. Історик Володимир Дзьобак зазначає, що при формуванні української самосвідомості не слід звертатись лише до минулого, до тягlosti у часі від умовних трипільців до сучасності. Цей підхід був актуальним хіба що для XIX століття, коли на базі романтичних ідей розпочалося самоусвідомлення більшості європейських націй, українців у тому числі. У XXI столітті слід більше уваги звертати на те, якими ми є зараз, та думати про майбутнє. Усі національні меншини нашої країни мають право називати себе українцями – так формується громадянська нація (Дзьобак, 2023).

Проведене Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) всеукраїнського опитування громадської думки "Омнібус" 2000 респондентів, що мешкають у всіх регіонах України (крім АР Крим) показало, що 85% населення України вважають себе перш за все громадянами своєї країни. При цьому серед різних соціальних категорій населення – вікових, регіональних, лінгво-етнічних, гендерних і поселенських – немає великої різниці за цим показником. Так, серед жителів Сходу 81% вважають себе перш за все громадянами України, серед російськомовних українців – 81%, серед російськомовних росіян – 78%. Отримані результати зберігають високу репрезентативність та дозволяють досить надійно аналізувати суспільні настрої населення (Дембіцький, 2024).

В Україні триває процес націєтворення. Все ще існує алармизм. Як засвідчує 30-річне дослідження інституту соціології "Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін" мовна ситуація однозначно змінюється. На питання "Якими мовами ви переважно спілкуєтеся у родині (вдома)?": якщо в 1992 році переважно українською спілкувалися в родині 37% респондентів, у 2012-му – 43%, то в 2020-му – вже 51%, тобто більш як половина громадян. При цьому частка тих, хто віддавав перевагу російській порівняно з 2012-м значно знизилася: 2012-го їх було 35%, а 2020-го – лише 28%. Російською, і українською, залежно від обставин, в родині чи вдома нині спілкуються 21% опитаних (у 1992-му таку відповідь дали 32%). Спостерігається позитивна динаміка на користь української мови (Дембіцький, 2024; Луканська, 2021; Святненко, 2020; Shevchenko, Borysenko, 2021).

Мета – показати окремі складові нашої сьогодишньої ідентичності, історичне минуле, яке їх обумовило, а також засоби, якими вона формується тепер, зокрема, у студентської молоді. Окреме питання для дослідження - бажання бути українцем, що з'являється в іншому культурному оточенні. Це завжди – результат рефлексії та свідомого вибору. Ми покажемо, як це відбувалося у деяких дисидентів-шістдесятників.

Ідентичність – поняття, що містить у собі велику кількість складових: мова, історія, традиції, звичаї, цінності – усе, що об'єднує людей у певну спільноту.

Кризи, як фактор підвищення громадянської ідентичності. Війна в Україні підштовхнула багатьох громадян свідомо зробити власний цивілізаційний вибір. Від початку агресивних дій північного сусіда більшість українців відокремили себе від росіян. У 2022 році Київський інститут соціології запропонував відповісти на питання: "Ким ви, перш за все, себе вважаєте"? До початку повномасштабного вторгнення 64,6% передусім ідентифікували себе, як громадян своєї країни. Тепер показник цей зріс до 85%. Цікаво, що менше 3% вважають себе представником якогось етносу, 6% асоціюють себе із малою батьківщиною – краєм, селом чи селищем, де народилися, 4% мислять широко – вважають себе Громадянами Світу, або Європи.

В Україні відчуттю громадянства сприяють кризи. За історію незалежності соціоло-

ги спостерігали три хвилі підвищення громадянської самоідентичності - після Помаранчевої революції (51,6% відчули себе, перш за все, громадянами своєї країни), Революції гідності та початку російської агресії (64,4%), повномасштабного вторгнення (84,6%) (Осадча, 2022).

Історичні умови формування ідентичності в різних регіонах країни. Тривалий час Україна перебувала під владою двох імперій. 80% її земель входили до складу Російської імперії. 20% території потрапили під владу династії Габсбургів і пізніше стали частиною імперії Австро-Угорської. Державі Габсбургів (на відміну від російської), до якої входили землі західної України, бракувало центральних установ, які могли би уніфікувати управління. Тому влада тут була більше схильна до компромісів. Але становище селян-українців з її приходом погіршилося, бо їх відрізали від колишніх ринків збуту. Можливості для економічного зростання регіону стали обмеженими. Додатковий негативний вплив мала та обставина, що під час попереднього панування поляків західні українці втратили суспільну еліту. У них існувало лише дві верстви: селяни, та невелика кількість священиків.

Взагалі, ідентичність – це питання особистісного вибору. Воно буває тривалим у часі, хитким, потребує власної усвідомленості та волі, навіть болісним та жертвним. Для ілюстрації цього питання візьмемо деякі приклади з історії Буковини. В цьому багатонаціональному краї існують численні мови та діалекти, навіть сусідні села можуть мати різні говірки, що складаються із українських, російських, румунських чи угорських слів. Характерною особливістю одного з сіл, зокрема, Банилова (населення 5128 осіб – для села це досить багато) Вишницького району Чернівецької області був поліетнічний склад населення. Незалежно від того, під владою якого короля, султана чи цесаря перебували землі, тут не відбулося жодної історично зафіксованої значної міжнаціональної сутички. У національних стосунках протягом віків виробилася здорова народна етика доброзичливості. Рідною мовою 76,83% населення вважали українську, 19,83% – німецьку, 3,28% – інші. Відносно високий відсоток німецької мови зумовлений не онімеченням українців, які ревно зберігали свою мову і релігію, не дивлячись на багатовікове панування чужинців. Зрозуміти означене мовне співвідношення можна з характеристики віросповідання. Православні вірники складали 73,81%, іудеї – 19,81%, католики – 6,34%.

Німецькою мовою, близькою до ідиш, очевидно, користувалися євреї, що складали майже п'яту частину жителів села. Римо-католиками були, в основному, поляки. Мовою міжнаціонального спілкування в Банилові служила українська, якою без всякого примусу володіли всі жителі села (українці, євреї, поляки, цигани, румуни, вірмени) і охоче нею користувалися, засвоюючи кращі здобутки нашої національної культури. У 1918 році, після Першої світової війни і розпаду Австро-Угорської імперії, на багатотисячному Буковинському вічі у Чернівцях була здійснена спроба приєднання Буковини до України, проголошено природне право українців на своє державне самовизначення, але з благословення Антанти румунська армія тоді перешкодила цьому, окупувавши територію Буковини на довгих 22 роки. В селі існує багато храмів різних релігійних конфесій. У центрі височіє церква Успіння пресвятої Богородиці, побудована ще в кінці XIX століття.

Численні православні каплиці, костюл Римо-католицької церкви, єврейська школа-синагога – свідчення високої духовності односельців, з яких вийшла велика плеяда священиків, а двоє з них досягли дуже значних висот у церковній ієрархії. Так, Володимир Репта, доктор теології, професор, публіцист, тривалий час (1902-1924) був митрополитом Буковини, а також інспектором народних шкіл, обирався депутатом австрійського парламенту, почесним ректором Румунської академії наук Михайло Мензак, котрий став архієпископом Мефодієм, був єпископом Чернівецьким і Буковинським (1964-1967), пізніше – єпископом Вологодським і Великоустюзьким, керівником Омсько-Тюменської єпархії православної церкви РФ.

У іншій частині країни, на Сході, дуже цікавим та складним регіоном є Донбас. У свій час

саме він прискорив розпад СРСР. У 1989 – 91 роках шахтарі Донбасу влаштовували страйки, марші та демонстрації з вимогою виходу України із складу СРСР. У 1993 р. вони страйкували вже у незалежній Україні, що вплинуло на рішення провести дострокові парламентські та президентські вибори. Рух почав слабнути, у 1988 влада жорстоко розігнала страйкарів за допомогою підрозділу “Беркут”. У 2015 р. про страйки часів пізнього СРСР пам’ятали тільки 4,7% мешканців регіону.

Ідентичність як пропагандистська зброя росіян. Поняття ідентичності завжди перебувало під пильним оком російських пропагандистів. На окупованих територіях росіяни проводять масований інформаційний тиск, головна мета якого – змінити самосвідомість місцевого населення. Прикладом можуть служити біг-борди, що були розташовані на вулицях окупованого Херсону – їх дизайн дещо удосконалили місцеві патріоти, додавши декор чорною та червоною фарбами.

Кризи сприяють екуменістичним процесам в релігійній сфері. Під час Революції гідності була утворена Громадянська Церква України, яка, хоч й не набула офіційного статусу, проте успішно об’єднувала представників різних конфесій, що поділяють духовні цінності та ідеали (Зарецький, Маричевський, 1996). З початком агресії північного сусіда на фронт пішли й капелани – військові священики. Їх задача особлива – підтримувати дух військовослужбовців, бути поруч в радості, біді, небезпеці. Вислухати, помолитись, мотивувати, надихнути на правильний шлях – усе це робить капелан. А ще капелани здійснюють волонтерську та медичну допомогу. Тут один із яскравих прикладів Микола Корсун – капелан та один із засновників мобільної стоматології на передовій. Будучи представниками різних Церков, військові священики обличили усі суперечки й почали співпрацювати, бо усіх об’єднала загальна мета – здолати ворога.

Ідентичність дисидентів-шістдесятників, як свідомий вибір. Можна відчувати себе українцем, відстоювати це право, коли усе навколо вимагає чогось іншого. І це іноді не просто вибір, а сміливий й потужний вольовий акт, про що свідчать наступні приклади. Під час хрущовської “відлиги” в Україні потужно заявив про себе рух “шістдесятників”. У Києві молоді митці та студенти об’єдналися в клуб творчої молоді “Сучасник”. Одною з найяскравіших постатей в ньому була художниця-монументалістка Алла Горська. Її батько, Олександр Горський, один із організаторів радянського кіно, очолював кіностудії в Ленінграді, Ялті, Києві, Одесі. Алла проживала з мамою у Ленінграді під час блокади, у 1943 році приїхала у Київ. Зростала дівчина у цілковито російськомовному середовищі, а під час навчання у київській школі їй навіть звільнили від вивчення української мови. У 1962 році, у віці 32 років, під впливом своїх товаришів з клубу творчої молоді, Алла Горська свідомо вирішила перейти на українську мову. Вивчати почала з алфавіту, писала нескінченні диктанти. У цьому їй допомагала журналістка та правозахисниця Надія Світлична.

До речі, серед активістів клубу творчої молоді був випускник Київського медичного інституту, 1966 року, Микола Плахотнюк – дисидент, лікар-фтизіатр, який багато років провів за ґратами. Після звільнення з в’язниць організував у Києві музей шістдесятників. Сьогодні він спочиває в потойбічному світі разом з В’ячеславом Чорноволом (був одружений на рідній сестрі В’ячеслава – Валентині Чорновол).

У середині 60-х років на зміну хрущовській “відлизі” прийшла реакція брежнєвських часів. На українську творчу інтелігенцію, зокрема, учасників клубу, почався тиск, а у 1965 – серія арештів. В цей час, незважаючи на переслідування, виключення із Спілки художників, заборони ставити під роботами власне ім’я, художники-шістдесятники активно творили (Зарецький, Маричевський, 1996). Вони багато працювали на сході України, зараз численні створені ними роботи знаходяться в окупації, доля їх невідома, але, якщо збереглися, то несуть вони потужне нагадування про те, чия саме ця багата й благословенна земля.

У 1964 році митці з Клубу творчої молоді Опанас Заливаха, Алла Горська, Галина Зубченко, Людмила Семикина, Галина Севрук виконали макет вітража в Червоному корпусі Київського університету “Шевченко. Мати”. Макет не сподобався партійному керівництву, а ректор власноруч розтрощив “ідеологічно шкідливий вітраж” на очах студентів. *“В образах вітража нема ні найменшої спроби показати Шевченка радянського світосприйняття”* – такий вердикт зробила комісія. Одна із авторок макету “Шевченко. Мати”, керамістка й монументалістка Галина Севрук, народилася в Самарканді. Вона теж не володіла українською мовою, але, як і Горська, зробила свій вибір. *“Ми нічого не знали про Україну. Наше виховання й свідомість прокинулися після інституту, особливо в Клубі творчої молоді. Відтоді – новий погляд на життя, покаяння, очищення від скверни”* (Цит. за: Зарецький, Маричевський, 1996) – писала художниця пізніше у спогадах.

Можна залишатися українцем, усе життя проживаючи далеко за межами батьківщини. Українська діаспора з багатьох країн закупляє гуманітарну допомогу, енергетичне обладнання, військову техніку. Сприяє тому, щоб українські біженці інтегрувалися в економіки інших країн, але не асимілювалися там, а залишилися вірними своїй батьківщині. На підтримку нашої країни зарубіжні українці влаштовують по усьому світу масштабні акції.

Студентська молодь зберігає свою ідентичність та воює за неї. Україна воює не лише за території, а й за власну ідентичність. Тисячі українців переходять з російської мови на українську. Історія, культура, мова, традиції – усе це визначає українську спільноту поміж інших. Відроджуються народні ремесла, повертаються з небуття звичаї та обряди різних районів країни.

Традиційно, 23 серпня в НМУ ім. О. О. Богомольця відбувається офіційна церемонія підняття Державного Прапора України. Синьо-жовті стяги, уособлення свободи та єдності української нації, завжди майорять поряд із головним корпусом Університету, у студентському містечку та на території студентського гуртожитку №7, де проживають іноземні студенти. Студенти та викладачі НМУ ім. О. О. Богомольця залюбки долучаються до відзначення Дня вишиванки, що традиційно проходить 18 травня. В цей день аудиторії розквітають різнобарвними національними орнаментами та яскравими квітами. Вишиванка – одяг, що об’єднує всіх любов’ю до України, вірою в Перемогу. З початку повномасштабної агресії до лав захисників України встало багато молоді, серед яких – студенти НМУ ім. О.О. Богомольця. Нашій молоді притаманні патріотизм, активна громадська позиція, небайдужість до чужого горя. Ми постійно дізнаємося про нові героїчні вчинки наших вихованців.

“Хто я?”, “Чи я справжній?”, “Чи я мужній?”, “Чи я дійсно муж?”. Ці питання задав собі в перший день повномасштабного вторгнення студент 6 курсу медичного факультету №1 (сьогодні він випускник університету) Любомир Мухін. Він вступив до лав ЗСУ, воював гарячих точках, був важко поранений. До цього часу перебуває на лікуванні. Лікар-психіатр Олександр Бодня, травматолог-ортопед Ігор Курило, невропатолог Діана Світлицька – вихованці НМУ. Єдиною командою вони допомагають хворим у різних регіонах України. Кандидат в майстри спорту з футболу, тренер збірної команди НМУ з футболу, старший викладач кафедри фізичного виховання та здоров’я НМУ імені О.О. Богомольця Віталій Зіва з початком повномасштабної війни вступив до лав ЗСУ, приймав участь в територіальній обороні Києва та Київської області, воював в гарячих точках України.

На війні завжди є втрати, але коли дізнаєшся про смерть твого колишнього студента, в майбутньому бойового медика, під час виконання бойового завдання – відчуття душевного болю описати неможливо. Вони віддали життя, виборюючи землю, де проливалася кров їх предків, і де ростимуть наші нащадки. Біля стін морфологічного корпусу НМУ імені О. О. Богомольця встановлена меморіальна Дошка студентів, які загинули на війні та під час Революції Гідності.

Ідентичність українців – справа їх свідомого вибору, як у наш час, так і в минулі. І тепер, як і колись, її подекуди доводиться відстоювати ціною свого життя, із вірою в серці.

Висновки. Дослідження формування ідентичності тривають, так само, як і дискусії навколо цього болючого питання: одні надають перевагу об'єктивним факторам приналежності – територія проживання, мова спілкування, релігія, до якої себе відносять, інші – суб'єктивним факторам: ким ти сам себе відчуваєш, – незважаючи на твоє етнічне походження, на те, якою мовою ти спілкуєшся і до якої церкви ходиш. З часу проголошення незалежності в Україні ідуть процеси самовизначення за багатьма параметрами, зокрема, й за національною приналежністю. Війна прискорила ці процеси.

В подальшому нам потрібна виважена державна стратегія формування національної ідентичності, створена із залученням соціологів, психологів, політологів, лікарів та інших фахівців. Мають бути розроблені та запроваджені політтехнологічні прийоми, направлені на сприяння консолідації нації та протидії ворожій пропаганді, поліпшенню інформаційної безпеки.

Релігія – це потужний чинник формування національної ідентичності, а російська агресія дала значний поштовх до визнання церкви, не підпорядкованої Москві.

Навчання у закладах вищої освіти формує конструктивне самосприйняття не лише базуючись на традиційній культурі, але й в безперервному пошуку сучасності. Нашій молоді притаманні патріотизм, активна громадська позиція. Заради сприяння формуванню української ідентичності слід звертати увагу на ті фактори, які об'єднують, складають єдині цінності для різномірних груп населення. Зазвичай, те, що зближує людей різних віросповідань, полягає у сфері майбутнього – досягненні спільних прагнень та мрій, сьогодні – у прагненні досягти миру.

Література та посилання:

- Дембіцький, С. (2024), "Показники національно-громадянської української ідентичності", *Прес-реліз підготовлений заступником директора Інституту соціології НАН України, доктором соціологічних наук Сергієм Дембіцьким*. Електронний ресурс. Режим доступу (20.07.2024): <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1>
- Дзьобак, В. (2023), "Національна ідентичність як складова національної стійкості", *LB.ua*. Електронний ресурс. Режим доступу (26.06.2024): https://lb.ua/blog/volodymyr_dziobak/568987_natsionalna_identichnist_yak.html
- Зарецький О., Маричевський М. (1996), *Червона тінь калини*. Алла Горська. Листи, спогади, статті, Спалах, Київ, 1996, 240 с.
- Луканська, А. (2021), "Національна ідентичність – це ключове питання для суспільства. Україні потрібна стратегія формування національної ідентичності (інтерв'ю заступника директора Інституту соціології НАНУ, д. філософ. н., професора, член-кореспондента НАН України Євгена Головахи)", *Голос України*. Електронний ресурс. Режим доступу (20.07.2024): <http://www.golos.com.ua/article/350002>
- Осадча, Я. (2022), "До громадян СРСР себе відносять менше 1%: як змінилася ідентичність населення України", *Українська правда*. Електронний ресурс. Режим доступу (26.06.2024): <https://life.pravda.com.ua/society/2022/08/16/250037/>
- Святненко, В. (2020), "Особливості формування та розвитку ринку маркетингових досліджень в Україні", *Ефективна економіка*, № 11. Електронний ресурс. Режим доступу (20.07.2024): <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8342>
- Филипович, Л. (2016), "Релігійні ідентичності в Україні: постановка проблеми", *Українське релігієзнавство*, № 80, с.12-17.

Shevchenko, A., Borysenko, O. (2021), "Marketing Approach to the Formation of Management System for Enterprise Strategic Development in the Context of Globalisation", *JILC (Journal of International Legal Communication)*, No. 1(1), pp. 186-196.

References

- Dembitskyi, S. (2024), "Indicators of national-civic Ukrainian identity" ["Pokazny`ky` nacional`no-gromadyans`koyi ukrayins`koyi identy`chnosti"], *Press release prepared by Deputy Director of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Sociological Sciences Serhiy Dembitskyi*, viewed 20 July 2024, available at: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1> [in Ukrainian]
- Dziobak, V. (2023), "National identity as a component of national stability" ["Nacional`na identy`chnist` yak skladova nacional`noyi stijkosti"], LB.ua, viewed 26 June 2024, available at: https://lb.ua/blog/volodymyr_dziobak/568987_natsionalna_identichnist_yak.html [in Ukrainian]
- Filipovych, L. (2016), "Religious identities in Ukraine: problem statement" ["Religijni identy`chnosti v Ukrayini: postanovka problemy`"], *Ukrainian Religious Studies*, No. 80, pp. 12-17. [in Ukrainian]
- Lukanska, A. (2021), "National identity is a key issue for society. Ukraine needs a strategy for the formation of national identity (interview of Deputy Director of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Philosophy, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine Yevhena Holovakha)" ["Nacional`na identy`chnist` – ce klyuchove py`tannya dlya suspil'stva. Ukrayini potribna strategiya formuvannya nacional`noyi identy`chnosti (interv'yu zastupny`ka dy`rektora Instytutu sociologiyi NANU, d. filosof. n., profesora, chlen-korespondenta NAN Ukrayiny` Yevgena Golovaxy)`"], *Voice of Ukraine*, viewed 20 July 2024, available at: <http://www.golos.com.ua/article/350002> [in Ukrainian]
- Osadcha, Ya. (2022), "Less than 1% consider themselves citizens of the USSR: how the identity of the population of Ukraine has changed" ["Do gromadyan SRSR sebe vidnosyat` menshe 1%: yak zminy`lasya identy`chnist` naselennya Ukrayiny`"], *Ukrainian truth*, viewed 26 June 2024, available at: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/08/16/250037/> [in Ukrainian]
- Shevchenko, A., Borysenko, O. (2021), "Marketing Approach to the Formation of Management System for Enterprise Strategic Development in the Context of Globalisation", *JILC (Journal of International Legal Communication)*, No. 1(1), pp. 186-196.
- Svyatnenko, V. (2020), "Features of the formation and development of the marketing research market in Ukraine" ["Osobly`vosti formuvannya ta rozvytku ry`nku markety`ngovy`x doslidzhen` v Ukrayini"], *Effective Economy*, No. 11, viewed 20 July 2024, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8342> [in Ukrainian]
- Zaretskyi, O., Marichevskyi, M. (1996), *Red shadow of viburnum. Alla Gorska. Letters, memories, articles* [Chervona tin` kaly`ny`. Alla Gors`ka. Ly`sty`, spogady`, statti], Spalah, Kyiv, 1996, 240 p. [in Ukrainian]

© Олександр Миколайович Науменко, Валентина Олексіївна Мойсєєнко,
Інна Петрівна Тарченко, Наталія Володимирівна Тарченко

НЕДОСТАТНЯ АРГУМЕНТОВАНІСТЬ ТА “РАДЯНЩИНА” В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ МЕДИЧНИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ОЧИМА СТУДЕНТІВ¹

М. І. Коршунова,

студентка 4 курсу, медичний факультет №2,
Національний медичний університет імені О. О. Богомольця
korshunovamilenaa@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0008-6582-4509>

[https://doi.org/10.34017/1313-9703-2024-1\(23\)-2\(24\)-98-105](https://doi.org/10.34017/1313-9703-2024-1(23)-2(24)-98-105)

Анотація

Милена Коршунова. Недостатня аргументація и “свѣтизм” в учебния процес на медицинските висши учебни заведения през погледа на студентите. Авторът проучва проблема за липсата на доказателственоост и остарелостта на програмите за обучение в медицинските висши учебни заведения, използвайки примера на украинската образователна система. Анализират се мненията и впечатленията на студентите въз основа на анонимното анкетиране относно недостатъците на съветското наследство в образованието. Проучването показва наличието на редица пречки, с които се сблъскват студентите по медицина при изучаването на класически и съвременни подходи в медицината, както и влиянието им върху качеството на обучение на бъдещите лекари. Изтъква се необходимостта от обновяване на методическия и образователния компонент на медицинското образование и въвеждане на съвременни стандарти за подобряване на качеството на медицинската практика.

Ключови думи: висши учебни заведения, “свѣтизм”, доказателствена медицина, съвременна медицина, студент-центрирано обучение и преподаване

Анотація

Мілена Коршунова. Недостатня аргументованість та “радянщина” в навчальному процесі медичних закладів вищої освіти очима студентів. Дане дослідження розглядає проблематику недоказовості та застарілості навчальних програм у медичних закладах вищої освіти на прикладі української системи. Авторка проаналізувала думки та враження студентів на основі анонімного опитування щодо недоліків радянської спадщини у навчанні. Дослідження засвідчило наявність низки перешкод, з якими стикаються студенти-медики у вивченні класичних та сучасних підходів до медицини, а також вплив таких методів на якість підготовки майбутніх лікарів. Висвітлено необхідність оновлення методичної та навчальної складових медичної освіти та впровадження сучасних стандартів для покращення якості медичної практики.

Ключові слова: заклади вищої освіти, радянщина, недоказова медицина, сучасна медицина, студентоцентризоване навчання і викладання

¹ Стаття виконана під керівництвом проф. С. Л. Шевченка, доктора філософських наук, професора кафедри філософії, біоетики та історії медицини Національного медичного університету імені О. О. Богомольця.

Abstract

Milena Korshunova. Lack of sufficient argumentation and "Sovietism" in the educational process of higher educational medical institutions as viewed by students.

This study examines the problem of lack of evidence and obsolescence of educational programs in medical institutions of higher education using the example of Ukrainian system. The author analyzed the opinions and impressions of students based on an anonymous survey regarding the shortcomings of the Soviet heritage in education. The study proved the presence of a number of obstacles faced by medical students in the study of classical and modern approaches to medicine, as well as the impact of such methods on the quality of training of future doctors. The need to update the methodological and educational components of medical education and the introduction of modern standards to improve the quality of medical practice is highlighted.

Keywords: higher educational institutions, former Soviet Union, evidence-based medicine, modern medicine, student-centered learning and lecturing

Постановка проблеми. У сучасному світі наукового прогресу та швидкого розвитку медичних наук, питання використання застарілих методик і підходів, що базуються на радянських стандартах та недоказових методах в навчальному процесі медичних закладів вищої освіти, є актуальним та вимагає висвітлення. Студенти, які навчаються в таких закладах, стикаються з суперечностями між класичними та сучасними підходами до медичної практики, що може суттєво впливати на якість їхньої підготовки та майбутню професійну діяльність. Ця проблема потребує детального аналізу та оцінки з метою визначення можливих шляхів її вирішення та покращення медичної освіти в Україні.

Вступ. Сьогодні нерідко висловлюється думка про необхідність всіляко підтримувати традиції, не рівнятись на інші приклади, які не "приживуться" в нашій країні. На тлі такої невизначеності медична освіта перетворюється на "візок, який тягнуть у різні боки". Україна з часів срср взяла за основу так звану пруську модель освіти (яку, в свою чергу, отримано від рф), що вважалась прогресивною в середині та наприкінці XIX ст. Тобто, протягом 170 років навчання проводиться за такими принципами: уніфікована програма предмета, практично ніколи не інтегрована з іншими предметами, виконання завдань виключно затвердженим методом, регламентований перелік додаткової літератури, тобто, рух тільки в чітко визначеному напрямку. Це швидко призводить до демотивації, неспроможності пристосуватись до жорстких правил, перебування в оточенні викладачів/студентів, які не розуміють або не хочуть розуміти, що навчальний процес може бути організований інакше.

Виклад основного матеріалу. В українських медичних ЗВО в навчальній програмі студентів молодших курсів наявна велика кількість предметів, які швидше за все не пов'язані з майбутньою медичною діяльністю, проте на їх вивчення витрачається багато часу. Теоретичні дисципліни вивчають до III, іноді до IV року навчання, тоді як практично в усьому світі теоретичний курс триває 2 роки і має як горизонтальну, так і вертикальну інтеграції з акцентом на реальній медичній доцільності. ЗВО вміло підлаштувались під сучасні вимоги: в усіх навчальних планах розгорнуто прописані рівні компетентностей, навичок, які отримають студенти після закінчення навчання, і цей перелік зіставний з таким у зарубіжних медичних ЗВО. Проте, існуюча система за своєю сутністю не здатна забезпечити належний рівень реальних медичних знань та навичок. У більшості випадків клінічні навички отримуються на так званих "клінічних базах". Здебільшого це ті ж самі навчальні аудиторії, в яких викладачі опитують за програмою, тобто, "проходять" матеріал, перебуваючи в аудиторіях. Ситуація погіршилася через впровадження незважених та не до кінця продуманих кроків реформи: у 2020 р., коли навіть найкваліфікованіші викладачі не могли підійти до пацієнтів, якщо хоча би

за найменшим сумісництвом не працювали у цій лікарні. Цю проблему було юридично врегульовано протягом року, проте вона може повторитися з іншими варіаціями: юридичні колізії дозволяють цьому відбутися (Горобейко, Дінець, 2022).

Сьогодні в Україні, незважаючи на воєнний стан і боротьбу українців за власну ідентичність, студенти й надалі зіштовхуються з проблемою нав'язування радянських наративів у процесі навчання. Вплив історії, культури та політики радянського союзу все ще проявляється в сучасному українському суспільстві, зокрема, і їх одностороннє й тенденційне тлумачення в освітньому процесі викладачами, що є обтяжливим для тих студентів, які вбачають у цьому періоді репресивний режим та порушення прав людини. І це є доволі актуальною проблемою, яка потребує і соціологічного зрізу думки учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти, зокрема, і медичних, адже мотивацію та патріотичність майбутніх лікарів формує і гуманітарна складова вищої освіти. А вона має бути позбавлена радянських стереотипів та ідеологічних кліше.

На жаль, у сучасних українських закладах вищої освіти залишаються прояви підтримки та нав'язування радянських наративів у навчальних програмах, що створює конфлікт між офіційною лінією уряду та іншими підходами до інтерпретації історії. Ця проблема вимагає уваги та дослідження, оскільки має вплив на формування свідомості майбутніх поколінь та на розвиток сучасного суспільства. Власне у контексті навчання студентів-медиків стає особливо актуальною дана проблема, оскільки медична освіта потребує глибокого розуміння історичних та етичних аспектів, які впливали на розвиток медичної науки та практики. Проте в контексті сучасної України, де навчання виходить за межі минулих стандартів та парадигм, нав'язування радянських наративів стає вагомою перешкодою у формуванні професійної та етичної компетентності майбутніх лікарів.

Відповідно до цього, дослідження проблеми нав'язування радянщини у навчальному процесі медичних університетів має велике значення. Розуміння цієї проблеми дозволить розробити ефективніші стратегії відтворення медичної освіти, що відповідає сучасним вимогам і цінностям суспільства.

Дане дослідження спиратиметься на проведене опитування серед студентів медичних закладів вищої освіти. Респондентами опитування стали студенти Національного медичного університету імені О. О. Богомольця, Харківського національного медичного університету, Донецького державного медичного університету.

Серед основних проблем, з якими стикаються студенти під час навчання в університеті виділено наступні – з боку навчального закладу:

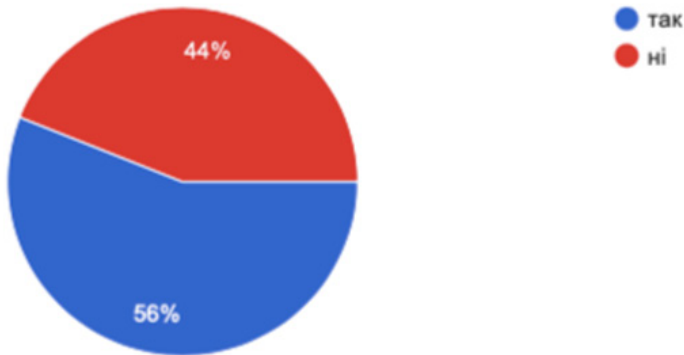
1. несправедливість оцінювання;
2. недбале ставлення зі сторони викладачів та відсутність мотивації викладати, повсюдне згадування радянського союзу;
3. неякісне навчання: примусові конспекти, відсутність практики, відсутність сучасної літератури для навчання, "совковий підхід до викладання", гомеопатія та інші недоказові методи лікування;
4. корупція та неповага, старі канони викладання, неприйняття західної літератури, суб'єктивність викладача;
5. застаріла система з невмотивованими викладачами;
6. самоосвіта, проблема розподілу;
7. дискримінація, сексизм;
8. російська мова.

З боку студента:

1. стрес;

2. невміння організовувати власний час;
3. проблеми з пошуком додаткової інформації.

Чи зіштовхувалися студенти з “радянщиною” під час навчання? (“Радянщина” – те, на нашу думку, що характеризувало радянський період історії, було властивим йому; нав’язування наративів радянського союзу, прийнятних на той момент “ідеалів”) (Див.діаграму 1)

Діаграма 1. Чи мали справу студенти з “радянщиною” під час навчання?

(кількість опитаних респондентів 141, серед яких 79 відповіли “так”, мали, що становить 56% від загальної кількості, та 62 – ні, що становить 44% від загальної кількості)

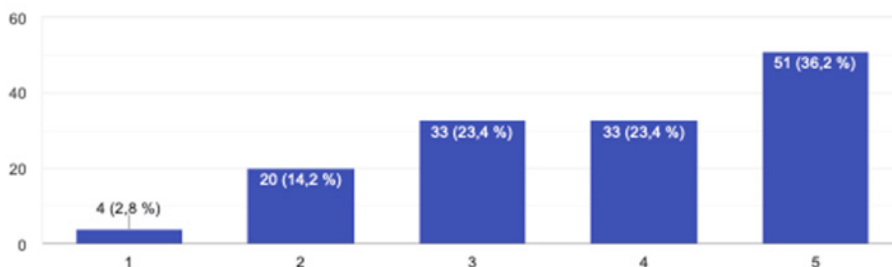
На думку опитуваних респондентів, “радянщина” в навчальному процесі безпосередньо виявлялась в наступному:

1. Нав’язування якості вищої освіти СРСР, несучасні підходи до методів викладання, “вимірювання АТ по ртутному стовпчику за книгою 74 р.”, писати все від руки, а не в електронному форматі, російська мова, радянські переконання та методи лікування, ідеалізація радянської армії та відвертне зневаження нинішньої, нав’язування радянської системи освіти, світогляду та підходу до пацієнтів, несприйняття новітніх технологій та розвитку в певних галузях.

2. Нав’язування своєї ідеології студентам від старших викладачів, “чоловік це все”, сексизм, вказування дівчатам, що їм не місце в хірургії, головне знайти чоловіка. “Я життя прожив, а ви хто взагалі...”

3. “Раніше було краще”, “Лікування було безкоштовним і кращим, ліки працювали по справжньому, а зараз не таке”, “Мене, коли я був студентом 3 курсу, відправляли за урал, і я там був один як лікар, не те що ви зараз, але тоді країна яка була...”, “От раніше студенти вчилися набагато краще, а ви всі ліниві і дурні...”, “Хто ти така, щоб я тобі щось пояснювала, відкрила книжку і прочитала...”, “Ви ніколи лікарем не станете...” тощо.

Чи вважають студенти, що радянщина є проблемою в освітньому процесі (див. діаграму 2).

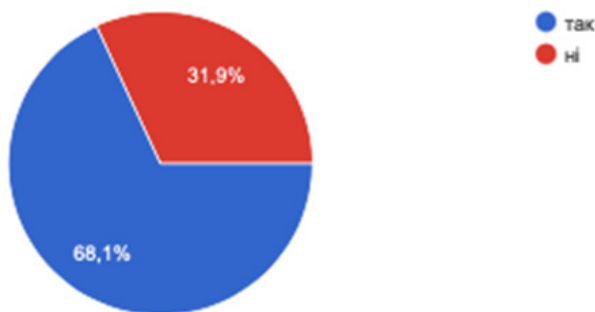
Діаграма 2. Чи вважають студенти, що “радянщина” є проблемою в освітньому процесі (кількість опитаних респондентів 141, було запропоновано 5-ти бальну шкалу, де 51 з опитуваних вважають це значною проблемою (оцінка “5”), 33 опитуваних вважають, що це радше за все, є проблемою (оцінка “4”), 33 – радше за все так, ніж ні (оцінка “3”), 20 – радше за все це не є проблемою (оцінка “2”), 4 респондента вважають, що це не є проблемою взагалі (оцінка “1”)).

Подібні розповіді про викладачів і навчальний процес звучать від студентів з різних університетів. Разом з епітетами: “совок”, “комунізм”, “радянщина”. Однобокість викладу, націленість на зазубрювання – типові методи виховання людини тоталітарного світу. Скажімо, зразкового пролетаря, який точитиме деталі на заводі і киватиме в такт єдино правильній думці “згори”. Це і спричиняє брак критичних, творчих і активних особистостей, які потрібні для розбудови молодій державі (Грудка, 2016).

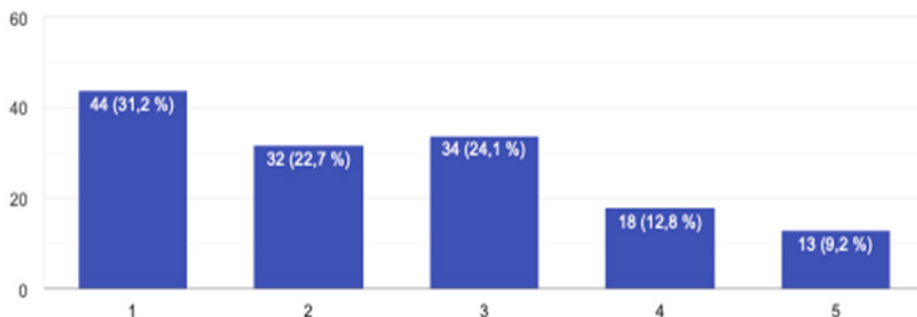
На думку опитаних студентів, цю проблему можна вирішити наступними шляхами:

1. Дати більше можливостям молодим спеціалістам.
2. Змінити викладацький склад, “підвищення кваліфікації не для галочки раз на рік”, пошук зацікавлених і перспективних фахівців, “давати молоді навчати”, іспити для викладачів.
3. Оновити навчальні джерела, запозичити/перекласти зарубіжні джерела, використовувати навчальні джерела не старіші за 5 років від сьогодення.
4. “Більше вкладати коштів у модернізацію університетів і навчального процесу з вектором на захід, запровадження більшої кількості практики, приділяти більше уваги формуванню професійних комунікативних навичок”.
5. “Взаємоповага викладачів і студентів, щоб усе відповідало інтересам обох сторін. Не ставитись до медиків як до безправних рабів”, “здійснити засідання педагогів і провести з ними обговорення цієї проблеми”.
6. “Запровадити покарання для викладачів за неналежне ставлення до студентів, провести їм багаторазові лекції з питань сексизму та боротьби з ним, розробити адекватну систему оцінювання, надати студентам право анонімної скарги на викладача, щоб унеможливити потім необ’єктивне ставлення до студента, який написав скарги і з міркувань безпеки”.
7. “Не піднімати цю тему, і взагалі забути за її існування”.
8. “Радянщина – це ракова пухлина України, досить примушувати молодих людей страждати, бо як говорять лікарі 40+: “ініціатива наказуєма””.

Серед опитуваних здобувачів медичних закладів вищої освіти 96 осіб мали справу з відсутністю аргументації та 45 – не мали.

Діаграма 3. Чи мали справу студенти з відсутністю аргументації під час навчання? (кількість опитаних респондентів 141, серед яких 96 стикались, 45 – ні))

Діаграма 4. Частота, з якою зустрічаються студенти з проблемою відсутності аргументації під час освітнього процесу (кількість опитаних респондентів 141, серед яких 44 зіштовхувалися дуже рідко (оцінка “1”), що становить 31,2% від загальної кількості опитаних, 32 – рідко (оцінка “2”), що становить 22,7% від загальної кількості, 34 – декілька разів (оцінка “3”), що становить 24,1% від загальної кількості, 18 – часто (оцінка “4”), що становить 12,8%, 13 – майже щодня (оцінка “5”), що становить 9,2% від загальної кількості,

У формуванні майбутніх вузьких фахівців виняткове значення має особистий авторитет викладача. Часом цей фактор набуває вирішального значення в популяризації відповідної дисципліни. Чим вищий у викладача інтелект, чим більше він підготовлений і освічений, тим більша кількість здобувачів освіти хоче бути схожим на нього, а отже, зростає чисельність продовжувачів його справи (Нємченко, Ляховський, Ковальов та ін., 2019).

У 2017 рік Міністерством охорони здоров'я України була висвітлена стратегія розвитку медичної освіти в Україні, де було висвітлено низку проблем та шляхи їхнього вирішення. Пункт про підвищення кваліфікації викладачів медичних університетів включав в себе розробку та запуск комплексної програми підвищення рівня знання англійської мови; створення програми підвищення кваліфікації викладачів методом пошуку фінансування; розробки підходів, визначення ключових напрямків підвищення кваліфікації; запуск програм навчання та стажування у закордонних університетах та медичних закладах, участі у міжнародних конференціях для викладачів та аспірантів (“Стратегія розвитку медичної освіти в Україні, МОЗ України, 2017).

Якщо за останнім пунктом у вільному доступі будь-хто може ознайомитись з можливостями стажувань для вмотивованих викладачів, втім інші проблеми лишаються і досі не вирішеними. Серед опитуваних студентів дане питання, на їхню думку, можна вирішити таким чином:

1. Регулярні тестування викладачів та їх екзаменування.
2. Можливості для викладачів, профінансовані з боку університету, доєднатися до міжнародних конференцій, програм обміну та стажування, аби викладачі переймали міжнародний досвід викладання.
3. Матеріальні та нематеріальні винагороди для викладачів, які ефективно здійснюють навчальний процес.
4. Університет має надавати для своїх студентів вільний доступ до користування різними навчальними платформами.
5. "Розглянути ймовірні ідеї, за яких викладачі б відпочивали дещо більше. Всі негативні фактори в сфері освіти існують тільки через перевагому як студентів, так і викладачів. Залучати психологів до навчальних закладів, заради роботи з двома сторонами і знаходження компромісу. У випадку більш серйозних ситуацій – залучати правоохоронні органи".
6. Кращий відбір викладацького складу по компетентності, некуплені бали та підтвердження кваліфікації.

Висновки. Як засвідчує здійснене нами опитування та аналіз його результатів, питома вага виявів відсутності достатньої аргументації не є критичною (22% респондентів її оцінюють як "часту" чи "щоденну" в навчальному процесі), натомість явища радянщини в освітньому та навчальному процесах, зокрема, при підготовці майбутніх лікарів, залишаються доволі значними (59,6% респондентів вважають, що "радянщина" є значною проблемою або, радше, проблемою), що спонукає порушувати ці питання перед адміністрацією медичних закладів вищої освіти задля усунення таких негативних явищ в навчальному процесі.

Шляхи вирішення вказаної системної проблеми залежать від кінцевої мети, визначеної на державному рівні. Найпростіший шлях – нічого не змінювати: навчальні заклади готують недостатньо кваліфіковані кадри, яким не потрібна гідна оплата праці. Інший шлях – радикальна перебудова: складний, з очікуваним спротивом, необхідністю скорочення та об'єднання великої кількості кафедр, звільнення викладачів без реальної практики. Необхідно розуміти, що фахівці з міцними знаннями можуть влаштуватися на роботу в інших країнах з більш конкурентоспроможною заробітною платнею. Багато помилок можна виключити, якщо в основу покласти модель вже існуючої системи медичної освіти, наприклад німецької чи шведської, починаючи з навчальних планів та програм і закінчуючи проектами лікарень та моделлю фінансування. Головне – воля та розуміння всіх учасників процесу і неповторення помилок, адже від змін мають виграти всі, і в першу чергу – громадяни країни. Раціональне реформування системи медичної освіти з урахуванням досвіду західних країн, створення умов для фактичного впровадження засад Болонської системи дозволять готувати кваліфікованих лікарів.

Якщо замість аморфного ствердження, що комуністична спадщина стоїть на заваді, матимемо чітке розуміння того, для чого саме потрібно її викорінювати, то й сприйматиметься вона комплексно – з перевагами, завдяки яким можуть бути забезпечені відповідні результати.

Література та посилання

Горобейко, М. Б., Дінець, А. В. (2022), "Медична освіта в Україні: системні проблеми і можливі шляхи їх вирішення", *Український медичний часопис*, 5 (151) – IX/X, с. 1-3.

- Грудка, О. (2016), "Нецілісна декомунізація", Електронний ресурс. Режим доступу (30.06.2024): <https://www.radiosvoboda.org/a/28187461.html>
- Нємченко, І. І., Ляховський, В. І., Ковальов, О. П., Люлька, О. М., Баля, Г. М. (2019), "Новітні освітні технології у вищій медичній освіті", *Матеріали навч.-наук. конф. з міжнар. участю "Актуальні проблеми сучасної вищої медичної освіти в Україні"* (21 березня 2019 р., м. Полтава), с. 148-149.
- "Стратегія розвитку медичної освіти в Україні, МОЗ України, 2017 р.", Електронний ресурс. Режим доступу (30.06.2024): https://moz.gov.ua/uploads/1/8475-medical_education_analytics.pdf

References

- Grudka, O. (2016), "Unpurposeful decommunization" ["Necilisna dekomunizaciya"], viewed 30 June 2024, available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/28187461.html> [in Ukrainian]
- Horobeyko, M. B., Dinets, A. V. (2022), "Medical education in Ukraine: systemic problems and possible ways to solve them" ["Medy`chna osvita v Ukrayini: sy`stemni problemy` i mozhly`vi shlyaxy` yix vy`rishennya"], *Ukrainian Medical Journal*, 5 (151) - IX/X, p. 1-3 [in Ukrainian]
- Nemchenko, I. I., Lyakhovskyi, V. I., Kovalev, O. P., Lyulka, O. M., Balya, H. M. (2019), "The latest educational technologies in higher medical education" ["Novitni osvitni texnologii u vy`shhiy` medy`chniy` osviti"], *Educational and scientific materials. conf. from international with the participation of "Actual problems of modern higher medical education in Ukraine"* (March 21, 2019, Poltava), с. 148-149 [in Ukrainian]
- "Strategy for the development of medical education in Ukraine, Ministry of Health of Ukraine, 2017" ["Strategiya rozvy`tku medy`chnoyi osvity` v Ukrayini, MOZ Ukrayiny`, 2017 r."], viewed 30 June 2024, available at: https://moz.gov.ua/uploads/1/8475-medical_education_analytics.pdf [in Ukrainian]

© **Мілена Ігорівна Коршунова**

НАШІТЕ НОВИ АВТОРИ

Анатолій Верменко, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, біоетики та історії медицини НМУ ім. О.О. Богомольця. Автор та співавтор наступних наукових праць: *“Проблеми формування інформаційної культури особистості: світоглядно-філософський вимір”* (2012), *“Світоглядно-мотиваційні виміри сучасної соціально-екологічної кризи”* (2013), *“Філософія та загальна філософія медицини: навчальний посібник”* (2019), *“Тлумачення мови у філософії логічного позитивізму та лінгвістичного аналізу”* (2019), *“Етика відповідальності перед майбутніми поколіннями: світоглядні та мотиваційні виміри”* (2020), *“Виклики сучасної освіти: світоглядні виміри та проблеми”* (2020) тощо.

Anatoliy Vermenko, Ph.D., Associate Professor of the Department of Philosophy, Bioethics and History of Medicine of the O. Bogomolets National Medical University. Author and co-author of scientific works, such as *“Worldview and motivational dimensions of the modern socio-ecological crisis”* (2013), *“Philosophy and General Philosophy of Medicine: Study Guide”* (2019), *“Interpretation of language in philosophy of logical positivism and linguistics analysis”* (2019), *“Present-day education challenges: world outlook dimensions and aspects”* (2020), *“The world outlook and philosophical aspects of the problem of personality informative culture formation”* (2012), *“Ethics of responsibility towards the future generations: world outlook and motivation aspects”* (2020) etc.

Мілена Коршунова, студентка Національного медичного університету імені О. О. Богомольця, медичного факультету №2. Авторка наступних наукових праць: *“Проблема абортів: релігійний та медичний аспекти”* (2021), *“Виклики сучасності: проблема клонування людини”* (2022), *“Релігійні, правові та етичні аспекти трансплантації органів: до специфіки проблеми”* (2023), *“Недоказовість та радянщина в навчальному процесі медичних закладів вищої освіти очима студентів”* (2024).

Milena Korshunova, student of the O. Bogomolets National Medical University, Medical Faculty No. 2. Author of scientific works, such as *“The problem of abortion: religious and medical aspects”* (2021), *“Modern challenges: the problem of human cloning”* (2022), *“Religious, legal and ethical aspects of organ transplantation: to the specifics of the problem”* (2023), *“Unprovableness” and Sovietism in the educational process of medical institutions of higher education through the eyes of students”* (2024).

Валентина Мойсєнко, доктор медичних наук, професор, академік Національної Академії Наук Вищої освіти України, професорка кафедри пропедевтики внутрішньої медицини №2 Національного медичного університету імені О. О. Богомольця. Автор та співавтор понад 200 наукових праць, зокрема таких статей як: *“Військові капелани в ЗСУ: місія та виклики”* (2023), *“Збереження культурної спадщини під час війни: міжнародне право та конкретні справи”* (2022), *“Душпастирська служба: досвід армій світу та України”* (2022), *“Душпастирство в історії українського війська”* (2022), *“Здоров'я і праця людини в*

контексті підходів філософії, релігії та медицини" (2021), "Киянин О. Пимен – талановитий церковний композитор, іконописець, будівельник православних храмів" (2020), "Лікар-благодійник – Варнава Добронравов" (2019), "Історія благодійництва засновниці Свято-Покровського жіночого монастиря великої княгині Олександри Петрівни Романової" (2018), "Скит Пречистої – загублена святиня милосердя та благодійності" (2018), "Християнські осередки допомоги нужденним" (2018), "Благодійний фонд Пелагеї Терещенко для допомоги важкохворим пацієнтам" (2017), "Відлуння милосердя та благодійництва Свято-Покровського жіночого монастиря" (2016), "Історія благодійництва на території України великої княгині Олександри Петрівни Романової" (2015); монографії "Милосердя та благодійність на теренах України: науково-практичне видання" (2020) тощо.

Valentyna Moyseyenko, Professor, Doctor of Science in Medicine, Academician of National Academy of Sciences of higher education, professor of the propaedeutics department of internal medicine No. 2 of Bogomolets National Medical University. Author and co-author of well-known scientific works, such as "Military chaplains in the Armed Forces of Ukraine: mission and challenges" (2023), "Cultural heritage preservation during war: international law and specific cases" (2022), "Pastoral service: experience of the armies of the world and Ukraine" (2022), "Pastoralism in the history of the Ukrainian army" (2022), "Human health and work in the context of the approaches of philosophy, religion and medicine" (2021), "Kyuanin O. Pymen – a talented church composer, icon painter, builder of Orthodox churches" (2020), "Philanthropic doctor – Varnava Dobronravov" (2019), "History of charity work of the founder of the Holy Intercession Convent, Grand Duchess Alexandra Petrivna Romanova" (2018), "The Hermitage of the Most Holy - the lost shrine of mercy and charity" (2018), "Christian centers for helping the needy" (2018), "Charitable fund of Pelageya Tereshchenko for helping seriously ill patients" (2017), "Echoes of charity and blogging of the Holy Intercession Convent" (2016), "History of philanthropy in the territory of Ukraine of Grand Duchess Oleksandra Petrivna Romanova" (2015), monograph "Mercy and charity on the territory of Ukraine: scientific and practical edition" (2020) etc.

Олександр Науменко, доктор медичних наук, професор, член-кореспондент Національної Академії Медичних Наук України, перший проректор з науково-педагогічної роботи та післядипломної освіти Національного медичного університету імені О. О. Богомольця. Доповідач та співавтор статті "Війна, медицина і віра як шляхи зміцнення української ідентичності" на VI міжнародній науково-практичній конференції "Філософія релігії та медицини в постсекулярну добу", присв. пам'яті свт Луки (В.Ф. Войно-Ясенецького). Автор та співавтор понад 150 наукових праць: <https://scholar.google.com.ua/citations?hl=uk&user=MmJhausAAAAJ>

Oleksandr Naumenko, Professor, Doctor of Science in Medicine, corresponding member of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine, first vice-rector for scientific and pedagogical work and postgraduate education of the Bogomolets National Medical University. Speaker, author and co-author of the article "War, Medicine and Faith as Ways of Strengthening Ukrainian Identity" in the VI International Scientific and Practical Conference "Philosophy of Religion and Medicine in the Post-Secular Era", in memory of St. Luke (Valentyn Voyno-Yasenetskyi). Author and co-author of more than 150 scientific works: <https://scholar.google.com.ua/citations?hl=uk&user=MmJhausAAAAJ>

Ольга Недавнія, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Сфера наукових інтересів: суспільно значуща діяльність християнських Церков в Україні, функціонуванні в ній католицьких конфесій, проблематика релігійно-церковного й духовно-культурного розвитку українців у їх культурно-цивілізаційному оточенні, кореляції конфесійних симпатій та духовно-культурних і суспільно-політичних орієнтацій українців. Авторка майже 400 наукових досліджень, від індивідуальних монографій і статей у закордонних наукометричних виданнях до статей-довідок Великої української енциклопедії, Української релігієзнавчої енциклопедії і Філософського енциклопедичного словника до статей в українських наукових журналах, а також – релігієзнавчо-просвітницьких публікацій на популярних сайтах і у блогосфері. Серед останніх наукових праць: *"Responses of Christian Churches in Ukraine and other Eastern European Countries to the COVID-19 Pandemic"* (2022), *"Питання війни та захисту Батьківщини в катехизмах сучасної Української Греко-Католицької Церкви"* (2023), *"Діджиталізація Церков як чинник їх трансформацій у сучасному світі динамічних георелігійних процесів"* (2023), *"Трансформації в Українській Греко-Католицькій Церкві у добу сучасних георелігійних процесів та культурно-цивілізаційних зрушень (за період війни 2014-2022 рр.)"* (2023), *"The phenomenon of sacral 'places of power' in increasing stress resistance and cheerfulness in the conditions of war: Ukrainian modern experience"* (2023), *"Modern Accents of Theological Reflection of Representatives of the Ukrainian Greek Catholic Church Regarding the War and Its Challenges"* (2023), *"Memes and photo collages of Ukrainian heroes with religious and mythological themes as a national information weapon in the war against the Russian aggressor"* (2023), *"The issue of war in the basics of the social concept of the Russian Orthodox Church and in the Compendium of the social doctrine of the Catholic Church: a comparative analysis"* (2024) тощо.

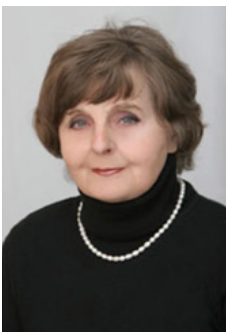
Ольга Недавнія, PhD of Sciences of religion, Senior Researcher of Department of Studies of Religion of the G. S. Skovoroda Philosophy Institute of National Academy of Sciences of Ukraine. Research interests: socially significant activity of Christian Churches in Ukraine, functioning of Catholic denominations in Ukraine, problems of religious-church and spiritual-cultural development of Ukrainians in their cultural-civilizational environment, correlation of confessional sympathies and spiritual-cultural and socio-political orientations. The author of almost 400 scientific studies, from individual monographs and articles in foreign scientific publications to reference articles in the Great Ukrainian Encyclopedia, the Ukrainian Encyclopedia of Religion and the Philosophical Encyclopedic Dictionary to articles in Ukrainian scientific journals, as well as publications on popular sites and in the blogosphere. Among the latest scientific works: *"Responses of Christian Churches in Ukraine and other Eastern European Countries to the COVID-19 Pandemic"* (2022), *"The question of war and defense of the Motherland in the catechisms of the modern Ukrainian Greek Catholic Church"* (2023), *"Digitization of Churches as a factor in their transformations in the modern world of dynamic geo-religious processes. Geo-religious processes and confessional transformations in Ukraine: a collective monograph"* (2023), *"Transformations in the Ukrainian Greek-Catholic Church in the age of modern geo-religious processes and cultural-civilizational shifts (for the period of the war 2014-2022)"* (2023), *"The phenomenon of sacral 'places of power' in increasing stress resistance and cheerfulness in the conditions of war: Ukrainian modern experience"* (2023), *"Modern Accents of Theological Reflection of Representatives of the Ukrainian Greek Catholic Church Regarding the War and Its Challenges"* (2023), *"Memes and photo collages of Ukrainian heroes with religious and mythological themes as a national information weapon in the war against the Russian aggressor"* (2023), *"The issue of war in the basics of the social concept of the Russian Orthodox Church and in the Compendium of the social doctrine of the Catholic Church: a comparative analysis"* (2024) etc.

Olga Nedavnya, PhD of Sciences of religion, Senior Researcher of Department of Studies of Religion of the G. S. Skovoroda Philosophy Institute of National Academy of Sciences of Ukraine. Research interests: socially significant activity of Christian Churches in Ukraine, functioning of Catholic denominations in Ukraine, problems of religious-church and spiritual-cultural development of Ukrainians in their cultural-civilizational environment, correlation of confessional sympathies and spiritual-cultural and socio-political orientations. The author of almost 400 scientific studies, from individual monographs and articles in foreign scientific publications to reference articles in the Great Ukrainian Encyclopedia, the Ukrainian Encyclopedia of Religion and the Philosophical Encyclopedic Dictionary to articles in Ukrainian scientific journals, as well as publications on popular sites and in the blogosphere. Among the latest scientific works: *"Responses of Christian Churches in Ukraine and other Eastern European Countries to the COVID-19 Pandemic"* (2022), *"The question of war and defense of the Motherland in the catechisms of the modern Ukrainian Greek Catholic Church"* (2023), *"Digitization of Churches as a factor in their transformations in the modern world of dynamic geo-religious processes. Geo-religious processes and confessional transformations in Ukraine: a collective monograph"* (2023), *"Transformations in the Ukrainian Greek-Catholic Church in the age of modern geo-religious processes and cultural-civilizational shifts (for the period of the war 2014-2022)"* (2023), *"The phenomenon of sacral 'places of power' in increasing stress resistance and cheerfulness in the conditions of war: Ukrainian modern experience"* (2023), *"Modern Accents of Theological Reflection of Representatives of the Ukrainian Greek Catholic Church Regarding the War and Its Challenges"* (2023), *"Memes and photo collages of Ukrainian heroes with religious and mythological themes as a national information weapon in the war against the Russian aggressor"* (2023), *"The issue of war in the basics of the social concept of the Russian Orthodox Church and in the Compendium of the social doctrine of the Catholic Church: a comparative analysis"* (2024) etc.

Світлана Пустовіт, доктор філософських наук, професор кафедри фундаментальних дисциплін та інформатики, Національний університет охорони здоров'я України імені П. Л. Шупика. Автор 250 наукових робіт, серед яких 15 монографій. Вона є спеціалістом з токсикології, філософської антропології, філософії та етики науки та медицини, біоетики; президентом Всеукраїнської громадської організації "Українська асоціація з біоетики"; членом Комітету з питань біоетики при Президії НАНУ; членом Наукової ради Національного наукового центру з медико-біотехнічних проблем НАНУ; членом Наукової ради Міжнародного товариства з біоетики (SIBI, Іспанія).

Svitlana Pustovit, Professor, Doctor of Science in Philosophy, Professor of Fundamental Disciplines and Informatics Department, Shupyk National Healthcare University of Ukraine. Author of 250 scientific works including 15 monographs. She is a specialist in toxicology, philosophical anthropology, philosophy and ethics of science and medicine, bioethics. She is a President of the All-Ukrainian non-government organization "Ukrainian Association for Bioethics", member of the Committee on Bioethics at the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, member of the Scientific Council of the National Scientific Center for Medical and Biotechnical Problems of the National Academy of Sciences of Ukraine, member of the Scientific Council of the International Society for Bioethics (SIBI, Spain).

Інна Тарченко, кандидат медичних наук, асистент кафедри внутрішньої медицини №3 Національного медичного університету імені О.О. Богомольця. Ініціаторка і співавторка цілої низки статей про релігію, милосердя і благодійність; монографії "Милосердя та благодійність на теренах України: науково-практичне видання" (2020) тощо: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=IFLCHWQAAAAJ&hl=uk>

Inna Tarchenko, PhD in Medical Sciences, assistant of the Department of Internal Medicine No. 3 of Bogomolets National Medical University. Author, initiator and co-author of a number of articles on religion, charity and charity, the monograph "Mercy and Charity on the Grounds of Ukraine: Scientific and Practical Edition" (2020) etc.: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=IFLCHWQAAAAJ&hl=uk>

Наталія Тарченко, письменник, журналіст, автор, співавтор та редактор низки статей про релігію, милосердя і благодійність, монографії "Милосердя та благодійність на теренах України: науково-практичне видання" (2020) тощо.

Natalia Tarchenko, Journalist, writer, author, editor and co-author of a number of articles on religion, mercy and charity, the monograph "Mercy and Charity on the Grounds of Ukraine: Scientific and Practical Edition" (2020) etc.

IDEAS. PHILOSOPHICAL JOURNAL

SPECIAL SCIENTIFIC ISSUES

ISSN 1313-9703 (Print)

ISSN 2367-6108 (Online)

Editorial Contacts:

Principal contact – for queries regarding submissions in Bulgaria
Angel Grancharov, Chief editor, Director of the “HUMANUS” Center for Personality Development
t.: 0878269488; e-mail: angeligdb@abv.bg

Contacts:

For queries regarding submissions, queries regarding access, guidelines etc in Ukraine
Managing Editor: Serhii Shevchenko, PhD, Dr.Sc. in religious studies
Tel.: 0975243567

E-mail: ldei.filosofa@gmail.com

The journal is registered and placed in international science-based databases, catalogs and web sites:

<http://grancharov.blogspot.com/>

<http://ideas.academyjournals.com.ua>, <https://ideas.academyjournal.org>

<https://journals.indexcopernicus.com/search/form?>

ULRICHS WEB GLOBAL SERIALS DIRECTORY

(familiarity with the personal registration of the reader in the Ulrichweb system)

PKP/INDEX

Open Journal Systems

DOAJ DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS

<https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=494075>

Index Copernicus (IC)

<https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=bWZ-XuUAAAAA>

МЕЖДУНАРОДНО МНОГОЕЗИЧНО СПЕЦИАЛНО
НАУЧНО ИЗДАНИЕ

ИДЕИ

ФИЛОСОФСКО СПИСАНИЕ

БРОЙ 1 (23)-2(24), ГОДИНА XIII, 2024

ЮНИ – НОЕМВРИ

ЦЕНТЪР ЗА РАЗВИТИЕ НА ЛИЧНОСТТА HUMANUS
ПЛОВДИВ (БЪЛГАРИЯ)

